

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Vilma Popovienė

**ATMINTIES (RE)KONSTRAVIMAS LIETUVIŲ MEMUARISTIKOJE:
DISKURSO STRATEGIJOS**

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Lietuvių literatūra (H 5903)

Vilnius, 2015

Disertacija rengta 2009–2015 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinė vadovė – **dr. Elena Baliutytė-Riliškienė** (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H, lietuvių literatūra – H 5903)

Mokslinė konsultantė – **dr. Solveiga Daugirdaitė** (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H, lietuvių literatūra – H 5903)

TURINYS

ĮVADAS.....	5
1. Memuarinių pasakojimų tipai.....	30
2. Memuarinio pasakojimo struktūrinės kategorijos.....	32
2.1. Pasakojamų įvykių ir pasakojimo erdvėlaikis.....	32
2.2. Kalbantys subjektai ir jų santykis su pasakojimu.....	34
3. Memuarinio diskurso strategijos.....	39
3. 1. Deskriptyvus istorinis-kultūrinis diskursas.....	39
3.1.1. Istorinė atmintis kaip orientyras.....	39
3.1.2. Užrašyti epochos ženklai (Merkelis Račkauskas, Mykolas Biržiška).....	40
3.1.3. Stilizuotas pasakojimas apie praeitį (Julija Biliūnienė-Matjošaitienė).....	58
3.1.4. Prisiminimai kaip gyvenimo filosofija (Marcelijus Martinaitis).....	65
3. 2. Naratyvus nostalginis diskursas.....	74
3.2.1. Nostalgija: tarp atminties ir vaizduotės.....	74
3.2.2. Prisiminimai kaip sapnai ir mirazai (Judita Vaičiūnaitė).....	76
3.2.3. Atmintis asociacijų salynuose (Audronė Girdzijauskaitė).....	83

3.2.4. Kartas sujungiančios gijos (Silvija Lomsargytė-Pukienė).....	90
3.2.5. Miestą kurianti atmintis (Gražina Mareckaitė).....	97
3. 3. Tikslingi (argumentaciniai) kaltinimo ir pasiteisinimo diskursai.....	102
3.3.1. Kaltinimo diskursas: nuo istorinio liudijimo iki ornamentinio pasakojimo (Jonas Grigolaitis, Nijolė Ambrazaitytė).....	105
3.3.2. Pasiteisinimo diskursas: retoriniai žaidimai su atmintimi (Lionginas Šepetys).....	122
IŠVADOS.....	134
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	139

ĮVADAS

Disertacijos tyrimo problematika ir apibrėžtys

Vakaruose jau kurį laiką itin populiarūs atminties kultūros tyrimai pastaruoju metu vis dažniau atsiduria ir Lietuvos mokslininkų akiratyje. Atgavus nepriklausomybę, šia tema rašomi straipsniai, disertacijos, atliekami kolektyviniai moksliniai tyrimai. Atminties kultūra ypač domina istorikus, sociologus, kultūrologus. Tokių tyrimų aktualumas paprastai susijęs su atminties paveldo išsaugojimo svarba. Žmogui, gyvenančiam šiuolaikinėje globalizacijos, mobilumo, modernių technologijų ir vartotojiškos kultūros formuojamoje visuomenėje, tampa ypač svarbu išlaikyti savojo *aš* tęstinumą, istoriškai ir kultūriškai įprasmingi žmogiškąją būti, atkurti (ar naujai susikurti) kad ir fragmentuotą savo tapatumą.

„Atminties eros“ suklestėjimas tyrėjų pirmiausiai siejamas su istorinio laiko sampratos kaita, arba „istorijos akceleracija“, lėmusia vientiso tiesiaeigio praeitį, dabartį ir ateitį jungiančio bei įprasminančio laiko idėjos žlugimą ir iškėlusia „pareigos atminčiai“ svarbą. Atotrūkis nuo praeities esąs tiek didelis, kad ji mums nebeegzistuoja, o tik reiškiasi tam tikrais ženklais ar liekanomis – toks praeities praradimo, netekties pojūtis lemia kartais net hipertrofuotą atminties sureikšminimą, siekiant bent iš dalies rekonstruoti „prarastą pasaulį“¹.

Prancūzų teoretiko Pierre'o Nora įsitikinimu, dar vienas istorinis veiksnys, stipriai paveikęs atminties proveržį, yra socialinio pobūdžio, susijęs su tautų, etninių, socialinių grupių ir atskirų individų išsilaisvinimo judėjimu, kai praeities atkūrimas tampa integralia tapatumo įtvirtinimo dalimi. Nora išskiria tris dekolonializacijos tipus, jo nuomone, lėmusius įvairių kolektyvinės ir individualios atminties formų sklaidos intensyvėjimą. *Pasaulinė*

¹ Jay Winter, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press, 2006; Jan-Werner Muller, „Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power, and the Power over Memory“ in *Memory and Power in Postwar Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, 2002; Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations* 26, 1989.

dekolonializacija susijusi su tautinę stagnaciją išgyvenusią visuomenių istoriniu sąmonėjimu ir atminties atkūrimo arba sukūrimo poreikiu. *Vidinė* seksualinių, socialinių, religinių, provincijos mažumų *dekolonializacija* atvėrė joms integracijos ir tapatumo įtvirtinimo viešumoje galimybes. Šis kelias, pasak Nora, būdingas klasikinei Vakarų visuomenei. Trečiasis dekolonializacijos tipas – *ideologinė dekolonializacija* – atsirado griuvus XX a. totalitariniams režimams ir sudarė prielaidas išsivadavusioms tautoms „susigrąžinti tradicinius, senus prisiminimus, kuriuos tie režimai buvo pasisavinę, sunaikinę arba jais manipuliavo.“²

Pavienių asmenų ar atskirų socialinių grupių atmintis, kurią, Nora teigimu, istorija, gynusi savo kaip mokslo disciplinos objektyvumo ir visuotinio statusą, laikė nepatikimu ir netgi klaidinančiu informacijos šaltiniu dėl jos subjektyvumo, individualumo ir psychologizmo, dabar įgavo naują prasmę.

Nora išskirti dekolonializacijos tipai leidžia suprantamu ir istoriškai pagrįstu dėsningumu laikyti tai, jog Vakarų Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose didžiausias dėmesys skiriamas į asmenį nukreiptiems autobiografinio pobūdžio tekstams, tuo tarpu Rusijoje ir daugelyje Rytų Europos šalių (įskaitant ir Lietuvą) aktualesnė memuarinė literatūra, kuriai būdinga orientacija ne tiek į pasakotoją ir jo tapatumą, kiek į istorinį, kultūrinį, socialinį įvykių kontekstą. Reikėtų pastebėti, kad Lietuvoje pamažu prasideda ir vidinės dekolonializacijos procesai, susiję su stiprėjančiu seksualinių, socialinių mažumų balsu viešumoje.

Vis dėlto būtent ideologinės totalitarizmo kontrolės pabaiga ir nepriklausomybės atgavimas sąlygojo memuarų žanro suklestėjimą dviem pastaraisiais dešimtmečiais ir Lietuvoje. Atsiradus galimybei „prakalbinti“ ilgus metus užgniaužtą atmintį ir atgauti savo prarastą praeitį, itin svarbus vaidmuo tenka liudijimams. Todėl memuarinio pobūdžio knygos čia gausiai

² Pierre Nora, *Pasaulinė atminties viešpatija* in: *Europos kultūros profiliai: Atmintis, tapatumas, religija*, Vilnius: Kultūros barai, 2007, p. 17.

rašomos ir su malonumu skaitomos, nors literatūrologų vis dar menkai reflektuojamos. Jos tebėra istorikų dėmesio centre kaip papildomas rašytinės informacijos šaltinis.

Vis dėlto ilgą laiką literatūros periferijoje buvęs žanras tampa aktualus ne tik dėl savo istorinio informacinio turinio, kuris memuarų adresatui iš esmės ir yra svarbiausias, bet atsiduria ir mokslinių tyrimų lauke dėl specifinių pasakojimo ypatumų. Kinta ne vien išorinis memuaristikos vertinimas bei suvokimas, natūraliai kinta ir paties memuarų žanro vidinė struktūra. Memuarų žanras plečiasi, transformuojasi, vis labiau persipina ne tik su sau artimais žanrais – autobiografija, dienoraščiais, laiškais, esė – susijusiais bendromis *atminties, patyrimo, erdvėlaikio, tapatumo* kategorijomis, bet ir įgauna grožinei literatūrai – novelei, apsakymui, romanui – būdingų bruožų bei tarpdalykinių sąsajų su įvairiomis mokslo sritimis – filosofija, istorija, psichologija, sociologija, kultūrologija.

Kalbant apie memuaruose išryškėjančias skirtingas pasakojimo formas ir tipus neabejotinai svarbi rašančiojo pozicija. Memuaristas, dažnai net nesusijęs su profesionalaus rašymo sritimi, yra sąlygiškai laisvas, nevaržomas jokio žanro reikalavimų. Paprasčiausiai rašydamas „taip, kaip buvo“, jis arba tarsi savaime paklūsta bendriems memuarinio pasakojimo principams, arba pats nejučia kuria naujas memuarinio pasakojimo formas³. Skirtingos formos (deskriptyvumas, chronologiškumas arba asociatyvumas, fragmentiškumas), autorių intencijos (noras nuosekliai papasakoti savo gyvenimo istoriją arba tik išryškinti svarbiausius gyvenimo įvykius, siekis apmąstyti praeitį ir savosios būties reikšmę arba autentiškai atkurti faktinę medžiagą, paliudyti reikšmingus įvykius), taip pat individuali rašančiojo stiliaus raiška leidžia atsirasti daugybei žanrinių variacijų (*memuarinis dienoraštis, memuarinė-autobiografinė proza,*

³ Šioje disertacijoje labiau orientuojamasi į profesionalių rašto žmonių – mokslininkų, poetų, žurnalistų – atsiminimus.

memuarinis esė, memuarinė apybraiža, gyvenimo, kelionių užrašai, meditacinė memuaristika)⁴.

Memuarinis tekstas – sudėtinga, daugialypė, nestabili struktūra, kaskart reikalaujanti atnaujinti sąvokų ir klasifikacijos apibrėžtis. Negana to, tiek prigimtinis pačios atminties (kuri vienu metu ir rekonstruojama, ir konstruojama) dualumas, tiek memuarų kaip literatūros žanro dichotomija, kai greta atsiduria istoriškumas (orientacija į atmintį ir turinį) ir literatūriškumas (orientacija į vaizduotę ir formą), neišvengiamai sukelia tam tikrų metodologinių problemų. Tarpdalykinėje tyrimų erdvėje gerokai įvairuoja ne tik paties žanro ir jo ribų definicijos bei atskirų sąvokų vartojimas, bet ir tyrimų tikslai, strategijos bei metodologinės priegijos.

Ir Lietuvoje, ir svetur tyrėjai memuarinę literatūrą apibrėžia labai skirtingai. Tai priklauso nuo to, kaip traktuojamas pats memuarų žanras: kaip platesnis, apimantis ir autobiografinę plotmę, ar, atvirkščiai, kaip siauresnis, laikomas tik tam tikru autobiografijos porūšiu. Bet koku atveju memuaruose visada esama ir autobiografinio branduolio.

Prancūzų literatūrologijoje visą autobiografinės-memuarinės literatūros įvairovę sujungia sąvoka *intymioji literatūra (littérature intime)*, o istorikai paprastai vartoja terminą *asmeninė dokumentika (écrits du for privé)*⁵. Anglų ir amerikiečių darbuose plačiai pristatomos *autobiografinės teorijos* (James Olney, Sidonie Smith, Lee Gilmore, Paul John Eakin, Barret J. Mandel, John Sturrock, Susanna Egan, Janet Varner Gunn, Shari Benstock ir kt.), memuarus laikant vienu iš autobiografijos porūšių. Vokietijoje ir Šveicarijoje vartojama *savęs liudijimo sąvoka (Selbstzeugnisse)*, kuri apima atsiminimus, dienoraščius, kelionių aprašymus, laiškus. Rusų literatūrologijoje pastaruoju

⁴ Amerikiečių literatūrologės Sidonie Smith ir Julia Watson savo metodinėje studijoje skiria net 60 žanrinių variacijų (Sidonie Smith, Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life narratives*, The University of Minnesota Press, 2001, p. 253).

⁵ Francois-Joseph Ruggiu, *Ten Years of Research on „Écrits du for privé“ in France: An Assessment in: Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 97.

metu itin išpopuliarėjusią memuaristiką apibrėžianti terminija pasižymi sąvokų gausa ir įvairove: *dokumentinė literatūra* (документальная литература), *meninė-dokumentinė literatūra* (художественно документальная литература), *fakto literatūra* (литература факта), *memuarinė literatūra* (мемуарная литература), *pauijoji memuaristika* (новая мемуаристика), *šiuolaikinė memuaristika* (современная мемуаристика).

Dauguma literatūros teoretikų apskritai linkę atsisakyti siaurų žanrinių apibrėžčių (tokių kaip memuaristika, autobiografija, diaristika, epistolika) savo darbuose laipsniškai įvesdami bendresnes, universalesnes sąvokas⁶. Pavyzdžiui, amerikiečių literatūrologių Sidonie Smith ir Julios Watson metodinėje studijoje *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives* (*Skaitant autobiografiją: kaip interpretuoti gyvenimo pasakojimus*, 2001)⁷ atskiriamos gyvenimo aprašymo – *life writing* – ir gyvenimo pasakojimo – *life narrative* – sąvokos, pirmajai priskiriant tik rašytinius autobiografinius ir memuarinius tekstus, o antrajai – visas autobiografinio pasakojimo plačiąja prasme formas (tekstus, vizualinius menus, kiną, teatrą, garso įrašus ir pan.).

Lietuvoje memuarinės literatūros apibrėžtys taip pat varijuoja. Literatūrologai tokio pobūdžio tekstus paprastai įvardija *dokumentine proza*, *fakto literatūra*, *memuarine literatūra*, *atsiminimais*. Memuarinės ir autobiografinės literatūros sąvokos lietuvių tiriamuosiuose darbuose dažnai vartojamos sinonimiškai. Tuo tarpu istorikų darbuose vis labiau prigyja gerokai platesnė *egodokumentikos* sąvoka⁸, apibrėžianti visus rašytinius asmens savęs

⁶ Vis dažniau vartojama sąvoka *life writing*, apibrėžianti visus tekstus, kurių centre atsiduria autoriaus gyvenimo istorija.

⁷ Sidonie Smith, Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life narratives*, The University of Minnesota Press, 2001, p. 4.

⁸ Olandų istoriko Jacobo Presserio įvesta sąvoka, apimanti „asmeninio pobūdžio istorijos šaltinius, kuriuose įvykiai, emocijos, džiaugsmas ir rūpesčiai atsiveria iš egocentrinės „aš“ („ego“) perspektyvos, konstruojamos pirmuoju, rečiau – trečiuoju asmeniu“ (Arvydas Pacevičius, *Egodokumentai – mėginimas istorijos šaltinyje atrasti slypintį autorių* in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 115).

paliudijimo tekstus (atsiminimus, dienoraščius, laiškus, kelionių aprašymus, testamentus ir pan.).

Disertacijoje memuarų žanro ribos ir definicijos nebus probleminamos. Čia laikomasi lietuvių literatūrologijoje kol kas įprastos *memuarinės literatūros* sąvokos. Greta sinonimiškai vartojami terminai *memuarinis tekstas*, *atsiminimai*.

Disertacijos **tyrimo objektas** – nepriklausomoje Lietuvoje publikuotų memuarų diskurso strategijos ir jų ryšys su atminties (re)konstravimo procesais.

Pagrindinį disertacijos **tyrimo medžiagos** korpusą sudaro nepriklausomoje Lietuvoje publikuoti, mažai arba visai literatūrologų neanalizuoti memuariniai tekstai. Pasirinkti sąlygiškai autentiški, privalomos valstybinės cenzūros ir griežtesnio kupiūravimo išvengę atsiminimai. Nesiekama aprėpti memuarinių tekstų visumos (vien nepriklausomybės laikotarpiu jų išleista per 500⁹).

Renkantis tekstus analizei, siekta, kad būtų atskleisti skirtingi memuarinio pasakojimo tipai ir diskurso strategijos, nes lietuvių memuaristikos tipologizavimo bandymas yra vienas iš disertacijoje iškeltų uždavinių. Analizuojami kultūros ir visuomenės veikėjų (mokslininkų, rašytojų, žurnalistų) atsiminimai, kurie paprastai pasižymi turtingesne kalbos raiška. Bet kuriuo atveju tyrimo medžiagos atrankoje neišvengiamai esama ir subjektyvumo. Analitinė-interpretacinė disertacijos dalis skirta būtent tokio tekstų pasirinkimo pagrindimui.

Tiesa, dvi analizuojamos atsiminimų knygos greta kitų atsirado labiau išimties tvarka (bet ne atsitiktinai) ir iš chronologinės objekto apibrėžties rėmų iškrenta, nes publikuotos gerokai anksčiau. Tai Klaipėdos

⁹ Lietuvos egodokumentinio paveldo, t. y. atsiminimų, dienoraščių, laiškų, autobiografinių tekstų ir pan. inventorizacija ir išteklių virtualioje erdvėje. Žiūrėta 2014-10-22: <http://www.legodoc.lt/bibliography/?period=independence>

krašto visuomenininko, žurnalisto Jono Grigolaičio atsiminimai apie kalinimą (1941–1945) Zoldau ir Zachsenhauzeno-Oranienburgo nacių koncentracijos stovyklose iš gausios lagerių, tremties memuaristikos pasirinkti dėl to, kad tebėra beveik nežinomi, nors dėl savo pasakojimo ypatybių (o ir dėl paties prisiminimų turinio) yra verti skaitytojų dėmesio. Grigolaičio knygą *Nacių pragare* pirmą kartą 1948 metais Vokietijoje išleido leidykla „Mūsų kelias“, tačiau nei apie autorių, nuo išlaisvinimo iš lagerio 1945-aisiais ir iki pat mirties (1957) ten gyvenusį, nei apie jo atsiminimus sovietinėje Lietuvoje nebuvo net užsiminta. Pakartotinis knygos leidimas Lietuvoje skaitytoją pasiekė tik 2012 metais.

Istoriko Mykolo Biržiškos memuarinis tekstas į disertacijos tyrimą įtrauktas dėl to, kad neatsispirta galimybei jį palyginti su kraštiečio ir bendraamžio filologo Merkelio Račkausko prisiminimais, apimančiais tą patį XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvos laikotarpį. Dėl panašių aplinkybių pasirinkti Julijos Biliūnienės-Matjošaitienės memuarai: tą patį tautinės ir valstybinės sąmonės formavimosi procesą jie parodo moters, patriarchalinėje visuomenėje sudėtingai siekusios išsilavinimo ir aukštesnio socialinio statuso, akimis. „Objekto“ bendrumas buvo palanki aplinkybė šių autorių memuarinius tekstus palyginti tarpusavyje pagal pasakojimo formą, intencionalumą ir individualią stilistinę raišką.

Marcelijaus Martinaičio atsiminimų knyga *Mes gyvenome* – tai savotiška kultūrinė-antropologinė studija, kitaip nei dauguma kitų disertacijoje analizuojamų tekstų, jau sulaukusi literatūros kritikų dėmesio ir aiškiai matoma monografinėje autoriaus tyrimo panoramoje¹⁰. Autorius čia kuria itin talpų, koncentruotą pasakojimą, apimantį žmogaus tapsmo ir laiko kaitos istoriją nuo subjektyvių, autobiografinių atsiminimų iki universalios, bendražmogiškos istorinės atminties (re)konstravimo.

¹⁰ 2009 m. Marcelijaus Martinaičio atsiminimų knyga *Mes gyvenome* pateko į Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto renkamų kūrybiškiausių knygų dvyliktuką, taip pat apie ją kalbama ir 2013 m. išleistoje Viktorijos Daujotytės monografijoje *Boružė, ropojanti plentu* (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla).

Moterų (poetės Juditos Vaičiūnaitės, teatrologių Gražinos Mareckaitės ir Audronės Girdzijauskaitės, žurnalistės ir vertėjos Silvijos Lomsargytės-Pukienės) memuarinė proza disertacijos tyrime reprezentuoja individualios, emocinės, reflektyvios atminties raišką. Visi šie pasakojimai yra apie tarpukario miestus, daugiausiai apie nostalgiją prieškario Lietuvos didmiesčiams: Laikinajai sostinei Kaunui ir Vilniui. Turint galvoje tai, kad sovietmečiu ideologinį lūkesčio modelį labiausiai atitiko proletarinio miesto įvaizdis, o ne „miesčioniško“, „buržuazinio“ gyvenimo būdo atspindžiai, čia atgaivinama tuomet itin nepageidauta „klasiškai nepatikimos“ inteligentijos atmintis.

Atkūrus Nepriklausomybę prabyla pusę amžiaus slopinta skaudžiausia tautos atmintis – tremtinių, kalinių, rezistentų liudijimai. Jų pagrindinės temos – tautos (iš)likimas, žmogiškumas, teisingumo siekis. Šie atsiminimai orientuoti į kolektyvinę atmintį, jos išsaugojimą. Kaip skirtingos stilistinės raiškos ir kalbėjimo pavyzdžiai, disertacijoje nagrinėjami Jono Grigolaičio ir Nijolės Ambrazaitytės memuariniai tekstai.

Tarsi savotiška ideologinė priešprieša tokio pobūdžio pasakojimams iškyla buvusių nomenklatūros atstovų memuarai (analizei pasirinktas Liongino Šepečio tekstas), orientuoti ne tik į savivaizdžio (per)kūrimą ir įtvirtinimą dabartyje, bet ir į tam tikras sąmoningas ar nesąmoningas manipuliacijas kolektyvine atmintimi.

Disertacijos tyrimo tikslas – remiantis pasirinktų lietuvių autorių atsiminimų analize, parodyti, kaip (re)konstruojant individualią-autobiografinę ir kolektyvinę-istorinę atmintį memuariniuose pasakojimuose išryškėja skirtingos diskurso strategijos, priklausančios nuo autoriaus intencijų, pasakotojo subjektyvumo, individualios kalbinės raiškos ypatumų ir kuriamų intersubjektinių santykių pobūdžio.

Tyrimo uždaviniai:

1. Remiantis Mieke Bal ir Ilono Fraimano teorinėmis įžvalgomis apibrėžti tris galimus lietuvių memuarinio pasakojimo tipus: deskriptyvų, naratyvų ir tikslingą (arba argumentacinį).
2. Atsirinkti šiuos memuarinio pasakojimo tipus reprezentuojančius tekstus.
3. Parodyti memuarinio diskurso strategijų sąsajas su intencionalumu, intersubjektiniais santykiais tarp pasakotojo, veikiančio subjekto ir adresato bei individualia kalbine raiška.
4. Išryškinti esminius analizuojamų memuarų diskurso komponentus bei aptarti jų sąveiką naratologiniu aspektu.
5. Atskleisti santykį tarp diskurso strategijos ir memuarų subjektyvumo laipsnio.

Tyrimo metodologija

Skaitant ir tiriant memuarinius tekstus svarbu atsakyti į klausimus, *kas* (pasakotojas, veikiantis subjektas), *ką* (pasakojimo objektas), *kaip* (pasakojimo strategija) ir *kodėl* (motyvas, intencija) atsimena. Šie klausimai suponuoja dvi galimas (iš pirmo žvilgsnio) opoziciškas memuaristikos tyrimų kryptis: *pasakojimo turinio* analizę, kuri produktyvi memuarinius tekstus panaudojant kaip informacijos šaltinį, ir *pasakojimo formos*, arba *diskurso* analizę. Disertacijoje siekiama šių pozicijų sintezės, t.y. pasakojimo formos (diskurso) analizė siejama su pasakojimo turiniu (atmintimi). Memuarai kaip specifinis pasakojimas nagrinėjami remiantis naratologų Gerard'o Genette'o ir Mieke Bal teorine perspektyva.

Genette'as struktūralizmą laiko „prieglobsčiu, apsaugančiu bet kokią imanentinę kritiką nuo išsibarstymo pavojaus, gresiančio tematinei analizei“, kitaip tariant, jo siūloma struktūrinė pasakojimo analizė – tai

praktiškas metodologinių įrankių rinkinys, „leidžiantis atstatyti kūrinio vienovę, jo rišlumo principą“¹¹. Sujungęs Roland'o Bartes'o ir Tzvetano Todorovo teorinius konceptus, Genette'as susistemino naratyvo teoriją, išskirdamas pagrindinius pasakojimo struktūros komponentus ir pasakojimo kūrimo principus bei technikas. Jo naratologija orientuojasi į pasakojimo formos ir jos pateikimo būdų analizę.

Genette'o pasakojimo analizė¹² apima tris plotmes: *istoriją* (*histoire*) – pasakojamų įvykių visumą; *patį pasakojimą siaurąja prasme* (*recit*) – įvykius pasakojantį diskursą; *pasakojimo aktą* (*narration*) – situaciją, kurioje istorija pasakojama. Teoretiko teigimu, *naratyvinis diskursas* (arba *įvykius pasakojantis tekstas*) neišvengiamai konstruojamas per pasakojimo aktą, kuris taip pat tiesiogiai įgalina ir pasakojimo turinį¹³. Genette'o naratologijoje diskurso analizė suprantama kaip sąveikos tarp šių trijų plotmių nustatymas. Pasakojimo struktūra čia susijusi su pagrindinėmis *laiko*, *būdo* (nuosakos) ir *kalbinės instancijos* kategorijomis. Laiko ir būdo kategorijos svarbios nagrinėjant pasakojamos istorijos ir ją pasakojančio diskurso santykį, tuo tarpu kalbinę instanciją Genette'as akcentuoja kalbėdamas tiek apie istorijos ir diskurso, tiek apie diskurso ir pasakojimo akto sąveiką.

Olandų naratologė Mieke Bal taip pat atskiria *fabulą* (atitinka Genette'o *istoriją*), *tekstą* (atitinka Genette'o *pasakojimą*, arba *diskursą*) ir *pasakojimą* (atitinka Genette'o *pasakojimo aktą*)¹⁴. Šių trijų pasakojimo plotmių atskyrimą ji laiko teoriniu naratologinės tekstų analizės išeities tašku. Bal teigimu, nors visos pasakojimo plotmės yra susijusios ir priklausomos viena nuo kitos, struktūriškai jas galima nagrinėti kiekvieną atskirai. Tam tikru būdu ir tvarka organizuojami *fabulos elementai* (įvykiai, personažai, veiksmo

¹¹ Gerard Genette, „Struktūralizmas ir literatūros kritika“ (vert. Nijolė Keršytė) in *XX amžiaus literatūros teorijos: Chrestomatija aukštųjų mokyklų studentams, I dalis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 219.

¹² Gerard Genette, *Narrative discourse: An Essay in Method*, Ithaka, New York: Cornell University Press, 1983, p. 25.

¹³ *Ibid.*, p. 26.

¹⁴ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1997, p. 5.

laikas ir vieta) kuria specifinį pasakojimą – „įtikinantį, jaudinantį, atstumiantį ar estetinį“¹⁵. Pagrindiniai pasakojimo aspektai (įvykių seka, laiko apimtis, charakteriai, fokusuotė), sujungiantys fabulos elementus ir per pasakojantį subjektą (naratorių) kaip mediumą paverčiantys juos ženklais, galiausiai tampa tekstu. Tekstas, pasak Bal, gali būti *naratyvus, deskriptyvus arba argumentacinis*¹⁶. Teksto pobūdis, teoretikės manymu, priklauso nuo intersubjektinių (veikiančio subjekto–pasakotojo) santykių.

Genette'o „pasakojimas“ (siaurąja prasme) ir Bal „tekstas“ iš esmės atitinka *diskurso* sąvoką, reiškiančią pasakojimo turinio pateikimo būdą, arba pasakojimo formą. Diskursas čia nėra vien tik tiesiogiai išreikšta ir perteikta patirtis, bet ir intersubjektiniai mainai, dialogo vyksmas. Memuarinis pasakojimas disertacijoje taip pat bus traktuojamas kaip komunikacinis intersubjektinių santykių laukas.

Pasak Ricoeuro, rašytiniame diskurse autoriaus intencija ir teksto reikšmė paprastai ima nebesutapti, todėl čia susiduriame su *atvira arba užmaskuota tam tikrų diskurso rūšių strategija*¹⁷.

Disertacijoje *diskursas* suprantamas *kaip įvykių visumą iš tam tikros pozicijos tam tikru būdu perteikiantis pasakojimas*. Diskurso analizė apima šiuos kalbinę išraišką įgavusius pasakojimo aspektus: 1) memuarų rašymo intencionalumą; 2) pasakotojo ir (arba) veikiančio subjekto požiūrį bei santykį su aprašomuoju objektu (fokusuotė); 3) pasakojimo laiko logikos arba pasakojimo lygmenų pažeidimus; 4) vidinės (pasakotojo-veikiančio subjekto) ir išorinės (pasakotojo-adresato) komunikacijos santykį.

Diskurso strategijos suvokimas disertacijoje iš esmės atitinka Wolfgango Iserio „teksto strategijos“ koncepciją, pagal kurią ji „organizuoja ne tik teksto turinį, bet ir šio turinio perteikimo sąlygas“¹⁸.

¹⁵ Bal, p. 7.

¹⁶ Ibid., p. 8.

¹⁷ Paul Ricoeur, *Interpretacijos teorija: Diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 48.

Disertacijoje nagrinėjant konkrečius memuarinius tekstus pagal Genette'o pasiūlytą principą išskiriami du pagrindiniai pasakojimo lygmenys – vidinis (intradiegetinis), susijęs su pasakojamais įvykiais bei veikiančiais subjektais, ir išorinis (ekstradiegetinis), susijęs su pasakotojo (autoriaus) ženklais, intencionalumu ir fokusuote, erdvėlaikio koordinatėmis, pasakotojo komunikacija su adresatu. Čia svarbi šių dviejų lygmenų sąveika, apimanti skirtingus intersubjektinius santykius tarp pasakotojo, veikiančio subjekto ir adresato, sujungianti išorinės chronologijos ir vidinės logikos trajektorijas į vieningą laiko koncepciją bei atskleidžianti diskursyvinių memuarinio pasakojimo strategijų kūrimo principus.

Siekiant išvengti kraštutinumų (t. y. pernelyg nenukrypstant nei į formalizmą, nei į betikslį turinio perpasakojimą), disertacijoje dėmesys skiriamas tiek memuarinio pasakojimo turiniui (semantinei plotmei), tiek jo formai (diskursyvinei plotmei). Interpretuojant konkrečius kūrinius bei analizuojant pasakotojo (autoriaus) ir veikiančio subjekto santykį, pagrindinį tyrimo rakursą metodologiniu požiūriu papildė Ilono Fraimano, Jurijaus Lotmano, Michailo Bachtino, Paulio Ricoeuro įžvalgos. Atminties, nostalgijos motyvams interpretuoti pasitelkiamos Jørno Rūseno bei Svetlanos Boym teorinės įžvalgos ir koncepcijos.

Darbo naujumą lemia pasirinktas tyrimo rakursas: dėmesį sutelkiant ne tik į atminties (re)konstravimo procesus, bet ir į memuarinių tekstų struktūrą bei naratologinį aspektą, susiejamos pasakojimo formos ir turinio plotmės. Nors sėkmingų prozos naratologinės analizės pavyzdžių lietuvių literatūrologijoje esama¹⁹, tačiau memuarai šiuo aspektu kol kas nėra

¹⁸ Wolfgang Iser, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1978, p. 53.

¹⁹ Dainius Vaitiekūnas, *Pasakojimas B. Radzevičiaus „Priešaušrio vieškeliuose“*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004; Nijolė Keršytė, *Intersubjektiniai santykiai literatūriname diskurse*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2002.

analizuoti (čia derėtų paminėti, jog istorikai jau yra bandę istorijos šaltiniams taikyti naratologijos mokslo instrumentus²⁰).

Taip pat pirmą kartą lietuvių memuarai bandomi klasifikuoti pagal pasakojimo kūrimo principus ir vidinę struktūrą.

Temos **aktualumą** pirmiausiai lemia bendra laiko atmosfera, kai nepriklausomoje Lietuvoje prabyla ilgą laiką buvę užslopinti atminties diskursai. Tai netiesiogiai patvirtina ir esantis neatitikimas tarp išskirtinio memuarinės literatūros populiarumo ir dar gana negausių literatūrologinių jos tyrimų. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir prasidėjus memuarinės literatūros plūsmui, išryškėjo memuaristikoje itin svarbus atminties subjektyvumo aspektas. Atskirų socialinių grupių atstovai (kultūros, politikos veikėjai, tremtiniai) ėmė prisiminti praeitį, dažnai net nesąmoningai (re)konstruodami ją pagal tam tikrą individualų modelį (turėdami savų intencijų ir tikslų). Todėl tampa aktualu kiek įmanoma objektyviau nustatyti memuaruose atsiskleidžiantį subjektyvumo laipsnį (ne tik turinio, bet ir pasakojimo formos lygmenyje) bei jo sąsajas su autoriaus pasirinkta diskurso strategija. Galų gale praeitis autentiškiausiai save paliudija ne tiek per pasakotoją, kiek per pačią kalbą ir kalbėjimo būdą, nejučia vienur ar kitur išryškinantį tiesos ženklus.

Ginamieji teiginiai

1. Lietuvių memuarai gali būti klasifikuojami pagal Bal ir Fraimano išskirtus pasakojimo tipus (arba diskurso strategijas).

2. Tarp memuarinio diskurso strategijos (deskriptyvumo, naratyvumo, tikslingumo) ir (re)konstruojamos atminties formų (kolektyvinės-

²⁰ Vytautas Žemgulis, „Istorinis ir fikcinis naratyvas: panašumai ir skirtumai“, in: *Istorija: mokslo darbai*, 2007 (66)

(http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=53); Vytautas Žemgulis, „Istorinis pasakojimas kaip naratologinės analizės objektas“ in: *Problemos*, 2004 (66), p. 52–65 (<http://archive.minfolit.lt/arch/15001/15357.pdf>).

istorinės ir individualios-autobiografinės) egzistuoja abipusis motyvuotas ryšys.

3. Kolektyvinė-istorinė atmintis dominuoja deskriptyviuose, į objektą orientuotuose memuariniuose pasakojimuose. Individuali-autobiografinė atmintis ryškesnė naratyviuose, labiau į patį pasakojantį subjektą nukreiptuose memuaruose. Argumentaciniai, tikslingi atsiminimai tiesiogiai susiję su konkrečiomis autoriaus intencijomis ir adresato reakcijų formavimu.

4. Memuarinio diskurso strategiją geriausiai atskleidžia šios pasakojimo kategorijos: intencionalumas ir fokusuotė, santykis tarp pasakotojo, veikiančio subjekto ir adresato bei santykis tarp pasakotojo ir paties pasakojimo.

5. Skirtingos memuarinio diskurso strategijos atitinkamai koreliuoja su skirtingo laipsnio pasakotojo subjektyvumu (stipriausiai subjektyvumas išreikštas tikslinguose kaltinimo arba pasiteisinimo diskursuose, silpniausiai – sąlygiškai objektyviuose istoriniuose-kultūriniuose memuaruose).

Darbo teiginių patvirtinimas

Mokslo straipsniai disertacijos tema:

1. „Nostalginis diskursas lietuvių memuaristikoje“, *Lituanistica*, t. 61, Nr. 1(99), Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, 2015, p. 51–73.

2. „Karo patirčių estetizavimas Marcelijaus Martinaičio ir Juditos Vaičiūnaitės memuaristikoje“, *Teksto slėpiniai*, Nr. 16, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2013, p. 81–90.

Kitos publikacijos disertacijos tema:

„Memuaristikos diskurso strategijos“ in: *Panevėžio kraštas ir žmonės amžininkų atsiminimuose: Konferencijos medžiaga*, Panevėžys: Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešoji biblioteka, 2014, p. 26–41;

„Kultūrinis identitetas M. Martinaičio ir J. Vaičiūnaitės memuarinėje prozoje“ in: *Rašytojo asmenybės ir kūrybos ženklai dienoraščiuose, laiškuose, atsiminimuose/ Mokslinės konferencijos medžiaga*, Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 2011, p. 30–33;

„Užrašuose atgyjanti atmintis: Merkelis Račkauskas. Užrašai: Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy“, *Colloquia*, Nr. 25, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 218–224.

Mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai disertacijos tema:

2013 m. gruodžio 6 d. Lietuvos edukologijos universitete vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Karo patirtys literatūroje ir mene“ skaitytas pranešimas *Karo patirčių estetizavimas Marcelijaus Martinaičio ir Juditos Vaičiūnaitės memuaristikoje*;

2013 m. spalio 16 d. Panevėžio apskrities G. Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje vykusioje XIV mokslinėje konferencijoje „Panevėžio kraštas ir žmonės amžininkų atsiminimuose“ skaitytas pranešimas *Memuaristikos rašymo strategijos*;

2010 m. spalio 21 d. Maironio lietuvių literatūros muziejuje vykusioje mokslinėje konferencijoje „Rašytojo asmenybės ir kūrybos ženklai dienoraščiuose, laiškuose, atsiminimuose“ skaitytas pranešimas *Kultūrinis identitetas M. Martinaičio ir J. Vaičiūnaitės memuarinėje prozoje*.

Tyrimų apžvalga

Lietuvoje egodokumentiniai tekstai daugiausiai nagrinėti istorikų, dėmesį pirmiausiai kreipiant į informacinį tokio pobūdžio literatūros turinį. Sociologo Vytauto Kavolio mokslinėse studijose²¹ sąmoningumo istorijos aspektu ir pasitelkiant percepcinius kultūros modelius analizuojamos autobiografijos. Čia reikšminga autoriaus išvalga, kad struktūrų bei sričių, aplink kurias sukasi individuali savimonė, raktas paprastai pateikiamas autobiografinių tekstų pradžioje ir pabaigoje. Kavolio teigimu, autobiografijos pradžia atskleidžia prielaidas apie tai, „*kas privalėjo egzistuoti (arba įvykti), kol individo gyvenimui atsirado galimybė pradėti keistis į prasmingą istoriją*“²². Tuo tarpu autobiografijos pabaiga kaip užbaigtas tekstas (nors vėlesnėse autobiografijose jis gali būti peržiūrėtas) parodo, „*į ką transformavo individą jo gyvenimo mechanizmas ir ką gyvenimas individui reiškia, kai rengiamasi jį palikti*“²³. Tokios išvalgos sukuria teorines prielaidas asmens tapatumo formavimosi proceso rekonstravimui ir nubrėžia tam tikras gaires jo interpretacijai.

Žanro aspektu autobiografiniai tekstai tirti literatūrologių Gitanos Vanagaitės ir Ingos Litvinavičienės daktaro disertacijose²⁴ bei vėlesniuose jų darbuose. Tiriant autobiografijas Lietuvoje daugiausiai remiamasi prancūzų mokslininko Philippe'o Lejeune'o teorija. Vanagaitė daug dėmesio skiria autobiografijos žanro teorijai. Savo darbuose ji pristato autobiografijos kilmės istoriją Europoje ir Lietuvoje, taip pat, remdamasi Lejeune'u, nagrinėja autobiografijos žanro ypatumus ir kategorijas (*pirmasis asmuo, retrospekcija, patikimumas*), aptaria autobiografijos, biografijos, dienoraščio ir memuarų santykį, juos atskirdama pagal formalius požymius. Lejeune'o teorinėmis

²¹ Vytautas Kavolis, *Sąmoningumo trajektorijos: Lietuvos kultūros modernėjimo aspektai*. Vilnius: Vyturys, 1997; idem, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.

²² Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 42.

²³ Ibid., 1998, p. 42.

²⁴ Gitana Vanagaitė, *Asmens patirties sklaida autobiografijoje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1998; Inga Litvinavičienė, *Autobiografinio žanro pokyčiai Annie Ernaux kūryboje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007.

įžvalgomis remiasi ir Litvinaičienė disertacijoje pristatydamą autobiografiškumo apibrėžtis bei jų pokyčius. Apžvelgusi autobiografijos kaip literatūrinio žanro istorinę modifikacinę raidą Prancūzijoje, autorė daugiausiai dėmesio savo darbe skiria į išorinį gyvenimą orientuotų dienoraščių analizei. Natalijos Botkinos disertacijoje²⁵ pagrindinės Lejeune'o autobiografijos teorinės nuostatos tikslinamos Genette'o naratologijos metodologinėmis priegomis ir pritaikomos epistolikos analizėje. Diaristikai skirtoje Rimanto Glinskio monografijoje²⁶ pristatomos šio žanro teorinių tyrimų galimybės, apžvelgiama XX a. lietuviškų dienoraščių panorama, trumpai aptariami kiti diaristikai artimi žanrai (taip pat ir memuarai).

Memuaristika Lietuvoje iki šiol nagrinėta gana fragmentiškai, paprastai pasirenkant analizei vieno autoriaus konkretų tekstą (Jūra Avižienytė²⁷) arba tyrinėjimų parašėse tokio pobūdžio tekstus aptariant tik kaip vieną iš dokumentikos žanro atmainų ar autobiografijos porūšių (Vytautas Kubilius²⁸, Elena Baliutytė-Riliškienė²⁹, Genovaitė Dručkutė³⁰). Tiek istorinių, tiek literatūrologinių tyrimų lauke kaip svarbus objektas iškyla trauminę praeities patirtį liudijantys tekstai (karo, tremties, lagerių, holokausto atsiminimai), taip pat savo problematika aktuali sovietmečio bei išeivijos memuaristika. Čia paminėtini Violetos Davoliūtės, Jūros Avižienytės, Nerijaus Brazausko darbai³¹. Violeta Davoliūtė lygina dvi Dalios Grinkevičiūtės

²⁵ Natalija Botkina, *Epistolinio pasakojimo struktūros ypatumai: Marinos Cvetajevos laišakai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011.

²⁶ Rimantas Glinskis, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

²⁷ Jūra Avižienytė, *Learning to curse in Russian: mimicry in Siberian exile in: Baltic Postcolonialism: On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*, Ed. Violeta Kelertas, 6th ed. Amsterdam: Rodopi, 2006.

²⁸ Vytautas Kubilius, *Žanrų kaita ir sintezė*, Vilnius: Vaga, 1986; idem. *Literatūra istorijos lūžyje*, Vilnius: Diemedis, 1997.

²⁹ Elena Baliutytė-Riliškienė, „Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje“, *Literatūra*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008, 50 (1).

³⁰ Genovaitė Dručkutė, „Jozefo Franko „Atsiminimai“, *Medicinos teorija ir praktika*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Nr. 1 (29), 2002; idem. „Autobiografijos teorija ir praktika (Philippe'as Lejeune'as ir Jozefas Frankas)“, *Literatūra*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Nr. 46 (5), 2004.

³¹ Violeta Davoliūtė, „Deportee memoirs and Lithuanian history : the double testimony of Dalia Grinkevičiūtė“, *Journal of Baltic Studies*, 36, 1, 2005; Jūra Avižienytė, *Learning to curse in Russian: mimicry in Siberian exile in: Baltic Postcolonialism: On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*, Ed. Violeta Kelertas, 6th ed. Amsterdam: Rodopi,

atsiminimų versijas (1949 m. rusų kalba ir 1976 m. lietuviškai). Jos analizuojamos Edith Wyschegrod atminties vietų koncepcijos kontekste kaip etninės bendruomenės ir kaip pilietiškumo saitais susijusios etinės bendruomenės liudijimas. Remdamasi postkolonializmo teorija, Jūra Avižienytė analizuoja prisitaikymo ir išlikimo naratyvo mechanizmus Dalios Grinkevičiūtės memuaruose. Tyrimo pagrindu čia laikomas socialistinio realizmo siužeto ir Grinkevičiūtės dokumentinio „tikro gyvenimo“ pasakojimo susidūrimas. Nerijus Brazauskas tiria Pietų Lietuvos partizanų srities rezistentų dienoraščius ir atsiminimus kaip trauminės atminties apraiškas. Pasitelkdamas Nigelo C. Hunto trauminės atminties koncepciją, autorius taip pat svarsto istorijos, kolektyvinės atminties, socialinio diskurso, pasakojimo apibrėžtis tarpdalykiniame kontekste.

Sovietinės nomenklatūros atstovų memuarai aptariami Tomo Vaisetos monografijoje³². Joje autorius, analizuodamas vėlyvojo sovietmečio kasdienybės realijas per konceptualizuotą nuobodulio sampratą, atskleidžia to meto ideologines praktikas ir situacijas, iššaukiančias daugybę nuobodulio būsenų: beprasmybę, abejingumą, apatiją, skeptiškumą, ironiją. Toks sovietinės kasdienybės vertinimas, pasak Vaisetos, itin jaučiamas prisiminimuose (ne išimtis ir šioje disertacijoje nagrinėjami Šepečio memuarai) apie idėjinį dogmatizmą, susirinkimų monotoniją ir formalizmą, paradines klišes, pasirinkimų stoką, šūkių šabloniškumą, tuščiai sugaištą laiką ir pan.

Lietuvių išeivijos rašytojų memuaristika žanro aspektu nagrinėjama Kristinos Bartkienės daktaro disertacijoje³³. Čia plačiai, tačiau gana referatyviai ir neprobleminant aptariami esminiai memuarų žanro

2006; idem. *Performing Identity: Lithuanian Memoirs of Siberian Deportation and Exile* in: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, 4th ed, Ed. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer, Vol. 4. Amsterdam: J. Benjamins, 2010; Nerijus Brazauskas, „Pietų Lietuvos partizanų srities rezistentų negrožinė literatūra kaip trauminė atmintis“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 14, 2012.

³² Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.

³³ Kristina Bartkienė, *XX amžiaus antrosios pusės lietuvių išeivijos rašytojų memuarai: žanro raida*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

teoriniai aspektai – memuarų apibrėžimo įvairovė, žanrų ribos ir jų sintezė, pristatomos teorinės memuarų traktuotės. Bartkienės pateikiama lietuvių memuaristikos raidos apžvalga (nuo pirmųjų memuarų, kelionių aprašymų, pasirodžiusių dar XVI amžiuje, iki XX amžiaus antrosios pusės) atskleidžia šio žanro evoliuciją nuo dokumentinio, faktų besiremiančio, istorinę ir politinę situaciją atspindinčio iki subjektyvaus, žmogaus vidinį pasaulį, asmens tapsmo istoriją perteikiančio kūrinio. Siekiant atskleisti bendrą išėivijos memuaristikos vaizdą, disertacijoje pateikta XX amžiaus antroje pusėje egzilyje pasirodžiusių atsiminimų klasifikacija, atlikta procentinė išėivijos memuarų analizė, tačiau šios papildomos informacijos funkcija lieka iliustratyvi. Memuarai čia formaliai suskirstomi į dokumentinius (grynuosius) bei literatūrinius, iš esmės nepasitelkiant jokių tokio grupavimo kriterijų ir literatūriškumą fiksuojant tiesiog kaip meninių elementų ir ryškaus autoriaus individualumo samplaiką.

Su tyrimo objektu susijusios Valdemaro Klumbio disertacijoje³⁴ nagrinėjamos Lietuvos kultūrinio elito elgsenos sovietmečiu (ypač santykių su ideologija ir valdžiusiuoju sluoksniu) problemos. Pagrindiniai autoriaus darbe naudoti šaltiniai – egodokumentika (dienoraščiai, laiškai, atsiminimai). Kultūrinį elitą Klumbys traktuoja kaip įgijusių gerą išsilavinimą ir dirbančių kūrybinį darbą žmonių sluoksnį, sudarantį inteligentijos, arba socialinio sluoksnio, gyvenančio iš protinio darbo, viršutinį segmentą. Čia iš esmės pakliūna visi šioje disertacijoje aptariami autoriai. Klumbys savo darbe pastebi, kad dominuojančios kultūrinio elito atstovų elgesio tendencijos sovietmečiu iš esmės susijusios su trimis pagrindinėmis strategijomis – prisitaikymu, opozicija ir pasipriešinimu. Viena iš galimų inteligentijos nesusitaikymo su sovietinio režimo politika strategijų – viešumo vengimas. Kultūrologas Vytautas Rubavičius tokią neišreikšto pasipriešinimo strategiją įvardija „tyliosios rezistencijos“ sąvoka³⁵. Analizuodamas kultūros atstovų elgesį,

³⁴ Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.

³⁵ Vytautas Rubavičius, „Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia“, *Colloquia*, Nr. 18, p. 121.

Klumbys išskiria ir nomenklatūrinę srovę, tikslingai akcentuojančią ne tik kultūrinį, bet ir socialinį bei politinį pasipriešinimą, kurį esą vykdė aukščiausi sovietinės administracijos pareigūnai, priešindamiesi Centro nurodymams ir slapta dirbdami Lietuvai (kaip matysime, tokio manipuliacinio elgesio tendencija išryškėja Šepečio atsiminimuose).

Tyrimui metodologiniu požiūriu taip pat reikšminga Jekaterinos Lavrinec daktaro disertacija³⁶, kurioje autorė, konstruodama naratyvinį subjektiškumo modelį, pasitelkia autobiografinę medžiagą. Čia teigiamas principinis žmogaus *aš* nesutapimas su savimi, tapatumas suprantamas kaip visą gyvenimą realizuojamas projektas, o asmens savivokos ir savikūros principu laikomas pasakojimas. Naratyvinis subjektiškumo modelis Lavrinec disertacijoje rekonstruojamas, viena vertus, kaip alternatyva karteziškajai subjekto sampratai, kita vertus, kaip atsakas į subjekto mirtį (situaciją, kai subjektas redukuojamas į kalbos struktūrų, socialinių institucijų veikimą, rašto funkciją ir nustojamas suvokti kaip savipakankamas autonomiškas pažinimo pagrindas). Autorė pateikia išsamią šiuolaikinių socialinių ir humanitarinių studijų plėtojamos naratyvumo problematikos apžvalgą. Gyvenimo istorijų kūrimas jos darbe analizuojamas tiek socialinių-kultūrinių santykių plotmėje, tiek individualios savivokos ir savikūros praktikų plotmėje. Autonaracija čia suprantama kaip socialinė-kultūrinė praktika, tačiau nagrinėjama individualių savivokos praktikų lygmenyje. Disertacijoje siekiama atskleisti, kaip gyvenimo istorijos kuriamos konkrečioje kultūroje egzistuojančių idealiųjų scenarijų pagrindu, į kuriuos orientuojantis pasirenkamos ir asmens savęs pateikimo taktikos. Nors Lavrinec tyrimas plėtojamas universaliame ir gana abstrakčiame filosofiniame lygmenyje, tačiau aktualizuojamos individualios patirties artikuliacijos bei interpretacijos perspektyvos pagrindžia ir šios disertacijos tyrimui artimą nuostatą, kad „naratyvas yra pagrindinis patyrimą organizuojantis principas“. Nagrinėdama autoreprezentacijos taktikas ir mechanizmus, autorė pasitelkia tris subjektyvias instancijas: pasakojimo autorių,

³⁶ Jekaterina Lavrinec, *Naratyvinis subjektiškumo modelis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008.

pasakojimo herojų ir pasakojimo adresatą. Trinarės intersubjektinių santykių struktūros (pasakotojas – pasakojime veikiantis subjektas – pasakojimo adresatas) bus laikomasi ir šioje disertacijoje analizuojant konkrečius memuarinius naratyvus.

Tarpdalykiniame memuaristikos tyrinėjimų lauke neabejotinai svarbią vietą užima Arvydo Pacevičiaus sudarytas straipsnių rinkinys *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje*³⁷. Jame įvairių sričių mokslininkai analizuoja teorines egodokumentų tyrimų ir istorinės tipologijos problemas, aptaria egodokumento ir egodokumentinio paveldo sampratą, kelia klausimus apie tolesnes tarpdalykines ir tarpinstitucines tokio pobūdžio tyrimų perspektyvas. Pagrindinės autorių keliamos problemos – atraminių teorinių darbų, vientisos, nuoseklios metodologijos trūkumas, aiškios egodokumentų klasifikacijos, tipologijos nebuvimas, taip pat tekstų kilmės, autoriaus identifikavimo ir raiškos klausimai. Egodokumentai čia traktuojami kaip svarbus istorinis šaltinis, padedantis „išsamiau atskleisti svarbiausius vienos ar kitos epochos reiškinius ir procesus, visuomenės tarpusavio ryšius ir santykius, leidžiantis surinkti informaciją apie jau išnykusius artefaktus, vyravusius požiūrius ir pan.“³⁸ Greta nagrinėjamų teorinių ir metodologinių aspektų, dalyje straipsnių užfiksuojama (tačiau toliau neplėtojama) ir diskursyvinės egodokumentų raiškos svarba:

*Kiekvienos epochos egodokumentas turi savitą struktūrą – nelygu, kokia ji rašančiojo socialinė kilmė, išsilavinimas, profesija, intencija. <...> kiekvienas egodokumentas yra paženklintas ano meto estetinės tradicijos, rašymo manieros.*³⁹

Memuaristiką pristatant kaip literatūriniam kūriniai artimiausią egodokumentų rūšį, įvardijami memuariniams tekstams būdingi požymiai:

³⁷ *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

³⁸ Rima Cicėnienė, *Egodokumentai Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių fonduose* in: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje. Straipsnių rinkinys*, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 163.

³⁹ Vytautas Berenis, *Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos* in: *Ibid*, 21.

hibridiškumas, orientacija į subjektyvios patirties rekonstravimą, selektyvumas, asmeninės ar kūrybinės intencijos. Tokie pasakojimai vertinami kaip darantys tiesioginį poveikį skaitytojui, t. y. „sukeliantys empatiją ir estezę – jausminį pasitenkinimą, suinteresuotumą ir skaitymo malonumą“⁴⁰.

Anglų ir amerikiečių literatūrologijoje memuarinių tekstų recepcija, palyginus su autobiografijai skirtais tyrinėjimais, taip pat gana kukli. Vis dėlto esama darbų, kuriuose nagrinėjama memuaristikos, kaip atskiro žanro, problematika (Thomas Larson, Sven Birkerts, Tom Rafter, Helen M. Buss, Jennifer Jensen Wallach). Amerikiečių literatūros kritiko ir memuaristo Thomo Larsono knygoje *The Memoir and the Memoirist: Reading and Writing Personal Narrative (Memuarai ir memuaristas: Skaitant ir rašant asmeninį pasakojimą*⁴¹), orientuotoje į paties žanro ir jo raiškos formų specifika, atsiskleidžia kintanti memuarinio teksto suvokimo ir raidos trajektorija. Pasak autoriaus, memuaruose emocinė (nevalinga) atmintis, atgyjanti dabarties momentu, sukuria subjektyvų ir daugiabriaunį pasakotojo santykį su praeitimi, kuris atsiskleidžia per savitą diskursyvinę pasakojimo raišką. Memuarinio pasakojimo objektas tematiškai selektyvus, apsprendžiamas paties pasakotojo. Kalbėdamas apie memuarų specifika, Larsonas ypatingai pabrėžia jiems būdingą dichotomišką santykį tarp *prisimenančio aš* ir *prisimenamo aš*⁴². Pasakotojas, dabarties laiko momentu reflektuodamas save praeityje, kuria dinamišką sąveiką tarp to, kas prisimena, ir to, kas prisimenama. Čia autorius iškelia neišvengiamą (šioje disertacijoje taip pat aptariamą) dabartyje kalbančio pasakotojo ir praeityje veikiančio subjekto atskyrimo problemą – viena vertus, jie nėra tapatūs, tačiau tuo pat metu ir neatsiejami: „Aš nesu jis, bet aš nesu laisvas nuo jo“⁴³. Larsonas, traktuodamas memuarus kaip specifinį savęs suvokimo būdą (t. y., „kaip aš dabar suvokiu savo gyvenimą tada“⁴⁴), iškelia

⁴⁰ Berenis, p. 21.

⁴¹ Thomas Larson, *The Memoir and the Memoirist – Reading and Writing Personal Narrative*, Ohio University Press, 2007.

⁴² *Ibid.*, p. 33.

⁴³ *Ibid.*, p. 24.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 35.

sudabartinimo (*presentification*) sąvoką, iš esmės susijusią su praeities suvokimu dabarties pozicijoje:

*Praeitis, iš tiesų egzistuoja tik dabartyje, kinta kartu su besikeičiančia dabartimi ir nuo dabarties situacijos priklauso, ką ir kaip mes atsimename.*⁴⁵

Memuaristikos dichotomiškumo, susijusio tiek su pasakojančiuoju subjektu, tiek su laiko plotme, problematiką gvildena ir Sventas Birkertsas savo studijoje *The Art of Time in Memoir: Then, Again* (*Laiko menas memuaruose: Tada, vėl*⁴⁶). Čia analizės ašimi tampa laiko dichotomiškumas, t. y. neišvengiama dviejų laiko dimensijų (*tada* ir *dabar*) sankirta memuariniame pasakojime. Birkertsas pabrėžia, jog atsiminimų esmė yra ne rekonstruoti įvykius, bet pirmiausiai paaiškinti savo gyvenimą sau pačiam. Būtent dėl to, pasak autoriaus, vidinė pasakojamų įvykių chronologija, priklausydama nuo vidinės pasakotojo logikos, dažniausiai skiriasi nuo išorinės. Birkertso teigimu, į praeitį nukreipta pasakojimo fokusuotė memuaruose glaudžiai susijusi su pasakojimo atspirties pozicija dabartyje, o, rodos, nuoseklus praeities įvykių rekonstravimas pasitelkiant valingą atmintį sumišęs su nevalingos atminties iššaukiamais atsitiktiniais prisiminimais. Iš esmės Birkertso pozicija čia sutampa su Larsono išsakytomis nuostatomis. Laikantis panašaus išeities taško tyrimas plėtojamas ir šioje disertacijoje.

Disertacijoje remiamasi ir Tomo Ratekino knygoje *Final Acts: Traversing the Fantasy in the Modern Memoir* (*Baigiamieji veiksmai: neigiant vaizduotę šiuolaikiniuose memuaruose*⁴⁷) iškelta prielaida, jog memuaruose itin svarbus performatyvumo aspektas (*tai ne aprašymo, o atlikimo gestas*⁴⁸). Autorius teigia, kad atsiminimuose, kitaip nei grožinėje literatūroje, ryškesnis ne vidinis (pasakojamų įvykių), bet išorinis (paties pasakojimo) lygmuo, todėl

⁴⁵ Larson, p. 35.

⁴⁶ Sven Birkerts, *The Art of Time in Memoir: Then, Again*, Saint Paul, Minnesota: Graywolf Press, 2014.

⁴⁷ Tom Ratekin, *Final Acts: Traversing the Fantasy in the Modern Memoir*, SUNY Press, 2010.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 141.

„diskurso ženklai čia gali tapti svarbesniais už pasakojamą istoriją“⁴⁹. Būtent išoriniame memuarinio pasakojimo lygmenyje, pasak Ratekino, yra stiprinamas tiesioginio ryšio su skaitytoju ir nuoširdumo įspūdis. Borisas Uspenskis panašiai yra apibūdinęs kalbančiojo poziciją pasakojimo lygmenų atžvilgiu: išorinis regėjimo taškas čia reikštų vaizduojamų įvykių pateikimą iš nuotolio, vidinis – jų pateikimą be nuotolio⁵⁰. Disertacijoje dėmesys bus kreipiamas tiek į išorinius (pasakotojo – adresato), tiek į vidinius (pasakotojo – veikiančio subjekto) komunikacinius santykius.

Memuarų kalbinės raiškos aspektas ryškus Jennifer Jensen Wallach ir Helen M. Buss darbuose⁵¹. Čia memuarai traktuojami kaip savitas ir lankstus žanras, vienu metu galintis apimti skirtingas *naracines formas* (deskriptyvumą, eseistiškumą, naratyvumą, autentiško liudijimo ir vaizduotės elementus), taip pat *istorines ir literatūrines strategijas* (išryškinamas santykis tarp privataus ir viešo gyvenimo, individualios ir kolektyvinės patirties dimensijų; derinamas autentiškas, dokumentuotas faktų ir įvykių rekonstravimas su įtaigiu, poetišku patirties reprezentavimu). Atkreipiamas dėmesys, jog, kurdamas tiesioginį santykį su skaitytoju, transformuodamas save į literatūrinį veikėją ir rekonstruodamas pasaulį iš jo žiūros perspektyvos bei įveddamas tokius tropus, kaip ironija ir metafora, memuarų autorius suteikia galimybę skaitytojui empatiškai ir kompleksiškai suvokti praėjusio laiko kitoniškumą. Buss, orientuodamasi į memuarinių pasakojimų analizę, konstatuoja jų, kaip šiuolaikinio socialinio diskurso, reikšmę, kur itin svarbi tiesioginė komunikacija su adresatu. Autorė savo knygoje išskiria tris memuariniams pasakojimams būdingas *naratyvinio balso (narrative voice)* variacijas: „dalyvio, arba pasakojime veikiančio subjekto; liudininko, stebinčio ir fiksuojančio įvykius iš konkrečios pozicijos; pasakotojo, reflektuojančio ir apibendrinančio rekonstruojamą praeities patirtį per laiko distanciją (dabar –

⁴⁹ Ratekin, p. 141.

⁵⁰ Boris Uspenskij, *Poetika kompozicij*, Moskva: Isskustvo, 1970, p. 189–195.

⁵¹ Jensen Jennifer Wallach, *Closer to the Truth Than Any Fact*, University of Georgia Press, 2010; Helen M. Buss, *Repossessing the World: Reading Memoirs by Contemporary Women*, Canada: Wilfrid Laurier University Press, 2002.

tada)⁵². Buss taip pat atkreipia dėmesį, jog šiuolaikinėje memuaristikoje (ypač moterų) iškyta ne autoritetinga, bet labiau linkusi į betarpišką santykį pasakotoja. Būtent tokia pasakotoja, pasak jos, sukuria įtikinamesnį atkuriamos praeities vaizdą ir sustiprina nuoširdumo bei patikimumo įspūdį.

Daug dėmesio memuarų žanrui skiria rusų tyrinėtojai (Marina Balina, Evgenijus Dobrenko, Tamara Simonova, Ilonas Fraimanas, Andrejus Tartakovskis, Tatjana Koliadič, Natalija Koznova, Irina Golubeva ir kt.). Nagrinėjami memuaristikos žanro teoriniai aspektai, literatūrinių memuarų (pastaruosius išskiriant į atskirą grupę ir pristatant kaip šiuolaikinę arba naująją memuaristiką) specifika ir jų raiškos ypatumai⁵³. Nemažai rusų literatūrologijos darbų susiję ne tik su memuarų istoriniu-kultūriniu-socialiniu turiniu (kaip dar kol kas įprasta Lietuvoje), bet ir su memuarinio pasakojimo formos analize.

Ties memuarinių pasakojimų struktūrine analize susitelkiama Tatjanos Koliadič monografijoje *Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра (Rašytojų atsiminimai: žanro poetikos problemos*⁵⁴). Siekdama pateikti bendrą literatūrinių memuarų tyrimo modelį ir atskleisti tipiškus memuarinio pasakojimo kūrimo principus, Koliadič išskiria bei analizuoja pagrindinius vidinę pasakojimo struktūrą sudarančius komponentus: *siužetą ir kompoziciją, išorinį ir vidinį pasakojimo lygmenis, erdvėlaikio koncepciją*. Ta pačia linkme einama ir Tamaros Simonovos metodinėje studijoje *Мемуарная проза русских писателей XX века: поэтика и типология жанра (XX amžiaus rusų rašytojų memuarinė proza: žanro poetika ir tipologija*⁵⁵). Čia pabrėžiamas memuaristikos kaip savarankiško ir

⁵² Buss, p. 16.

⁵³ Дарья Александровна Богатырева, *Формы выражения авторского присутствия в мемуарной прозе М. Цветаевой*, Москва, 2009; Наталья Александровна Камалетдинова, *Поэтика мемуарной прозы Андрея Белого*, Астрахань, 2004; Татьяна Владимировна Романова, *Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе*, Санкт-Петербург, 2004 ir kt.

⁵⁴ Т.М. Колядич, *Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра: Монография*. Москва: Мегатрон, 1998.

⁵⁵ Т.Г. Симонова, *Мемуарная проза русских писателей XX века: поэтика и типология жанра: Учеб. пособие*, Гродно: ГрГУ, 2002.

savito žanro gyvybingumas, atsiskleidžiantis per „jam būdingą lankstumą, gebėjimą atsinaujinti, akumuliuoti naujas formas ir raiškos tendencijas“⁵⁶. Kaip ir Koliadič monografijoje, Simonovos darbe daugiausiai dėmesio skiriama memuarinių tekstų vidinės struktūros analizės principams. Aptariamos galimos siužetinės schemas, kompoziciniai ypatumai, erdvės ir laiko parametrai, nagrinėjamos santykio tarp memuarų autoriaus, pasakotojo ir herojaus variacijos. Šių autorių įžvalgomis pasinaudota ir šioje disertacijoje, išryškinant svarbiausius memuarinio diskurso komponentus: pasakojimo lygmenis, erdvės ir laiko parametrus, intersubjektinių santykių elementus ir kt.

Disertacijos tyrimui svarbus Ilono Fraimano straipsnis „Русские мемуары в историко-типологическом освещении“ („Rusų atsiminimai istoriniu-tipologiniu rakursu“⁵⁷). Į memuarinių tekstų diskurso strategijas dėmesį atkreipęs rusų literatūrologas pabrėžia, kad išskirtinė memuarų ypatybė – objektyvios tikrovės ir subjektyvios patirties susidūrimas – leidžia į šį žanrą pažvelgti ne tik kaip į istorinį šaltinį, bet ir kaip į literatūros objektą. Pasak Fraimano, skirtingas ir subjektyvus istorijos suvokimas lemia memuarinio pasakojimo strategijų pasirinkimą bei įvairovę. Autoriaus straipsnyje memuariniai pasakojimai klasifikuojami atsižvelgiant į skirtingas pasakojimo formas ir kūrimo principus (jis išskiria *deskriptyvų*, *naratyvų* ir *tiesioginę skaitytojo reakciją nukreiptą* pasakojimą, kurie iš esmės atitinka Bal pasiūlytus naratyvaus, deskriptyvaus ir argumentacinio teksto tipus). Fraimano ir Bal memuarinių pasakojimų klasifikacija naudojama ir šioje disertacijoje aprašant skirtingus pasakojimo tipus lietuvių memuaristikoje.

Mokslinės literatūros apie memuarų žanrą gausu, tačiau čia plačiau aptarti tik tie darbai, kuriuose memuarai traktuojami ir analizuojami kaip pasakojimas. Pristatytų autorių teorinės įžvalgos laikomos pagalbinais orientyrais disertacijoje analizuojant konkrečius lietuvių memuarinius tekstus.

⁵⁶ Симонова, 29.

⁵⁷ И. Д. Фрайман, *Русские мемуары в историко-типологическом освещении: К постановке проблемы*, in: *«Цепь непрерывного предания...»: Сборник памяти А. Г. Тартаковского*. Москва, 2004.

Darbo struktūra

Disertaciją sudaro įvadas, teorinė dalis, iš trijų skyrių susidedanti tiriamoji dalis, išvados, literatūros sąrašas. Įvade pristatomas darbo objektas ir problematika, tyrimo metodologija, tikslai, uždaviniai, darbo naujumas ir aktualumas. Taip pat pateikiama esamų tyrimų apžvalga, ginamieji teiginiai, pranešimų ir publikacijų disertacijos tema sąrašas. Teorinėje dalyje aptariamos metodologinės prieigos, pagrindiniai memuarinio diskurso analizės principai bei sąvokos, išryškinamas jų funkcionavimas šiame darbe. Tiriamojoje dalyje analizuojant pasirinktus atsiminimus atskleidžiamos jų diskurso strategijos.

1. Memuarinių pasakojimų tipai

Ilgą laiką buvę grožinės literatūros periferijoje kaip fotografiškai praeities faktus atkuriantis „ne-meninis“ žanras, memuarai pamažu griaua šį požiūrį, nustebindami skaitytoją ne tik organiška konceptualaus turinio ir kūrybinės raiškos vienvėde, bet ir pasakojimo struktūros sudėtingumu bei variacijų gausa.

Bendri pasakojimo kūrimo principai, galintys tapti atspirties taškais nagrinėjant memuarus bei nustatant jų diskurso strategiją, susiję su intencionalumu, pasakotojo subjektyvumo laipsniu ir fokusuote, laikiniais-erdviniais ryšiais, komunikaciniais santykiais tarp pasakotojo (autorius), veikiančio subjekto ir adresato. Esama įvairių memuaristikos klasifikavimo variantų. Pagal pasakojimo kūrimo principus memuarai gali būti *statiški* (kronikiniai, deskriptyvūs) arba *dinamiški* (išryškintas siužetas, įvykių eiga, faktų priežastinis ryšys, sceniškumas); *orientuoti į pasakojamą objektą* (siekiama atskleisti bendrą istorinės epochos, kultūrinės terpės, politinės sistemos vaizdą) arba *į pasakojantį subjektą* (fokusuojamasi į pasakotojui svarbius gyvenimo įvykius, jo santykį su savimi ir aplinka tam tikromis istorinėmis, kultūrinėmis, politinėmis sąlygomis); *nuoseklūs, epiški, autobiografiški* (chronologiški, rekonstruojantys asmens gyvenimo tėkmę) arba *asociatyvūs, kinematografiški, montažiniai* (sudaryti iš atskirų, sąlygiškai

savarankiškų epizodų; kaitaliojamas žiūros taškas, išryškinami tam tikri aspektai, svarbios detalės). Vidinės memuarinių pasakojimų struktūros skirtumai iš esmės priklauso nuo autoriaus intencijų ir pasirinktos diskurso strategijos.

Remiantis Bal ir Fraimano siūloma memuaristikos tipologija, pagal dominuojančius pasakojimo kūrimo principus ir formas išryškėja trys pagrindiniai memuarinio pasakojimo tipai. *Deskriptyvus pasakojimas* paprastai būdingas objektyvaus liudijimo įspūdį kuriantiems istoriniams-kultūriniais memuarams. Čia žvilgsnis sutelkiamas ne į pasakotoją, bet į pasakojimo objektą (rekonstruojamus praeities įvykius tam tikrame istoriniame-kultūriniame kontekste), aprašant praeities laiką išlaikoma vertinanti, apibendrinanti pasakotojo pozicija iš dabarties perspektyvos. Tokio pobūdžio pasakojimais galima laikyti daugumą per nepriklausomybės laikotarpį publikuotų atsiminimų⁵⁸. *Naratyviems memuarams*, atvirkščiai, būdinga į pasakotoją ir jo tapatumo formavimąsi tam tikromis aplinkybėmis ir sąlygomis nukreipta žiūros trajektorija. Čia itin ryški subjektyvumo, individualios patirties dominantė. Pasakotojui susitapatinant su veikiančiu subjektu priartėjama prie rekonstruojamo praeities laiko ir atitolstama nuo išeities pozicijos dabarties laike. Greičiausiai dėl visuomenėje vis dar egzistuojančių lyčių elgesio modelių (neišvengiamai persikeliančių ir į literatūrą), daugumos nostalginiam diskursui artimų memuarų autorės – moterys⁵⁹. Čia jaučiamas vyrams lyg ir nepriimtinas stiprus emocinis santykis su praeitimi (liūdesys,

⁵⁸ Marija Mašiotaitė-Urbšienė, *Prie žibalinės lempos. Atdaras langas*, Vilnius: Džiugas, 1996; Bronė Katiniene, *Ilga kelionė: Atsiminimų fragmentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010; Gediminas Jokūbonis, *Kai žaidė angelai: Atsiminimai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009; Petras Panavas, *Įkvėpimo auka: Vieno gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Baltos lankos, 2010; Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012; Antanas Anskaitis, *Penki pūdai žurnalistikos: Atsiminimai su nukrypimais*, Vilnius: Charibdė, 2010. Disertacijoje analizuojami tokio pobūdžio Merkelio Račkausko, Mykolo Biržiškos, Julijos Biliūnienės-Matjošaitienės, Marcelijaus Martinaičio memuariniai tekstai.

⁵⁹ Petronėlė Orintaitė, *Ką laumės lėmė. Liepalotų medynuose*, Vilnius: Vaga, 1993; Pulgis Andriušis, *Septinton neįleidus*, Kaunas: Spindulys, 1992; Elvyra Davainė, *Airija: tolima artima sala*, Vilnius: Baltos lankos, 2010; Eugenija Nijola Jankutė, *Apie vieną seną namą*, Šiauliai: Saulės užėja, 2005; Juozas Mikėlionis, *Benamiai*, Vilnius: Techlab, 1992; Aušra Marija Sluckaitė-Jurašienė, *Egziliantės užrašai*, Vilnius: Kultūros barai, 2008. Analizei pasirinkti Juditos Vaičiūnaitės, Audronės Girdzijauskaitės, Silvijos Lomsargytės-Pukienės, Gražinos Mareckaitės atsiminimai.

ilgesys, net gedėjimas). Vis dėlto moterys (kitaip nei vyrai) apie savo asmeninį, intymų gyvenimą kalba labai santūriai, išlaikydamos viešą, savireprezentacinę poziciją⁶⁰. *Tikslingas*, arba *argumentacinis* (nukreiptas į tiesioginę skaitytojo reakciją) *pasakojimas* paprastai susijęs su autoriaus reputacijos ar naujo tapatumo kūrimu ir įtvirtinimu, siekiant pateisinti praeityje padarytus veiksmus, pasirinkimus ar sprendimus (tokio pobūdžio pasakojimuose dažnai nevengiama ir įvairių praeities falsifikavimo būdų), arba atstatyti tam tikrą istorinį teisingumą, paliudijant ir išsaugant kolektyvinėje atmintyje trauminę (karo, tremties, holokausto) praeities patirtį. Čia svarbesnis dabarties laikas, kuris tarsi paliudija skaitytojui „tikrąjį“ pasakotojo tapatumą *čia* ir *dabar*, išskeldamas jį virš „netikrojo“, vienokių ar kitokių nepalankių aplinkybių suformuoto tapatumo *ten* ir *tuomet*. Su šia strategija susijęs ir galimas to paties autoriaus memuarų variantiškumas. Tokio pobūdžio memuarinių pasakojimų po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pasirodė tikrai nemažai⁶¹.

Apibendrinant svarbu pabrėžti, jog tame pačiame memuariniame tekste dažniausiai išryškėja kelios skirtingos diskurso strategijos, todėl kiekvienu konkrečiu atveju, jei įmanoma, pirmiausiai būtina nustatyti, kuri iš jų dominuoja.

⁶⁰ Plg. atvirus seksualinių patirčių aprašymus Račkausko atsiminimuose.

⁶¹ Kaltinimo strategija taip pat ryški Zigmo Stankaus (*Kaip tampama albinosais*, Klaipėda: Rytas, 1993), Gedimino Almonaičio (*Grąžinkite man gyvenimą*, Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992), Antaninos Baltrušienės (*Kelionė į niekur ir atgal*, Kaunas : Naujasis lankas, 2009), Aniceto Imbraso (*10 metų...atsitiktinai. Atsiminimai*, Panevėžys: Tėvynė, 1991), Arvydo Vilkaičio (*Tremtinio dalia*, Kaunas: Spindulys, 1990), Žanos Ranaitės-Čarnienės (*Neįtikėtina tiesa*, Vilnius: Švyturys, 1994), Jadvygos Tarasonienės (*Esate ištremta pagrįstai*, Vilnius: Mintis, 2004) ir daugybės kitų buvusių tremtinių, kalinių atsiminimuose. Pasiteisinimo strategija būdinga ir Jono Janučio (*Užvakar ir šiandien: Atsiminimai*, Vilnius: Rosma, 1998), Juozo Audėno (*Paskutinis posėdis*, Vilnius: Mintis, 1990), Adolfo Šlezevičiaus (*Tarp Scilės ir Charibdės*, Vilnius: Gairės, 1998), Viliaus Kazanavičiaus (*Neišsiųsti laišakai: Prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius: Mūsų gairės, 2005), Algio Samajausko (*Ažuolai nebijo vėtrų: Atsiminimai apie Motiejų Šumauską*, Vilnius: Gairės, 2005), Algirdo Brazausko (*Ir tuomet dirbome Lietuvai*, Vilnius: Knygiai, 2007) Godos Ferensienės (*Vakar ir šiandien*, Vilnius: Charibdė, 2004; *Grižtu į vakardieną*, Vilnius: Charibdė, 2009; *Aš jų pasigiesiu. Prisiminimai, laiškai, straipsniai, interviu*, Vilnius: Alma littera, 2012) memuariniams pasakojimams. Disertacijoje analizuojami Jono Grigolaičio, Nijolės Ambrazaitės ir Liongino Šepečio atsiminimai.

2. Memuarinio pasakojimo struktūrinės kategorijos

2.1. Pasakojamų įvykių ir pasakojimo erdvėlaikis

Memuariniuose pasakojimuose laiko kategorija yra sudėtinga ir įvairiaplanė. Kiekviename pasakojimo lygmenyje čia atsiveria skirtingos erdvės ir laiko struktūros, varijuoją jų kalbinė raiška. Autodiegetinis pasakotojas, veikdamas dviejų laiko plotmių (pasakojimo ir pasakojamų įvykių) sankirtoje tampa jungtimi tarp vidinio (intradiegetinio) ir išorinio (ekstradiegetinio) pasakojimo lygmenų. Laiko parametrų kaita (nuo autobiografinio iki istorinio) išplečia memuarinio pasakojimo ribas ir praeities suvokimo akiratį.

Išoriniame memuarinio pasakojimo lygmenyje dominuoja *individualus, autobiografinis* laikas (vaikystės, jaunystės, brandos etapai), susijęs su ekstradiegetinių-autodiegetinių santykių paradigma. Jis dažnai būna išžėstas, gausiai užpildytas autobiografinėmis detalėmis, reikšmingomis paties veikiančio subjekto tapatumo formavimosi procese. Erdvės kategorija čia įkūnijama per jau nebeegzistuojantį praeities (arba egzistuojantį tik prisiminimuose) kraštovaizdį, interjero, architektūros detales. Laiko ir erdvės transformacijas lemia distancija, skirianti pasakotoją nuo pasakojamų įvykių. Kitaip nei vidiniame pasakojamų įvykių lygmenyje, čia ypač būdingi chronologijos pažeidimai, laiko inversijos, vyrauja vidinė logika paremtas pasakojimas, susijęs su vidinių būsenų fiksavimu, asociacijomis, reminiscencijomis, aliuzijomis ir pan. Laiko distancijos poveikis rekonstruojant praeitį taip pat atsiskleidžia išoriniame pasakojimo lygmenyje per pasakotojo skeptiškumą, ironijos ir tuo pat metu lyrizmo, nostalgijos samplaiką. Dviguba pasakotojo žiūra į veikiantį subjektą (iš vidaus praeities laike ir iš išorės per jau turimą patirtį dabarties laike) suponuoja galimybę patvirtinti, pakoreguoti arba paneigti, teisti, matyti klaidas, apgailestauti dėl praeities ir pan.

Vidiniame pasakojimo lygmenyje išryškėja *istorinio* laiko ženklai. Pasakojamus įvykius paprastai įrėmina istorinis laikas. Jis antraplanis, foninis, labiau apibendrintas. Atskiri istoriniai fragmentai ir istoriniai įvykiai dažnai tampa pasakojimo atspirties taškais. Tuo tarpu veiksmo vietos aprašymai, konkrečios geografinės nuorodos lokalizuoja veikiantį subjektą. Buities, kultūros, portretų detalės tampa istorinio laiko orientyrais. Erdvės ir laiko santykis atskleidžia gyvenimo judėjimo, jo kaitos ženklus. Čia svarbi istorinio (objektyvaus) ir asmeninio (subjektyvaus) laiko sąveika.

Laiko tvarkos, arba chronologijos pažeidimai (neatitikimai tarp pasakojamų įvykių ir pasakojimo laiko) gali būti dvejopi: grįžimas atgal pasakojimo dabarties atžvilgiu arba „užbėgimas“ į priekį. Grįžimas atgal paprastai atlieka aiškinamąją, charakterio atskleidimo, pasakojimo spragų užpildymo, priminimo funkciją, tuo tarpu „užbėgimas“ į priekį susijęs su tam tikros įžvalgos, numatymo ar savotiško „šydo praskleidimo“ patenkinant adresato smalsumą funkcija.

Pauzės (paprastai susijusios su aprašymu arba refleksija, jų metu išlieka tik pasakojimo laikas) sulėtina pasakojimą, elipsės (praleidžiamas tam tikras laiko tarpas, išlieka tik pasakojamos istorijos laikas) arba santraukos (pasakojimo laikas čia trumpesnis už pasakojamos istorijos laiką) – pagreitina, o scenose (paprastai jos susijusios su dialogais) pasakojamos istorijos ir pasakojimo laikas sutampa.

Kalbant apie memuarus, aktuali Genette'o įžvalga apie Marselio Prousto pasakojimo specifiką, kur atmintis, iškeldama praeities prisiminimus dabarties momentu, neišvengiamai žaidžia „žaidimus su laiku“ – perkelia, iškraipo, „sutirština“ pasakojamų įvykių laiką.⁶²

⁶² Genette, 1983, p. 155–160.

2.2. Kalbantys subjektai ir jų santykis su pasakojimu

Pasakojimo būdas priklauso nuo *distancijos* ir *perspektyvos*, t. y. „pagrindinių pasakojimo informacijos reguliavimo modalumų“⁶³.

Distancija susijusi su santykiu tarp pasakotojo ir veikiančio subjekto. Veikiančio subjekto tiesioginė kalba rodo mažiausią distanciją, tuo tarpu apibendrintai papasakotas jo kalbos turinys – didžiausią. Tarpinio varianto atveju pasakotojas gana tiksliai perteikia veikiančio subjekto kalbą. Distanciją tarp pasakojimo ir pasakojamos istorijos taip pat rodo pasakotojo ženklų (komentarų, samprotavimų, vertinimo) buvimas arba nebuvimas tekste.

Perspektyva susijusi su žiūros tašku (suvokimo šaltiniu, arba *fokusuote*), iš kurio matomi pasakojami įvykiai. Genette'as, nagrinėdamas suvokimo šaltinio, arba fokusavimo klausimą pasakojime, išskiria tris pagrindinius fokusuotės tipus. *Nulinė fokusuotė* susijusi su tariamu informacijos atrankos nebuvimu. Tokiu atveju veikia visur (čia-ten) ir visada (dabar-tada) esantis visažinis pasakotojas, turintis, Bachtino žodžiais tariant, pastovų matymo, žinojimo ir suvokimo *perteklių*⁶⁴. Tokio pasakotojo žvilgsnis aprėpia tiek veikiančių subjektų išorę, tiek vidų. *Vidinė fokusuotė* susijusi su vienu apibrėžtu žiūros tašku arba, kitaip tariant, su ribota vieno konkretaus veikiančio subjekto suvokimo perspektyva. *Išorinė fokusuotė* yra anonimiškas, nei pasakotojui, nei veikiančiam subjektui nepriklausantis žvilgsnis, nešališkai fiksuojantis pasakojamus įvykius ir veikėjus.

Memuariniuose pasakojimuose fokusuotė gali skirtis priklausomai nuo autoriaus pasirinktos diskurso strategijos. Į pasakojamą objektą orientuotiems deskriptyviems istoriniams-kultūriniais diskursams paprastai (bet ne visada) būdingas kalbėjimas iš viską žinančio pasakotojo perspektyvos (nulinis fokusavimas), tuo tarpu į pasakojantį subjektą orientuotuose

⁶³ Genette, p. 162.

⁶⁴ Michail Bachtin, *Autorius ir herojus: Estetikos darbai*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 120.

naratyviuose diskursuose dažniau kalbama iš veikiančio ir patiriančio subjekto perspektyvos (vidinis fokusavimas).

Analizuojant memuarinius pasakojimus taip pat svarbi *intencionalumo* (arba *intencijos*) sąvoka⁶⁵, kuri disertacijoje suprantama kaip orientuotas, tranzityvus santykis, kuriuo remiantis autorius (pasakotojas) konstruoja pasakojamą pasaulį kaip objektą, apibrėždamas savo poziciją jo ir skaitytojo (adresato) atžvilgiu. Intencionalumas paprastai išryškėja metanaratyviniame pasakojimo lygmenyje (tradiciškai pratarmėje arba įvadinėje dalyje) kaip naracinis autoriaus (pasakotojo) ženklas, nukreiptas į skaitytoją. Jis gali būti atviras (t. y. tiesiogiai deklaruojama pasakojimo intencija) arba numanomas. Nuo pasakojimo intencionalumo daugeliu atvejų priklauso kitų diskurso kategorijų raiška.

Pasakojimą suvokiant kaip tiesioginio komunikacijos akto analogiją siekiama užfiksuoti skirtingus pasakotojo, pasakojimo suvokėjo (adresato) ir pasakojime veikiančio subjekto modelius bei jų kaitą. Santykis tarp pasakotojo ir pasakojimo suvokėjo (adresato) gali būti tiesioginis arba netiesioginis (atpažįstamas tik iš tam tikrų naracinių formų). Komunikacija čia vienkryptė (pasakotojas siekia ne tik informuoti, bet dažnai ir paveikti adresatą – tai ypač būdinga tikslingiems kaltinimo ir pasiteisinimo diskursams), realizuojama išoriniame pasakojimo lygmenyje. Tuo tarpu pasakotojo ir veikiančio subjekto santykis yra abipusis ir papildantis, pereinantis į vidinį pasakojamų įvykių lygmenį. Autoriaus (pasakotojo) esatis ir jo komunikacinis santykis su adresatu atsiskleidžia išoriniame (ekstradiegetiniame) pasakojimo lygmenyje. Autoriaus (pasakotojo) išreikštumo laipsnis memuariniuose pasakojimuose yra skirtingas (priklausantis nuo pasakojimo intencionalumo ir distancijos), jo kalbėjimo trajektoriją žymi specifiniai naraciniai ženklai (autobiografiniai elementai, pastabos, svarstymai, komentarai, vertinimai,

⁶⁵ Iš fenomenologijos (Franzo Brentano, Edmundo Husserlio) atėjusi sąvoka, reiškianti sąmonės nukreiptumą į objektą. Disertacijoje intencionalumo sąmprata išplėsta atsižvelgiant į Greimo suformuluotą apibūdinimą (A. J. Greimas, J. Courtes, *Semiotique: Dictionnaire raisonne de la theorie du langage*, Paris: Hachette, 1979, p. 126).

savianalizės intarpai, aktyvus ir tiesioginis komunikavimas su skaitytoju). Autoriaus (pasakotojo) naraciniiais ženklais galima laikyti ir intertekstinius elementus, kompozicinius sprendimus, kalbinės raiškos ypatumus. Todėl svarbu atkreipti dėmesį ne tik į įvairius nesiųžetinius komponentus (įterptines konstrukcijas), užpildančius erdves tarp pasakojimo branduolių, bet ir į dialogų modeliavimo principus, nukrypimus nuo pagrindinės pasakojimo linijos, pasikartojančius leitmotyvus ir pan. Pavyzdžiui, dialogai memuariniame pasakojime gali atlikti skirtingas funkcijas, t. y. jie gali veikti kaip konkrečios epochos atspindėjimo būdas (per kalbėjimo manierą ir vartoseną), kaip papildomas informacijos šaltinis, kaip charakterizavimo priemonė. Dialogai gali būti tiesioginiai (tarp pasakojime veikiančių subjektų), metafiziniai (tarp pasakotojo ir esamų ar net nesamų personažų), išoriniai (tarp pasakotojo ir adresato). Monologai memuariniame pasakojime taip pat funkcionuoja skirtingai: autoriaus (pasakotojo) monologai skirti išvadoms, apmąstymams ar emociniam fonui sukurti, tuo tarpu veikiančių subjektų monologai atlieka charakterizavimo funkciją. Įvairūs intertekstiniai elementai (citos, dokumentų, laiškų fragmentai, perpasakojimai ir pan.) išplečia memuarinio pasakojimo informacinį, emocinį lauką, kontekstą, laiko ribas. Jie gali atlikti autoriaus (pasakotojo) pozicijos sustiprinimo, patvirtinimo funkciją, taip pat įgauti konkretizuojančios, papildančios, argumentuojančios, iliustruojančios ar net provokuojančios detalės vaidmenį. Intarpai iš dokumentų, laiškų, archyvinių leidinių paprastai sustiprina autentiškumo, objektyvumo įspūdį, o literatūros kūrinių citatos kuria emocinį pasakojimo foną, pratęsia, papildo autoriaus kalbą.

Bet koks diskursas, Genette'o manymu, suponuoja kalbantįjį subjektą (pasakotoją) ir tą, kuriam kalbama (adresatą). Pasakotojas naratologijoje siejamas ne su gramatiniu asmeniu, bet su kalbine instancija. Pagal pasakojamos istorijos atžvilgiu užimamą poziciją Genette'as skiria *heterodiegetinį* (kalbantis, pasakojantis, bet pasakojamoje istorijoje nedalyvaujantis kaip veikėjas) ir *homodiegetinį* (ne tik pasakojantis, bet ir

pasakojamoje istorijoje veikiantis) pasakotoją. Pasakotojo esaties ir subjektyvumo laipsnis pasakojimuose skiriasi (didžiausias jis *autodiegetiniuose*, arba savęs pasakojimuose – dienoraščiuose, memuaruose ir pan.).⁶⁶ Pasakotojas gali ne tik sąmoningai išlaikyti atitolintą žvilgsnį į praeities įvykius iš vertinančios pozicijos dabarties taške (stebėtojo vaidmuo) arba kaip tik priartėti prie praeities laiko nutoldamas nuo išeities taško dabartyje (dalyvio vaidmuo), bet gali išsaugoti ir *dvigubą žiūrą*, išlikdamas jungiančiu saitų tarp pasakojamų įvykių ir jų suvokimo iš dabarties perspektyvos. Pirmaisiais dviem atvejais pasakotojo žiūros taškas yra *fiksuotas*, o trečiuoju atveju – *kintantis*.

Veikiančių subjektų aktyvumas memuariniame pasakojime taip pat priklauso nuo autoriaus pasirinktos strategijos. Deskriptyviuose atsiminimuose veikiantys subjektai dažniau statiški (charakterizuojami, aprašomi iš šalies), tuo tarpu naratyviuose memuaruose veikiančių subjektų raiška intensyvesnė, sceniškesnė (įvedami dialogai, tiesioginė kalba).

Kaip pabrėžia Genette'as, pasakotojas atlieka ne vien *pasakojimo* (arba *naratyvinę*) funkciją, kuri yra pagrindinė ir privaloma, bet ir kitas – *valdymo, komunikacinę, liudijimo, ideologinę* – funkcijas, kurias teoretikas laiko ekstranaratyvinėmis⁶⁷. Valdymo funkcija susijusi su metadiskursu, t. y. pasakotojas paaiškina pasakojimo struktūrą, tvarką, jo atsiradimo aplinkybes ir pan. Komunikacinė funkcija – kai pasakotojas tiesiogiai kreipiasi į adresatą, siekdamas išlaikyti ryšį arba padaryti poveikį. Kai pasakotojas patvirtina pasakojamos istorijos autentiškumą, nurodo informacijos šaltinius, atskleidžia asmeninį santykį su pasakojamais įvykiais, išryškėja liudijimo funkcija. Ideologinė funkcija susijusi su pasakotojo vertinimu, didaktinėmis išvadomis ir komentarais.

⁶⁶ Genette, 1983, p. 245.

⁶⁷ Ibid., p. 255–257.

Autoriaus įvaizdis memuariniame pasakojime realizuojamas per pasakotojo ir veikiančio subjekto figūras. Kiekvienas jų atveria vis kitokią santykį su savimi, aplinka ir laiku, kol galiausiai šie skirtingi žiūros rakursai susijungia į vientisą pasaulėvoką. Taip atsiminimuose per konkretų asmenį atsiskleidžia apibendrintas istorinėje epochoje ir kultūrinėje terpėje veikiančio žmogaus portretas.

3. Memuarinio diskurso strategijos

3.1. Deskriptyvus istorinis-kultūrinis diskursas

3.1.1. Istorinė atmintis kaip orientyras

Rūsenas savo darbų rinktinėje *Istorika* (2007) atskiria *autobiografinį* atsiminimą, kuris yra vienas iš būtinų subjektyvaus įsitikinimo formų gyvenime, ir *istorinį* atsiminimą, kuris yra praeities interpretacijos, dabarties supratimo ir ateities perspektyvos sąsaja, visas tris laiko dimensijas – praeitį, dabartį ir ateitį – integruojanti į visa apimančią laiko tėkmės vaizdinį⁶⁸. Kitaip tariant, *autobiografinė atmintis* yra nukreipta į individualią patirtį, o *istorinė atmintis* dažniausiai tematizuoja praeitį, kuri yra anapus individo gyvenimo trukmės ribų. Nors autobiografinio atsiminimo laiko ribos yra per mažos, kad būtų paradigmiškos istoriniam atsiminimui, vis dėlto jie glaudžiai susiję. Autobiografinis atsiminimas gali tapti istoriniu, jeigu sugrįžtama į praeitį už savo gyvenimo laiko ribų, o dabartinė gyvenimo situacija interpretuojama taip, kad atsiveria ateities perspektyva. Taigi „istoriškumas“ reiškia tam tikrą laiko distancijos tarp praeities ir ateities elementą, o kartu – sudėtingą tarpininkavimą tarp jų. Rūsenas, kalbėdamas apie istorinio pasakojimo savitumą, pabrėžia tris, jo manymu, pagrindines tokio pasakojimo ypatybes bei jų sisteminių sąryšį. Pirmiausia istorinis pasakojimas susijęs su atmintimi kaip tarpininke. Jis sutelkia atmintyje sukauptą praeities patirtį taip, kad dabarties patyrimas tampa suprantamas ir atsiveria ateities perspektyva. Antra, istorinis pasakojimas sukuria trijų laiko dimensijų – praeities, dabarties

⁶⁸ Jörn Rūsen, *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius: Margi raštai, 2007, p. 84.

ir ateities – vidinę vienovę. Tęstinumo sąvoka realų laiko patyrimą susieja su individo ketinimais ir lūkesčiais. Todėl praeities patirtis tampa aktuali dabartiniam gyvenimui ir įtakoja ateities vaizdinį. Ir trečia, istorinis pasakojimas įgalina nustatyti jo autorių ir auditoriją. Ši funkcija lemia, ar tęstinumo sąvoka tikėtina, ar ne. Taigi bendra istorinio pasakojimo funkcija yra orientuoti individo gyvenimą laike, išsaugant jo tęstinumą ir tapatybę.

Deskriptyvaus istorinio-kultūrinio diskurso strategijai atskleisti pasirinkti pasakojamų įvykių laiko atžvilgiu artimi ir vienas kitą papildantys Merkelio Račkausko, Mykolo Biržiškos ir Julijos Biliūnienės-Matjošaitienės memuariniai tekstai. Marcelijaus Martinaičio atsiminimai čia atlieka tam tikrą užsklendžiančią funkciją kaip savotiška kultūros studija, kurioje atsiveria ne tik subjektyvios konkretaus individo (pasakotojo-veikiančio subjekto) praeities refleksijos, bet ir (re)konstruojama sąlygiškai objektyvi kolektyvinė atmintis, apmąstant bendruomenės, tradicijų, santvarkos ir apskritai kultūros būvį istorinio kismo ir virsmo sąlygomis, aiškinant ir apibendrinant praeities patirtį, reiškinius, įvykius, nurodant jų reikšmę dabarčiai bei brėžiant projekcijas į ateitį. Pagal pasakojimo tipą Martinaičio memuarai užimtų tarpinę padėtį tarp deskriptyvios ir naratyvios pasakojimo formos. Jų analizė parodo, kad konkretaus memuarinio teksto priskyrimas vienam ar kitam pasakojimo tipui yra gana sąlygiškas.

3.1.2. Užrašyti epochos ženklai (Merkelis Račkauskas, Mykolas Biržiška)

Filologo ir kultūros veikėjo **Merkelio Račkausko** (1885–1968) atsiminimai⁶⁹ išskirtini ne tik tuo, kad liudija šimtmečio senumo įvykius, atverdami skaitytojui kitos epochos egzotiškumą, ar pasakojimo ypatingu sodrumu bei paveikumu, bet ir savo rašymo bei publikavimo aplinkybėmis. Tekstas, rašytas sovietinės okupacijos metu (apie 1958 m.), siūlytas publikuoti, bet leidyklos atmestas kaip neatitikęs sovietinės ideologijos, dar penkiasdešimt

⁶⁹ Merkelis Račkauskas, *Užrašai: Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

metų išgulėjo rankraščio pavidalu⁷⁰. Nemenkas laiko nuotolis tarp pasakojamų įvykių XIX–XX amžių sankirtoje ir jų užrašymo momento neišvengiamai suponuoja išankstinę autoriaus poziciją atrenkant, jo manymu, reikalingus užfiksuoti faktus. Turint galvoje ir laiko distanciją, ir rašymo aplinkybes, autentiškai aprašyti patirtį gana sudėtinga. Taip pat čia svarbus ir praeities vertinimo aspektas iš jau susiformavusios autoriaus (pasakotojo) pasaulėvokos. Račkausko atsiminimuose fiksuojamos net trys laiko pozicijos, reikšmingos (re)konstruojant atmintį: 1) pasakojamų įvykių laikas (1885–1905 m.), 2) laikas, kada atsiminimai rašomi, arba paties pasakojimo laikas (*sovietmetis*), ir 3) laikas, kada atsiminimai pasiekia adresatą, arba publikavimo laikas (2008 m.). Taip Račkausko pasakojimas tampa daugiasluoksne struktūra, ne tik perduodančia tiesiogines praeities reikšmes adresatui, bet ir kuriančia naujas reikšmes dabarties ir ateities perspektyvoje.

Račkausko *Užrašai* pasiekė savo auditoriją jau suredaguoti jo anūko Tomo Venclovos. Venclova, pristatydamas knygą, nurodo, kad buvo struktūruotas tekstas, suvienodinta pavardžių, vietovardžių rašyba, ištaisytos gramatinės bei sintaksės klaidos, vietomis kupiūruoti įžeidžiantys autoriaus pasisakymai religiniais klausimais ir vienur kitur pasitaikantys sovietizmai). Šie pakeitimai iš esmės nepaveikė nei pasakojimo turinio, nei stilistinio jo išskirtinumo ir galėtų būti traktuotini kaip tam tikras palengvinimas, padedantis skaitytojui susiorientuoti pasakojamų įvykių sraute⁷¹. Venclova Račkausko atsiminimus priskiria senajam lenkų literatūros žanrui – *gavendai* [lenk. *gawęda*], kur šnekamosios kalbos stiliumi pasakojama apie liaudies arba šlėktų kasdienio gyvenimo įvykius ir papročius. Šią žanrinę traktuotę kiek komplikuoja intelektualus, (auto)ironijos lydymas pasakojimas. Pavyzdžiui,

⁷⁰ 1969 m. lapkritį, praėjus daugiau nei metams nuo autoriaus mirties, rankraštis atiduotas „Vagos“ leidyklai. Tik 1971 m. vasarį gautas Jurgio Tornau atsiliepimas, kuriame Račkauskas išvadintas savimyla, egoistu, mizantropu: „Leidėjų pozicija buvo aiški. Be to, autorius – nepartinis. Ir dar savižudis.“ (Tomas Venclova) (žr. Audrius Musteikis, „Merkelis Račkauskas vaikaičių akimis“, *Lietuvos žinios*, 2008-12-16, žr. <http://lzinios.lt/lzinios/Zmones/merkelis-rackauskas-vaikaičiu-akimis/126225> © Lietuvos žinios)

⁷¹ Tokią orientacinę funkciją atlieka ir Egidijaus Aleksandravičiaus įvadinis straipsnis, pateikiantis dar vieną Račkausko *Užrašų* interpretaciją.

taip pristatomi broliai Beresnevičiai – Agapitas ir Donatas, fortepijonų ir vargonų derintojai:

<...> abu buvo tikri muzikos donkichotai, paskutinieji tos rūšies žmonių mohikanai. Turbūt jie buvo matę ir geresnes dienas, bet į senatvę virto vagabundais, po Žemaitiją keliaujančiais fortepijonų bei vargonų derintojais. <...> Muzika, Bakchas ir Venera – štai trijulė, ant kurios aukuro be atvangos degino Agapit likusias gyvenimo dienas.⁷²

Račkausko atsiminimuose greta pagrindinės naratyvinės pasakotojo funkcijos išryškėja ir liudijimo bei ideologinė funkcija. Čia ne tik pasakojama pati istorija, bet gausu ir papildomų paaiškinimų, komentarų, nuorodų į šaltinius, situacijas vertinančių samprotavimų ir apibendrinančių išvadų.

Vidiniame pasakojimo lygmenyje stengiamasi išsaugoti konkretaus laikotarpio (1885–1905) šnekamąją kalbą, būdingą tam tikriems luominiams sluoksniams (dialogai šiek tiek daryta lenkų kalba tampa neatskiriama aukštuomenės (dvarponių, kunigų) tapatumo dalimi, rusų kalba priklauso gimnazijos sociumui, žemaičių kalba iškyla kaip „mužikiško tamsumo“ požymis), gausiai, tačiau natūraliai įaudžiant į kalbinę teksto faktūrą, vartojama senoji tarminė leksika, socialinė, religinė terminija. Tuo tarpu išoriniame pasakojimo lygmenyje, kur komunikacija nukreipta ne į pasakojamus įvykius ar veikiantį subjektą, bet į adresatą, pasakotojo mintys iliustruojamos lotyniškais sentencijomis, aiškiai jaučiama antikinės kultūros įtaka (palyginimai, metaforos, išryškėjantys savito požiūrio į higieną, seksualinę gyvenimo sferą ženklai), dažnai nukrypstama į filosofinius, religinius, etinius samprotavimus, būdingus eseistiniam kalbėjimui. Kaip pažymi Venclova, *Užrašų* autorius (klasikinės filologijos profesorius, vertėjas) buvęs gyvas saitas ne tik su tautinio atgimimo epocha, bet ir su Švietimo, Renesanso, antiklos laikais:

⁷² Račkauskas, p. 42.

*Jis buvo renesansinio sukirpimo žmogus, epikūrininkas, humoristas, be to, skeptikas <...>.*⁷³

Račkausko asmenybės bruožai išryškėja ir jo buvusios studentės Irenos Bilevičiūtės atsiminimuose⁷⁴. Profesoriaus erudicija, savita pasaulėvoka, glaudžiai susijusi su profesine veikla, neabejotinai paveikė ir jo paties memuarų diskursyvinę raišką, nulemiančią pasakojimo įtaigumą ir estetinį poveikį adresatui bei atskleidžiančią pasakotojo literatūrinį profesionalumą.

Atsiminimų užrašymo tikslas tiesiogiai neįvardijamas, tačiau jau pirmasis sakiny („Nėra nė vieno, kad ir niekingiausio, žmogaus gyvenimo, kuriame neatsispindėtų epocha.“⁷⁵) nurodo jų intencionalumą – užfiksuoti, išsaugoti konkrečios epochos ženklus bei jų reikšmes dabarčiai ir ateičiai. Pasakojimo turinio branduolį sudaro lietuvių tautinio atgimimo (XIX–XX amžiaus sandūroje) tema, plėtojama per ekstradiegetinę istorinio laiko, kultūrinės aplinkos, visuomenės charakteristikų analizę, pasakotojui iš pasakojimo dabarties pozicijos atskleidžiant individo ir socialinės visumos santykį, socialinių, politinių, kultūrinių reiškinių transformacijas, kuriose veikiantis subjektas priverstas dalyvauti ir kurios neišvengiamai paveikia jo tapatumo formavimosi procesus. Į aprašomąjį objektą sutelktam pasakojimui būdingas deskriptyvumas, orientacija į istorinį objektyvumą, kronikinė struktūra. Iš esmės lyg ir laikomasi chronologinės įvykių sekos (atskirose teksto atkarpose nuolat fiksuojamos laiko nuorodos), tačiau gana dažni laiko tvarkos pažeidimai (komentarai, vertinimai, nukrypimai, užbėgimai į priekį ir grįžimai atgal, pertraukiantys, sulėtinantys arba pagreitinantys pasakojimą), rodo visažinio pasakotojo perteklinį žinojimą ir nulinę fokusuotą pasakojimo atžvilgiu:

⁷³ Audrius Musteikis, „Merkelis Račkauskas vaikaičių akimis“, *Lietuvos žinios*, 2008-12-16, žr: <http://lzinios.lt/lzinios/Zmones/merkelis-rackauskas-vaikaiciu-akimis/126225> © Lietuvos žinios.

⁷⁴ Irena Bilevičiūtė, „Raudonas ciklamenas“, *Mokslo Lietuva*, 2013-08-01 Nr. 11 (I dalis), 2013-08-08 Nr. 12 (II dalis).

⁷⁵ Račkauskas, p. 27.

*Kuokšto atšalimo priežasties anuomet negalėjau suvokti <...>. Užtat dabar, prisiminus anuos senus laikus, tą priežastį suprantu.*⁷⁶

Intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje kasdienių įvykių tėkmė, žymima būtuojų dažniniu laiku (*beveik kasmet atvažiuodavo; eidavom į bažnyčių ir kapines; mušdavo dažnai ir smarkiai*), nutraukiama reikšmingų arba atmintyje itin ryškiai užsifiksavusių įvykių, kuriuos žymi būtasis kartinis laikas (*vieną vasaros dieną pas mus atvažiavo; tais metais įvyko didelis Šiaulių gaisras; staiga kažkas pasibeldė į duris; kartą atsilankė*). Tuo tarpu ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje esamasis arba būsimasis laikas, vartojamas pasakotojo komentaruose, vertinimuose ir apibendrinimuose, ženklina tam tikras naracines pauzes, susiejančias pasakojamus įvykius su paties pasakojimo momentu:

*Seniai tu jau kapuose, Lileikiene, ir niekuomet tau neatėjo į galvą, kad tas berniukas <...> paminės tave ir pagarbins po pusšimčio metų!*⁷⁷;

*Dokumentas ypatingų komentarų nereikalingas. Yra tai parodija tų raštų, kokie buvo rašomi feodaliniiais laikais <...>.*⁷⁸

Pagrindinė pasakojamų įvykių tema Račkausko atsiminimuose išplečiama įterpiančiomis skirtingų naracinių formų elementus: individualius ir kolektyvinius portretus, topografinius aprašymus, anekdotus, atskiras, struktūriškai išbaigtas istorijas (kilmės, valstiečių ir bajorų santykių, meilės dramų ir pan.). Dažnai pateikiama pasakojamų įvykių ekspozicija, atverianti platesnį, apibendrintą istorinį vaizdą (*„Tais laikais daug kas iš kaimiečių svajojo išleisti sūnų į kunigus, bet tatai nelengva buvo padaryti.“*⁷⁹; *„Tais laikais žemaičiai visokiais būdais išsisukinėjo nuo karo tarnybos caro kariuomenėje <...>.“*⁸⁰; *„<...> tatai parodo anuometinės gimnazijos luominį*

⁷⁶ Račkauskas, p. 48.

⁷⁷ Ibid., p. 31.

⁷⁸ Ibid., p. 33.

⁷⁹ Ibid., p. 49.

⁸⁰ Ibid., p. 50.

veidą.⁸¹). Turint galvoje laiką, kada buvo rašomas pasakojimas, itin atviros erotizuoto kūniškumo reprezentacijos ir homoseksualių bei nesantuokinių seksualinių patirčių aprašymai neabejotinai prieštarauja sovietmetį reprezentuojančio literatūrinio kalbėjimo tradicijai ir normoms. Tarsi atiduodamas savotišką duoklę šiam laikotarpiui, pasakotojas čia įterpia ir paaiškinančius (pasiteisinančius?) komentarus bei vertinimus:

Tokiai berniukų meilei atsirasti patogi sąlyga yra ta, kad berniukai būna vieni be mergaičių, kaip kad šiuo atveju <...>.⁸²;

<...> dabar į tuos santykius žiūriu kaip į paprastą dykinėtojos poniutės palaidumo pasireiškimą iš vieno šono, o iš kito – kaip į nepažabotą negalvojančio jaunuolio geidulingumą. <...> Tada jos nekaltinau už tai, kad egoistiškai trokšdama valyvų santykių su vyru, tuo pačiu tvirkino jaunuolį, prieš laiką atidengdama jam ir nevalyvų santykių esmę.⁸³

Paties sovietmečio, kaip pasakojimo užrašymo laiko, ženklų Račkausko pasakojime nors ir nedaug, bet vis dėlto taip pat esama: pvz., įterpiama istorija apie mokytojo Ragausko (bajoro Rogovskio palikuonio) nenusisekusių karjerą („Užsimezgė ryšiai su partijos centru Kaune, kur fašizmo teoretiko, „filosofo“ Izidoriaus Tamošaičio asmenyje susirado globėją ir užtarėją <...>⁸⁴); nukrypstama į socializmo sampratos svarstymus (<...> man kitados bus pakeliui su socialistais, nes ne pakeliui su bajorais.“⁸⁵).

Chronologinė pasakojamų įvykių seka Račkausko atsiminimuose pradedama pirminiu atspirties tašku tradiciškai pasirenkant labiausiai nuo pasakojimo laiko nutolusių įvykių – gimtosios erdvės (Šiaudinės bažnytkaimio Žemaitijoje) ir kilmės ištakų (senelių, tėvų giminės linijų) – aprašymus, kitaip tariant, pradedama nuo to, ko pats pasakotojas (veikiantis subjektas) tiesiogiai nepatyrė arba nėra pajėgus prisiminti:

⁸¹ Račkauskas, p. 121.

⁸² Ibid., p. 48.

⁸³ Ibid., p. 239.

⁸⁴ Ibid., p. 166.

⁸⁵ Ibid., p. 193.

*Iš Šiaudinės laikotarpio nieko neatsimenu, tik iš motinos pasakojimų sužinojau <...>.*⁸⁶

Vėliau pereinama prie asociatyvių, jusliškų, per pojūčius ir emocijas atmintyje atgyjančių ankstyvųjų vaikystės potyrių, kurie pasakojime atskleidžiami gretinimo ir kontrasto principu, rekonstravimo: senas didelis laikrodis, šniokščiantis ir skambinantis žemu, *girgždančiu balsu*, ir babunia, kalbanti *girgždančiu balsu*; švelnūs moterų balsai ir dusinantis jų prakaito, nešvarių drabužių dvokas; saugumo pojūtis prie motinos kojų ir motinos meilės, švelnumo stoka. Emociškai itin intensyvias vaikystės patirčių refleksijas („Kur dabar tas namelis? Dingo be pėdsako, kaip jau daug ir kitų brangių daiktų dingo gyvenimo kelionėje, kaip viskas dings, ir su viskuo, kas dar brangu, netrukus teks skirtis...“⁸⁷) vietomis keičia visiškai kitoks, santūrus, be sentimentų ir nostalgijos, kritiškas pasakotojo kalbėjimas („Mušdavo mus su broliu motina ir tėvas pasikeisdami, mušdavo dažnai ir smarkiai. <...> Keista, bet šitoks auklėjimo ir mokymo metodas kaimynų tarpe susilaukė visiško pritarimo“⁸⁸). Artimųjų portretai pasakojime taip pat gana prieštaringi. Perpasakojami, tačiau čia pat skeptiškai įvertinami senelio prisiminimai, kartu pabrėžiant ir jo paties neigiamas savybes („Mano senelis mėgdavo išgerti, turbūt bus ir Gaižupį pragėręs, o pasakojimą apie dalyvavimą sukilime bus, matyt, sugalvojęs iš bajoriškos ambicijos.“⁸⁹). Kuriamas lyg ir patrauklus jautraus muzikai ir grožiui tėvo vaizdinys suardomas įterpiant šiurkštaus, dažnai neadekvataus jo elgesio, slepiančio silpnavališkumą, fragmentus („<...> neužmiršdavo pašnabždėti man į ausį, kad saugočiau tėvą, kad jis galis sau galą pasidaryti.“⁹⁰). Su pasidygėjimu vertinamų brolio Liongino veidmainysčių, savanaudiškumo ir noro lengvai pasipelnyti aprašymus keičia pasakotojo vidinės savirefleksijos, susijusios su savotiška kalte ir noru pateisinti, epizodai („Ar aš turiu teisę kaltinti Lionginą, kuris griebiasi melo, skindamasis kelią į

⁸⁶ Račkauskas, p. 29.

⁸⁷ Ibid., p. 66.

⁸⁸ Ibid., p. 37.

⁸⁹ Ibid., p. 28.

⁹⁰ Ibid., p. 54.

lengvesnį gyvenimą? <...> Kovoje su žmonėmis ir aplinkybėmis jo vienintelis ginklas – liežuvis, tiksliau sakant, liežuvio padarinys, t. y. žodis, kalba.⁹¹). Tuo tarpu sesers egzistavimas, rodos, apskritai nepaliečia pasakotojo atminties – jos neindividualizuota figūra pasakojime šmėkšteli kaip konstatuojama esamybė ir paliekama nuošalyje. Taip yra greičiausiai todėl, kad sesuo iš esmės neatliko jokio vaidmens aprašomų socialinių-kultūrinių-istorinių įvykių sukuryje, į kuriuos labiausiai ir susitelkia pasakotojas, rekonstruodamas bendrą praeities vaizdinį. Ryškiausias vaidmuo Račkausko atsiminimuose tenka motinai. Jos portretas, išryškinantis bajoriškų ambicijų, išdidumo, griežto auklėjimo ir tuo pat metu besąlygiško aukojimosi, darbštumo, didžiulių pastangų bet kokiomis priemonėmis suteikti sūnums geresnį gyvenimą (dažnai vyro ir dukters sąskaita) vidinę dichotomiją, išplėtojamas į atskirą tematinę trajektoriją, atskleidžiančią individo ir visuomenės santykių transformacijas konkretaus istorinio laiko fone. Nuo pat pradžių ryškinamas socialinės nelygybės motyvas, glaudžiai susijęs su motinos pozicija ir požiūriu į luominį išsisluoksniavimą:

<...> motina buvo man giliai įskiepijus savo pažiūrą ir įsitikinimą, jogei pats Dievas paskirstęs žmones į ponus ir mužikus, į turtuolius ir vargšus (apie tai nenuilstamai skelbė kunigai per pamokslą ir per išpažintį); ir, jos nuomone, nuo manęs paties, ano mano darbo priklauso pasidaryti inžinierium, daktaru ir tokiu būdu pakilti į nepajudinamąjį ponų luomą.⁹²

Taip pat kaip svarbus naratyvinis akcentas iškyla motinos suformuotas kategoriškas ir kartu dviprasmiškas tuo metu egzistavusios luominės atskirties vertinimas. Deklaruojamą aiškia hierarchija pagrįstą pasaulio tvarką (caras pastatytas paties Dievo, caro klauso ponai su kunigais, skurdžiai tarnauja ponams) čia paneigia užfiksuoti akivaizdžios paniekos ženklai – „Poną ar jo vaiką sutikęs, pakelk kepurę; galva nuo to nenukris, o

⁹¹ Račkauskas, p. 458.

⁹² Ibid., p. 137.

paskui gali nuspjauti(!)“. Tuo tarpu paties pasakotojo poziciją nurodo groteskiškai ir negailint ironijos rekonstruojami tarpluominiai santykiai:

Nors dešimt kartų per dieną sutiktum kleboną, kaimo vargamistros „etiketas“ reikalavo pabučiuoti kunigui į ranką. Rankas bučiuoti reikėjo ir klebono giminėms, ir jo gaspadinei, kuriai priklausė pirmas po klebono balsas šeimos ir tarnų sandymo klausimais; kartais šis balsas buvo net svaresnis už klebono. Kad išvengtum priešų, reikėjo gražiai sugyventi su klebono liokajum ar kambarine, su virėja, furmonu, net su šuniuku.⁹³

Laikydamasis nutolusios nuo pasakojamų įvykių pozicijos (t. y. pasakojime nuosekliai išlaikant nulinę fokusuotę), vidinį (bet ne išorinį) motinos portretą pasakotojas (re)konstruoja iš savo perteklinės žiūros perspektyvos, pasilikdamas teisę komentuoti bei vertinti jos būsenas:

Ji mylėjo mus savotiška meile <...>. Rūpėjo jai vien mūsų ateitis. Su stebėtinu užsispyrimu siekė vieno tikslo: įkelti mus į aukštesnę luomą, gražinti į tuos sluoksnius, iš kurių ji su savo motina buvo nuriedėjęs į padugnes.⁹⁴

Kitų įvairių socialinių grupių individualūs ir kolektyviniai portretai (dvasininkų, mokytojų, gimnazistų, ubagų, valstiečių ir didikų) pasakojime tapomi itin ekspresyviai, sodriai, negailint išraiškingų detalių. Pateikiama gana plati moterų, mylėtų ar tiesiog palikusių gilesnius pėdsakus pasakotojo (veikiančio subjekto) atmintyje, portretų galerija. Čia pasakotojas nesiekia rekonstruoti išbaigto moters vaizdo, bet tarsi eskizuoja, pabrėždamas labiausiai įstrigusias jos išorės ir vidaus ypatybes. Pirmiausia išryškinamas juslinis prisiminimų lygmuo (žvilgsnis fiksuoja išvaizdą, klausia – balsą, uoslė – kvapą), vėliau susitelkiama ties socialinės komunikacijos lygmeniu (vertinamas išprusimas, analizuojami jausmai, reflektuojama moters įtaka subjekto tapatumo formavimuisi): *Lileikienės* baltas veidas, švelnus balsas,

⁹³ Račkauskas, p. 40.

⁹⁴ Ibid., p. 59.

motiniškos glamonės ir per meilę jai gimusi meilė žemaičių kalbai ir papročiams; *Marusia* – aukšta, liekna, gražaus veido, išdidi, apsiskaičiusi, pakerėjusi savo nuoširdumu, minčių laisve ir įsitikinimais; *Olienka* – graži, „ypatingai malonių akių“ ir svaiginančiai melodingo balso dvarininkė, atskleidusi kūniškos meilės malonumus, tačiau „kiaurai žemiška“, dvelkianti prakaitu, neturinti nė vienos knygos namuose ir jokių dvasinių reikalavimų; *Inka* – kuklios išvaizdos, savotiškai graži, išdidaus veido dvarininkaitė, sukėlusį tik trumpalaikį susižavėjimą dėl savo neišprusimo ir siaurų interesų; *Kymantaitė* – graži, inteligentiška, valinga, plačių užmojų mergina, kalbanti tik žemaitiškai ir aiškiai pasisakanti už lietuviybę, savo ambicijomis primenanti pasakotojui motiną, apibūdinama kaip neeilinė asmenybė, itin stipriai paveikusi veikiančio subjekto pasaulėvoką.

Diduomenės ir dvasininkijos vaizdavimas Račkausko atsiminimuose artimas sodriam, ekspresyviai prancūzų rašytojo humanisto François Rabelais pasakojimui. Klebonų, zakristijonų, grafų, bajorų portretai su pasimėgavimu šaržuojami, atskleidžiant ypač atgrasius jų išorės ir elgesio bruožus. Pavyzdžiui, visiškai atvirai, net suvulgarintai kuriamas tetos portretas:

*Visą dieną valgė, o naktimis arba knarkė, pritardama sau antro galo garsais, arba blusas gaudė. Užžiebus žiburį, nutraukdavo per galvą marškinius, sustodavo nuoga prie stalo ir, prikišus galvą prie silpnai šviečiančios lemputės, pasinerdavo blusų medžioklėje. Pramerkęs vieną akį, stebėdavau milžinišką tetos kūną, dideles nusvirusiais krūtis.*⁹⁵

Kaip priešprieša pastariesiems, gana santūriai ir nesuherojintai adresatui pristatomi lietuvių inteligentijos atstovai: Antanas Baranauskas, palikęs įspūdį dėl savo aiškios, skambios lietuviškos tarties; Juozas Skvireckas, vertęs Bibliją į lietuvių kalbą ir padėjęs atrasti „Anykščių šilelį“ bei „Metus“; Maironis ir Juozas Tumas – Vaižgantas, XIX amžiaus pabaigoje labiausiai

⁹⁵ Račkauskas, p. 32.

prisidėję prie bažnytinės kalbos išvalymo nuo barbarizmų; Povilas Višinskis ir Marija Pečkauskaitė, skatinę žmones kelti merdinčią lietuvių literatūrą; Jonas Jablonskis, mokęs Šiaulių gimnazistus (tarp jų, ir patį Račkauską, ir Biržišką) lietuvių kalbos. Povilo Višinskio figūra Račkausko pasakojime išskirtinė. Jis charakterizuojamas plačiausiai, aprašant jo gyvenimo istoriją, pažiūras ir keliamus tikslus, cituojant jo, kaip autoritetingo litvomanų judėjimo atstovo, pasisakymus ir atvirai žavintis juo kaip įkvepiančia asmenybe:

Visas sąmoningas Višinskio gyvenimas buvo nepertraukiama veikla, kova, degimas. Kas pažinojo tą nepaprastą žmogų, tas negalėjo jo nepamilti, juo nesistebėti <...>. Jo veikla pasireiškė kaip pedagogo ir visuomenininko, kovojo jis su tikybininkais ir caro valdininkais, degė meile vargdieniams.⁹⁶

Kaip atskira, adresato dėmesio verta socialinė grupė charakterizuojami savo noru su lenkais susitapatinę žemaičiai ir aprašomas nuostabą dabartiniam skaitytojui keliantis jų elgesys:

Ir keista: jie patys, niekieno neverčiami, būdami grynais žemaičiais, mielai dėjosi lenkais, įsikibę laikėsi „lenkystės“, nieko už tą savo lenkystę nesitikėdami gauti ir nepaisydami pašaipų bei pravardžiojimų <...>. <...> Niekuomet nesu matęs šunbajorių kaimiečių nuliūdusių, nusiminusių, rankas nuleidusių <...>, visada buvo gerai nusiteikę, linksmi, svetingi, ypačiai mandagūs, komiškai tą savo mandagumą reikšdami. <...> tikri lenkai ponai juos niekino, žemaičiai pajuokdavo, – o šie vis laikėsi savo lenkiško stabuko.⁹⁷

Tautinio tapatumo problema, ypatingai išryškėjanti istorinių lūžių situacijose, Račkausko pasakojime iškyla kaip svarbi tematinė ašis. Istorinio, socialinio nestabilumo fone parodomos visos tautinio tapatumo formavimosi komplikacijos. Išskiriamos kelios tautinio sąmonėjimo proceso raidos stadijos: vaikystėje motinos atkakliai diegiama lenkiškoji kultūra, vėliau – priverstinis

⁹⁶ Račkauskas, p. 351.

⁹⁷ Ibid., p. 81.

rusinimas gimnazijoje ir galiausiai apsvarstytas sąmoningas lietuviybės pasirinkimas, akivaizdžiai įtakotas kylančios lietuvių inteligentijos. Primestas (šeimos ar bendruomenės) arba sąmoningai pasirinktas tautinis tapatumas pasakojime iš esmės susijęs su artimomis arba svetimomis veikiančio subjekto pasaulėvokai vertybėmis, nuostatomis, socialinėmis grupėmis ir aplinkos įtakos stiprumu (retrospektyviai žvelgdamas iš dabarties pozicijos, pasakotojas konstatuoja, jog tautiškumas sunkiai galėjęs skleistis tuometinės gimnazijos aplinkoje: mokinių iš kaimo čia nebuvo, lietuvių kalbos niekas nemokėjo, „mokinių masė buvo reakcinė ir beveidė: gimnazijos vadovybė sėkmingai vykdė carinę švietimo politiką“⁹⁸). Įdomu tai, jog tautinio tapatumo klausimas, pasakojime iškeliamas kaip individo, priklausančio žemesniajam socialiniam sluoksniui, iššūkis, tuo pat metu išryškėja ir kaip gabaus filologo ambicijų ženklas:

*Kaip tat? – galvojau, – moku rusiškai, lenkiškai, graikiškai, lotyniškai, prancūziškai, vokiškai, o lietuviškai nesuprantu? O juk aš tas pats lietuvis, nors ir žemaitis.*⁹⁹

Vidiniame pasakojimo lygmenyje fiksuojami reikšmingi tautai ir kultūrai įvykiai (Šiaulių gimnazijos atidarymas, caro įsakymas dėl gimnazistų katalikų privalomo cerkvės lankymo panaikinimo, 1904 metais pastatytas ir J. Tumo-Vaižganto pašventintas ažuolinis kryžius spaudos atgavimui pažymėti), dokumentai (cituojamas dvaro dovanojimo raštas, metrikai rusų kalba), konkrečiai epochai būdingi politiniai, religiniai, socialiniai reiškiniai (rusinimo politika, tarnyba caro kariuomenėje, žiaurūs mokymo metodai gimnazijoje, muzikų ir ponų bendravimo „etiketas“, „švedais“ vadinami jaunuoliai – valstiečių ir plikbajorių vaikai mieste privačiai ruošdavęsi egzaminams).

Čia išryškėja glaudžios tematinės sąsajos su autoriaus amžininko, kraštiečio, kiek vyresnio bendramokslis, „kolegos ir gal net oponento“¹⁰⁰

⁹⁸ Račkauskas, p. 254.

⁹⁹ Ibid., p. 324.

istoriko **Mykolo Biržiškos** (1882–1962) memuarais¹⁰¹, publikuotais 1938 m. Kaune. Palyginus su Račkausko vaizdingu, grožinei literatūrai prilygstančiu pasakojimu, Biržiškos atsiminimų naracinė forma labiau primena mokslinį istorinį diskursą. Čia ypač išryškintos pasakotojo valdymo, komunikacinė ir liudijimo funkcijos. Tikslingai nesilaikoma chronologinės aprašomų įvykių sekos, pasakojimas aiškiai struktūruotas pagal tematinius pasakojamos istorijos sandus (tėvų ir protėvių istorija, Viekšnių krašto ir jo visuomenės praeitis, vaikystės prisiminimai, Šiaulių gimnazijos istorija). Pirmieji keturi Biržiškos atsiminimų skyriai orientuoti į objektyvios istorinės praeities rekonstravimą, remiantis liudijimais, dokumentais, raštais ir kitais istoriniais šaltiniais. Penktame – septintame skyriuose, pasitelkiant jau individualią autobiografinę atmintį, pasakojama tiesioginė veikiančio subjekto vaikystės patirtis, o likusieji (nuo aštunto iki dvylikto) skiriami gimnazijos laikų aprašymui (čia subjektyvūs asmeniniai prisiminimai supinami su objektyviais istoriniais faktais¹⁰²). Tokią akademiniam diskursui artimą Biržiškos memuarinio pasakojimo formą greičiausiai nulėmė aiški išankstinė publikavimo intencija – palikti medžiagos istorijai. Pratarinę sudarančiuose dviejuose įvadiniuose tekstuose pristatomas atsiminimų užrašymo ir publikavimo tikslas, kartu apibrėžiant ir galimą adresatą:

*<...> mūsų tautinio atgimimo istorikams tai duotų vieno iš jo daugelio dalyvių atlietuvėjimo pavyzdį, kuris <...> dėl atitinkamos rašytinės medžiagos trūkumo turėtų jiems kiek reikšmės bendram to atgimimo vaizdui sukelti.*¹⁰³

¹⁰⁰ Egidijus Aleksandravičius įvadiniame straipsnyje pastebi, jog „analizuojant tekste slypinčias intencijas matyti, kad Račkausko norėta lyg ir papildyti arba kaip nors kitaip interpretuoti tarp lietuvių skaitytojų išpopuliarėjusius kolegos memuarus.“, p. 19.

¹⁰¹ Mykolas Biržiška, *Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, Kaunas, 1938.

¹⁰² Toks memuarinio pasakojimo genetinis įvairumas pabrėžtas ir paantraščiėje: „iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų“.

¹⁰³ Biržiška, p. VII.

Greta pareigos užfiksuoti reikšmingus istorinius-kultūrinius praeities faktus bei įvykius, lygiagrečiai ryškėja ir kasdienės, neišskirtinės bendražmogiškos patirties svarba:

*Lenkdamas galvą didžiavyriams <...>, vis dėlto, kiek save tik atsimenu, ypatingai jutaus ir tebesijuntu artimas praeities ir dabarties mažavyriams ir mažmoterėms, šiokiems ir tokiems vyreliams ir moterėlėms <...>. Pilkosios gyvenimo knygos lai būna padaugintos dar vienu pilkos plunksnos rašiniu.*¹⁰⁴

Pratarmėje, pasirinkdamas betarpišką tiesioginės komunikacijos su adresatu santykį, autorius (pasakotojas) komentuoja ir aiškina atsiminimų rašymo aplinkybes (pasakoja pirminių rankraščių istoriją, pamini, jog esąs pripratęs naudotis istoriniais šaltiniais, pasidalina prisiminimų atrankos spaudai sunkumais), aptaria savo memuarinio pasakojimo stilistinę raišką („Taigi lyg dulkėmis aptraukiu savo kalbą <...>“¹⁰⁵) ir turinio autentiškumą („Nesiekdamas kokių ypatingų meninių ar visuomeninių tikslų, <...> nenorėčiau per daug varžytis ir cenzūruotis.“¹⁰⁶), pateikia detalią atsiminimų metriką ir redakcinių pataisymų apžvalgą, daug dėmesio skiria padėkoms už pagalbą rengiant knygą spaudai. Visa tai rodo, jog dėl išankstinės publikavimo intencijos prisiminimai struktūruojami, papildomi gausia faktine ir statistine įvairių istorinių šaltinių medžiaga, siekiant pateikti adresatui kuo aiškesnę ir objektyvesnę praeities vaizdą.

Biržiškos memuariniame pasakojime organiškai susipina objektyvus beasmenis faktų bei įvykių aprašymas (nulinė-išorinė fokusuotė) ir gana aiškiai juntamo subjektyvaus asmeninio kalbėjimo intarpai (nulinė-vidinė fokusuotė). Šias dvi kalbos trajektorijas žymi skirtingi naraciniai ženklai: neutralų, į vaizduojamą objektą orientuotą pasakojimą, kuriame vyrauja išplėstiniai, aiškinamieji sakiniai, neturintys jokios papildomos konotacijos,

¹⁰⁴ Biržiška, p. VIII.

¹⁰⁵ Ibid., p. XI.

¹⁰⁶ Ibid., p. IX.

pertraukia asmeninio pobūdžio subjektyvūs komentarai ir pastebėjimai, paprastai su pasakotojo intonacijos ir vertinimo atspalviu:

*1842 m. Leonardas vedė kaimyno dukterį Anatoliją Skinderytę (1824–1897 m.), kurios tėviškę Skinderiškį paskui pripirko mano senolio paveldėtojas, jų dviejų sūnus Juozapas (gimęs 1853, miręs 1923 m.). Skinderiai bene labiau už mus galėjo save kelti, vesdamiesi net iš Ispanijos ar Balkanų (bene Iskanderių?) ateivių (žinoma, svetima kilmė visad geresnė už paprastą!).*¹⁰⁷

Objektyvų kalbėjimą ženklina ir nuorodos į pasitelktus rašytinius šaltinius bei kitų asmenų liudijimus („Šiaip ar taip, iš tų ir kitų žinių, iš pasikalbėjimų <...>, iš <...> pasakojimų man aišku“¹⁰⁸; „Sprendžiant iš archeologijos duomenų“¹⁰⁹; „Viekšnių bažnyčios mirimo knygos rodo“¹¹⁰; „Šiam skyriui nemažai pasinaudojau <...>.“¹¹¹ ir pan.). Tuo tarpu tiesioginius prisiminimus dažnai lydi abejonę, netikrumą išreiškiantys įterpiniai (*bene, rodos, matyt, turbūt; prisimena man čia dar, tik nesu tikras; kiek atsimenu*).

Laiko distancija tarp pasakojamų įvykių (1882–1901) ir pasakojimo užrašymo momento (1932 m.) Biržiškos atsiminimuose gana nemaža. Pasakojamų įvykių laikas (*tais laikais; mano atmenamuoju metu*) su paties pasakojimo laiku („žinoma, mūsų laikams daug kas čia nebetinka“¹¹²) čia susiejamas per tiesioginį komunikacinį santykį su adresatu („Palikime šiuo tarpu Viekšnių poniją <...>“¹¹³; „Pasidairę po Viekšnių krašto praeitį, grįžkime į dabartį <...>.“¹¹⁴). Tokios naracinės pauzės, kuomet iš intradiegetinio pasakojimo lygmens trumpam persikeliama į ekstrapadiegetinį, žymi ir perėjimus nuo vieno pasakojimo epizodo prie kito.

¹⁰⁷ Biržiška, p. 2.

¹⁰⁸ Ibid., p. 25.

¹⁰⁹ Ibid., p. 27.

¹¹⁰ Ibid., p. 27.

¹¹¹ Ibid., p. 158.

¹¹² Ibid., p. 71.

¹¹³ Ibid., p. 26.

¹¹⁴ Ibid., p. 38.

Nors tiek Račkausko, tiek Biržiškos memuariniuose pasakojimuose fiksuojamas tas pats istorinis laikotarpis, rekonstruojami tie patys įvykiai, žmonės, geografinė ir kultūrinė erdvė, vis dėlto praeities vaizdas formuojamas ne tik per skirtingą kalbėjimo stilistiką, bet ir iš skirtingų regos bei suvokimo perspektyvų. Biržiškos atsiminimuose pirmiausiai išryškunami bajoriškos sąmonės ženklai: veikiančio subjekto tapatumo formavimosi procesas čia siejamas su aukštesne socialine bei turtine padėtimi, kurią įkūnija ankstyva bajoriška terpė ir luomo teikiamos galimybės (inteligentai tėvai augino ir auklėjo vaikus „lenkais patriotais“, tad natūraliai kasdienė šnekamoji kalba buvo lenkų; intelektualioje namų aplinkoje vaikai mokėsi privačiai („kaip aš tų poniškų pamokų nemėgau!“¹¹⁵), buvo skatinami naudotis gausia tėvo biblioteka ir nuolat juos pasiekiančia kultūrine, moksline spauda; turtinę padėtį rodo trumpai pristatomi Biržiškų šeimos samdiniai (auklė, virėjos, tarnaitės). Biržiškos atsiminimuose pasakotojas, pats atstovaujantis aukštesnį socialinį sluoksnį, priešingai negu Račkauskas, pabrėžtinai to nesureikšmina, neplėtoja luominės atskirties ir socialinio pažeminimo temų, tačiau, charakterizuodamas savo aplinkos žmones, pabrėžia teigiamas to meto diduomenės savybes: išsilavinimą, kultūringumą, toleranciją valstiečių atžvilgiu. Biržiškos pasakojime atsiveria ir kitoks veikiančio subjekto požiūris į religiją: čia jis, nepažinęs dvasininkijos užkulisių, lankęsis bažnyčioje savo noru ir atradęs religinėje aplinkoje teigiamus sielos potyrius, tikėjimą Dievu laiko natūraliai išgyventa būseną. Tautinio susivokimo dilema, kaip svarbus tematinis pasakojimo leitmotyvas, ir „litvomanijos“ judėjimo epizodai, taip pat iškyla intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje rekonstruojant vėlesnius, gimnazijos laikų prisiminimus (priešpaskutiniame knygos skyriuje). Čia ryškiamas veikiančio subjekto nerimas dėl savo „tautinio neaiškumo“, aprašomi svyravimai tarp lenkystės ir lietuviystės, paminimas ir dalyvavimas slaptoje lietuvių mokinių grupelėje, skaitančioje ir platinančioje lietuviškus raštus, taip tarsi mėginant apčiuopti savyje lietuviškumo giją ir atsikratyti

¹¹⁵ Biržiška, p. 114.

abejonių. Svarstant šią temą išskiriamas reikšmingas, tiesiogiai su tautinio tapatumo problema susijęs istorinis įvykis – 1897 metais vykdomas visuotinis Rusijos gyventojų surašymas:

*Pirmą kartą ėmėme abejoti, ar tikrai mes esame lenkai. <...> sprendžiau vis tą patį kankinantį klausimą, čia liedindamas žemaitį su lietuviu, nusibajorindamas, mužikindamasis, tai vėl paregėdamas prieš save Vavelį, karalius, etmonus <...>. Iš šalies nieks man tuo laiku nepadėjo apsispręsti, bet ir aš, rašydamasis sąrašą negavęs jokios pagalbos, niekam dėl savo abejonių nebesisakiau.*¹¹⁶

1900 metai Biržiškos pasakojime ženklina svarbų lūžį veikiančio subjekto tautinio tapatumo formavimosi procese („svyravimas tarp lenkystės ir lietuviystės <...> aiškiai pakrypo lietuviystės pusėn“¹¹⁷). Povilo Urbšio, Povilo Višinskio, Augustino Janulaičio, Juozo Tumo-Vaižganto ir kitų lietuvių tautinio atgimimo veikėjų portretai čia kuriami gana lakoniškai, tačiau iš pasakojimo dabarties pozicijos pabrėžiant jų reikšmingumą istorinėje perspektyvoje. Apskritai Biržiškos atsiminimai pasižymi portretų ir asmenybinių charakteristikų gausa (portretuojami giminės atstovai, Vieکشnių ir jų apylinkių gyventojai, Šiaulių gimnazijos mokytojai, draugai ir pažįstami), tačiau, kitaip nei Račkausko *Užrašuose*, čia labiau koncentruojamasi į faktinę biografinę medžiagą, socialinės, šeimyninės padėties detalizavimą, visuomeninės veiklos skirtingais laiko etapais aprašymus.

Tiesioginių poleminių intencijų tarp Račkausko ir Biržiškos memuarinių tekstų nėra (autoriai pažinojo vienas kitą, vienu metu mokėsi toje pačioje gimnazijoje, tik skirtingose klasėse), tačiau akivaizdu, jog Račkausko pasakojamoje istorijoje Biržiškos figūra atlieka gana svarbų vaidmenį, kai tuo tarpu Biržiškos atsiminimuose pasakotojas vos keliais štrichais, dažnai net netiesiogiai charakterizuoja jaunesnįjį kolegą („Jo [mokytojo Rubcovo – V. P.] netaktas ir mums buvo aiškus, <...> jam užsipuolus ir aprėkus mokinį

¹¹⁶ Biržiška, p. 279.

¹¹⁷ Ibid., p. 323.

Melchiorą Račkauskį (dabar aukštesniųjų klasių inspektorių)¹¹⁸; „Viktoro draugų tarpe <...> nurodysiu dar Melchiorą Račkauskį, kuris bene VIII klasėje būdamas mokė kurtuvėniškio Plioterio sūnus, drauge su jais Šiauliuose gyvendamas¹¹⁹). Račkausko *Užrašuose* pasakotojas, pradėdamas savo pasakojimą nuo kilmės ištakų, tarsi su užuomina į asmeninę socialinės skriaudos nuoskaudą, įterpia, jog negalįs pasigirti, „kaip Mykolas Biržiška“¹²⁰, savo bajoriška kilme. Sąmoningai reflektuojami Biržiškos memuarai („Smulkiau apie jį rašo M. Biržiška“¹²¹; „Kaip matyti iš M. Biržiškos pasakojimo“¹²²) rodo, kad autorius, ne tik yra juos skaitęs, bet vietomis siekia kiek kitu rakursu atskleisti savo subjektyvų požiūrį į tuos pačius pasakojamus dalykus. Račkausko atsiminimuose nuo pat pradžios Biržiškų pavardė susiejama su negatyviai vertinamais bajorų luomo aspektais (ambicijomis, arogancija, išskirtine padėtimi):

<...> į pirmą vietą buvo įkibęs Viktoras Biržiška¹²³;

<...> jam atsakinėjo pasišovęs į „garbės“ zakristijonus antras klasės mokinys Viktoras Biržiška¹²⁴;

Šliejosi prie bajorų Kabeika Klemensas, šliejosi Gaudešis; jie laikėsi Biržiškų ir Sviechovskių¹²⁵;

Šiose Žemaitijos apylinkėse <...> garsėjo tik du gydytojai: šiaurėje – Biržiška Vieکشniuose, pietuose – Lavcevičius prie Bubių. Bet tie gydytojai vargšams buvo neprieinami.¹²⁶

Per visą pasakojimą Biržiškų (o ypač bendraklasio Viktoro) figūras lydėjusi neigiama konotacija išnyksta tik pačioje Račkausko

¹¹⁸ Biržiška, p. 165.

¹¹⁹ Ibid., p. 261.

¹²⁰ Račkauskas, p. 28.

¹²¹ Ibid., p. 135.

¹²² Ibid., p. 516.

¹²³ Ibid., p. 136.

¹²⁴ Ibid., p. 177.

¹²⁵ Ibid., p. 130.

¹²⁶ Ibid., p. 356.

atsiminimų pabaigoje, kuomet veikiančiam subjektui Biržiškos iškyla tarsi naujo „litvomaniško“ gyvenimo metafora:

*Studentų tarpe buvo Viktoras ir Vaclovas Biržiškai. <...> Vaclovas pamojo ranka, kviesdamas dėtis prie kompanijos.*¹²⁷

Nors abiejų autorių pasakojimai iš esmės deskriptyvūs, orientuoti į sąlygiškai objektyvią istorinę-kultūrinę plotmę, vis dėlto subjektyvumo laipsnis juose skiriasi. Račkausko atsiminimai labiau individualizuoti (tiek turinio, tiek formos atžvilgiu), čia intensyvesnė naratyvinė pasakotojo funkcija, turtingesnė literatūrinė raiška, taip pat viso pasakojimo metu aiškiai atskleidžiama pasakotojo pozicija. Tuo tarpu Biržiškos memuarai neutraliesni, čia stiprinama pasakotojo kaip istorijos liudytojo funkcija, vengiama subjektyvių vertinimų. Nepaisant kiek kitaip sudėtų reikšminių akcentų bei skirtingos pasakojimo stilistikos, Račkausko ir Biržiškos memuariniai tekstai vienas kitą papildo ir išplečia svarbius pagrindinio tematinio pasakojimo branduolio (XIX a. lietuvių tautinio atgimimo) aspektus – šeimos, kaip institucijos, svarbą bei įtaką individui, nevienareikšmius tarpluominius santykius, komplikotą tautinio tapatumo formavimosi procesą.

3.1.3. Stilizuotas pasakojimas apie praeitį (Julija Biliūnienė-Matjošaitienė)

Tematiškai artimi, bendro istorinio laiko bei geografinės erdvės siejami ir gydytojos, Lietuvos visuomenės veikėjos **Julijos Biliūnienės-Matjošaitienės** (1880–1978) atsiminimai¹²⁸, taip pat vaizduojantys istorinius-kultūrinius įvykius XIX–XX amžių sandūroje, užrašinėti epizodais nuo 1953 m. iki 1969 m., publikuoti – 2004 m. Palyginus su prieš tai nagrinėtų autorių memuariniais tekstais, Biliūnienės pasakojimas savo stilistika galėtų būti artimas XIX a. sentimentalizmui su pasakotojui būdingu jausmingumu, emocionalumu, patetišku kalbėjimu apie praeitį. Meilės Lukšienės įvadiniame

¹²⁷ Račkauskas, p. 519.

¹²⁸ Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Lukšienė Meilė. *Laiko prasmės*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

tekste nurodomas Biliūnienės memuarinio pasakojimo intencionalumas („Akstinas turimus galvoje atsiminimus užrašyti, juos praplečiant ir temų, ir adresato atžvilgiu, ypač ėmė stiprėti karui praūžus, politinei situacijai pasikeitus. Lietuvoje pastebimai augo dėmesys įvairaus pobūdžio paveldui, ėmė gausėti ir memuarinė literatūra, – tai vienas iš būdų nacionaliniam atsparumui žadinti.“¹²⁹), taip pat atskleidžiama tikslingo memuarų parengimo publikavimui istorija (atsiminimai surinkti iš atskirų gabalų, turintys po keletą trumpesnių ir ilgesnių variantų, dalis dingę susirašinėjant; rengiant spaudai tekstas struktūruotas, sugrupuotas tematiškai, redaguotas stengiantis, kiek įmanoma, išlaikyti pasakojimo autentiškumą).

Biliūnienės atsiminimuose iš visų šiame skyriuje nagrinėtų tekstų intensyviausiai išreikšta pagrindinė – naratyvinė – pasakotojo funkcija (valdymo, komunikacinė, ideologinė funkcijos nėra tokios ryškios), subjektyvumo laipsnis čia didžiausias. Intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje istorija išsišakoja į tris pagrindines tematines linijas: šeimos ir vaikystės; studijų metų, susijusių su lietuvių inteligentijos kilimo pradžia ir litvomanijos judėjimu; meilės rašytojui Jonui Biliūnui. Pasakojimui apie vaikystės laiką būdinga intensyvi emocinė raiška, beletrizuotas retorinis kalbėjimas („Kas gali vaikystę pakeisti? Tenai nėra rūpesčių, nei vargų, nei skausmų.“¹³⁰; „Koks neišpasakytai gražus gyvenimas su mažais gyvuliukais, paukščiukais, kalbėtis, vaikytis, su jais žaisti!“¹³¹; „Tas dvi motinos meilės ašaras visą gyvenimą jaučiu.“¹³²), nuosekliai išlaikoma tiesioginė pasakotojos komunikacija su adresatu, kuris šioje pasakojimo dalyje – vaikas („Noriu jums, vaikeliai, papasakot <...>.“¹³³; „O, vaikučiai, mano brangieji, kaip man gera buvo! Abejoju, ar jums taip gerai?“¹³⁴; „Man rodos, vaikučiai, gražesnės nebuvo už mano mamytę!“¹³⁵). Konkrečiai apibrėžtas adresatas ir pasakotojos

¹²⁹ Biliūnienė, Lukšienė, p. 15.

¹³⁰ Ibid., p. 25.

¹³¹ Ibid., p. 35.

¹³² Ibid., p. 63.

¹³³ Ibid., p. 17.

¹³⁴ Ibid., p. 18.

¹³⁵ Ibid., p. 20.

santykis su juo bei pasakojamuoju objektu lemia specifinę naracinę formą: kalbama trumpais, nesudėtingais sakiniais, gausu mažybinių daiktavardžio formų („Turėjo daug gėlių, mažą gryčią. Švari, šviesi, gražus *svirnelis* su *paukščiukais*. *Keliukas* į *svirnelį* buvo apsodintas gėlėmis. Gryčia su mažais *langeliais*, *gėlytėmis* papuošti <...>.“¹³⁶), vyrauja etnografinio pasakojimo stilistika. Vaikystės atsiminimų dalyje išryškėja skirtingos naratyvinės formos: siužetiniai įvykiai, kasdienės cikliškos gyvenimo tėkmės ir ją pertraukiančių švenčių, ritualų aprašymai, šeimos narių portretai. Su įvykiais susijusius epizodus žymi pasakai būdingi struktūriniai elementai: sekamoji intonacija („Tėvas mirdamas mudvi paliko visai mažytes <...>.“¹³⁷; „O, tas buvo seniai seniai!“¹³⁸; „Atsimenu, buvo dar šalta žiema.“¹³⁹), nurodomieji įvardžiai ir įvedamas esamasis laikas („Vieną sykį važiuoja Matas iš turgaus namo.“¹⁴⁰; „Šit ateina Dabrikų senelis <...>.“¹⁴¹), netikėtai nutraukiamas pasakojimo srautas („Staiga durys atsidaro <...>.“¹⁴²; „Staiga pamato <...>.“¹⁴³), dialogai („Pakeleivingas sako: <...>.“¹⁴⁴), fiksuota atomazga („Laimė, tuo metu kaip tik grįžo vyrai <...>.“¹⁴⁵). Kai kurie atskirų epizodų pavadinimai taip pat struktūriškai primena pasakų pavadinimus („Kaip aš išėjau mokintis“¹⁴⁶; „Kaip pažinau Jį, Jo nemačius“¹⁴⁷). Siužetiniai įvykių pasakojimai užbaigiami pasakotojos naraciniais ženklais: pamokančiais apibendrinimais (moralu) arba komentarais iš dabarties pozicijos, taip įveikiant laiko nuotolį tarp pasakojamų įvykių ir paties pasakojimo dabarties („Pagal Jurgį ir kepurė, kiekvienas turi

¹³⁶ Biliūnienė, Lukšienė, p. 20.

¹³⁷ Ibid., p. 32.

¹³⁸ Ibid., p. 64.

¹³⁹ Ibid., p. 77.

¹⁴⁰ Ibid., p. 21.

¹⁴¹ Ibid., p. 26.

¹⁴² Ibid., p. 19.

¹⁴³ Ibid., p. 28.

¹⁴⁴ Ibid., p. 21.

¹⁴⁵ Ibid., p. 28.

¹⁴⁶ Ibid., p. 64.

¹⁴⁷ Ibid., p. 76.

savo. Patarčiau mažiukams nesiskubinti augti.¹⁴⁸; „Dabartinei jaunajai kartai sunku įsivaizduoti turint visas galimybes mokslui.“¹⁴⁹).

Kasdienio, pastovaus ir įprasto gyvenimo cikliškumas vidiniame pasakojimo lygmenyje atskleidžiamas per kaimo darbų ir su jais susijusių ritualų, religinių ir bendruomeninių švenčių aprašymus (naktigonė, bičių kopinėjimas, šienapjūtė, verpimas ir audimas; Sekminės, Gavėnia, atlaidai, piršlybos, vestuvės, laidotuvės). Čia būdingas deskriptyvus kalbėjimas, siekiama detaliai užfiksuoti etnokultūrinius konkrečios epochos ženklus (tradicijų ir papročių sklaidą tuometinėje kaimo bendruomenėje, išorinę socialinio ir tautinio tapatumo raišką). Apeigų, maisto, aprangos reikšmė ir elgsenos ypatumai Biliūnienės pasakojime atlieka ne tiek reprezentacijos ar statuso patvirtinimo, kiek organišką kaimo žmogaus jungties su to meto tradicija ir gyvenimo tvarka funkciją. Šeimoje ir bendruomenėje vyraujančios vertybės ir elgesio modeliai čia išskyla kaip atspirties taškai formuojantis asmens tapatumui, jo pamatiniams gyvenimo principams, saviieškos ir savirealizacijos kryptims. Žvelgiant į individualaus tapatumo raidos trajektoriją, Biliūnienės atsiminimuose šeima įkūnija tam tikrą *moralinę bendruomenę*¹⁵⁰, parengiančią individą tolesniam socializacijos procesui. Čia svarbi vidinė jos struktūra – hierarchija, autoritetai, veiklos paskirstymas („Mamytė pasakė, tai jau šventas dalykas. <...> Vyresniųjų brolių nevadinome vardais, tik brolyčiais, o brolių klieriką tik kunigėliu.“¹⁵¹; „Mano vyresnioji sesuo buvo mamytės dešinioji ranka <...>.“¹⁵²). Motinos figūra užima ypatingai reikšmingą vietą tematiniame pasakojimo branduolyje. Jos charakteristika tarsi „netelpa“ į rekonstruojamai epochai būdingą moters vaidmens traktuotę:

Galima pasakyti, tokia motina [bene] viena Lietuvoj anuo laiku. Su didele vidaus erudicija. Principinga. Nieko svetimo, doram, teisingam būti.

¹⁴⁸ Biliūnienė, Lukšienė, p. 25.

¹⁴⁹ Ibid., p. 64.

¹⁵⁰ Sociologo Roberto A. Nisbeto sąvoka (Robert A. Nisbet, *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 107).

¹⁵¹ Biliūnienė, Lukšienė, p. 29.

¹⁵² Ibid., p. 31.

*Pati beraštė, bet vaikams noras kuo daugiausia duoti dvasinio visokeriopo turto, mokinti, šviesti.*¹⁵³

Plėtodama asmens tapatumo tematinę liniją, pasakotoja ne kartą pabrėžia ir lemiamą motinos įtaką veikiančios subjektės pasirinkimams ir tolesnio jos gyvenimo perspektyvai. Kitų šeimos narių (tėvo, seserų, brolių) portretai retušuoti laiko distancijos – kiek romantizuoti, su sentimentalumo ir nostalgijos atspalviais; tėvo, o vėliau ir vyro figūros (galbūt dėl ankstyvos jų mirties) tapomos net su savotiška egzaltacija (įvedama didžioji raidė):

*Kuomet mano Tėvas [čia ir toliau pabraukimai citatose mano – V. P.] mirė, ašėjau ketvirtus metus. <...> Prisimenu, mamytė liepė pabučiuot ranką Tėveliui. <...> Visi suklaupę verkia, o labiausiai mamytė, prie Tėvo kojų klūpėdama, rauduoja.*¹⁵⁴;

*Prieš pačius pietus atėjo lauktasis. Jau linksmai pažvelgiau Jam į akis. <...> Jis, Biliūnas, pradėjo pasakot <...>.*¹⁵⁵

Pasakojime esama ir kolektyvinių portretų – ubagų, valstiečių, vestuvininkų, – kuriamų išlaikant nulinę fokusuotę (atitolus nuo pasakojamų įvykių, žvelgiant iš dabarties laiko ir vertinimo pozicijos):

*Kilometrines eilės būdavo ubagų. <...> Buvo profesionalai, kur tik atlaidai, ten traukė. Du trys invalidai šeimoj – taip mokėjo teatrališkai parodyt savo nelaimę, veikiančią žmonių psichiką. Maži vaikai gieda, į praeivį rankutes tiesia. Vyras apnuogintą kūną su nelaimingu sąnariu rodo arba žaizdą negyjančią. <...> Daro įspūdį.*¹⁵⁶

Platesnė istorinės-kultūrinės žiūros perspektyva Biliūnienės pasakojime atsiranda rekonstruojant studijų laikų prisiminimus. Perėjimą nuo

¹⁵³ Biliūnienė, Lukšienė, p. 30.

¹⁵⁴ Ibid., p. 24.

¹⁵⁵ Ibid., p. 78.

¹⁵⁶ Ibid., p. 40.

buitinio, etnografinio prie istoriško pasakojimo žymi veikiančiai subjektei išskirtinis ir lemtingas įvykis – mokslų pradžia:

*Laimingiausia mano diena – 1895 10 15 – sulaukiau, išvažiuoju mokyti!*¹⁵⁷

Šioje dalyje pasakotojos žvilgsnis perkeliamas nuo subjektyvių, individualių prisiminimų lygmens, kuriame reflektuojama iš kartos į kartą perduodama asmeninė patirtis, individualus požiūris, santykis su artima aplinka, į sąlyginai objektyvų istorinį-kultūrinį lygmenį, fiksuojant kolektyvinei atminčiai reikšmingus įvykius ir žmones. Konkrečios istorinės epochos vaizdas išplečiamas per apibendrinančią, vertinančią pasakotojos žiūrą:

*Šiaulių miestas tuo laiku buvo labai sulenkėjęs. <...> Ėjo kova tarp lenkų ir lietuvių. Intelligentai kalbėjo tiktai lietuviškai, miesčionys vadino visus litvomanais.*¹⁵⁸;

*Mums, lietuviams, svarbiausias tikslas – atgauti spaudą ir caro valdžią nuversti, kad turėtumėm laisvę. Tais laikais į Šiaulius atvažiuodavo daug lietuvių studentų, išvartų iš universitetų. Čia buvo tarsi koks centras: spaudos buvo galima gauti, kiti darbo rasdavo pragyvenimui, dar kiti organizaciniais reikalais [užsiimdavo].*¹⁵⁹

Iškyla kolektyvinį tapatumą įkūnijantys ženklai (*mes* – tai lietuviai, inteligentija, studentija, litvomanai). Su kolektyviniu *mes* identifikuojasi ir ekstradiegetiniame (išoriniame) pasakojimo lygmenyje veikianti pasakotoja, taip priartėdama prie intradiegetiniame (vidiniame) pasakojimo lygmenyje veikiančios subjektės ir pasakojamų įvykių. Išlaikant tokią dvigubą žiūrą ryškėja bendresnis lietuvių inteligentijos kilimo, tautinio atgimimo proceso vaizdas, pateikiamos „litvomanų“ (brolio Augustino

¹⁵⁷ Biliūnienė, Lukšienė, p. 68.

¹⁵⁸ Ibid., p. 71–72.

¹⁵⁹ Ibid., p. 72.

Janulaičio, Povilo Višinskio, Liudo Vaineikio, Jono Biliūno) asmenybinės charakteristikos.

Biliūnienės pasakojime svarbi vieta tenka šeimyninio gyvenimo temai. Čia supinami dramatiškos asmeninės istorijos ir socialinio, kultūrinio gyvenimo bei aplinkos fragmentai. Kaip jau minėta, Biliūno portretas pasakojime kuriamas romantizuotai, suherojintai, gana detaliai (pasinaudojant pasakotojos žinojimo pertekliumi, apibūdinama ne tik jo išvaizda, charakterio ypatybės, bet ir įvardijamos vidinės būsenos, dvasinė savijauta). Rekonstruojant pirmąjį susitikimą su būsimoju vyru (čia iškyla asmeniškai, stiprų emocijų krūvį turintys prisiminimai), grįžtama prie pasakoms būdingos naratyvinės struktūros bei intonacijos:

*Užverčiu knyga. <...> Staiga matau jaunuolį studentą: akys gilios, išbalęs, kakta aukšta, plaukai tamsūs. Dingo. <...> Žaibiška mintis prašvilpė: – tai Jis. <...> tuojaus dairausi į šonus kaip kiškis, ar kas nesiveja. Vidaus balsas man kartoja: tai Jis.*¹⁶⁰

Vėliau, pasakotojai trumpai stabtelėjus ties vestuvių epizodu (čia pasitelkiant žiūros perteklių labiau akcentuojama skeptiška artimųjų reakcija ir vidiniai motinos išgyvenimai: „jos akim žiūrint; jai labiausiai širdį skauda“), susikoncentruojama ties Biliūno ligos eiga bei su ja susijusiais kasdieniais rūpesčiais. Šioje dalyje vyrauja vidinių veikiančios subjektės būsenų refleksijos, dažnai ženklinamos retorinės komunikacijos raiškos priemonėmis („Kur tų prakeiktų pinigų rasti?“¹⁶¹; „Kodėl mudu nesam tie laisvi paukšteliai?“¹⁶²; „Ar čia žmogus aiškinsies?“¹⁶³), apibendrintais posakiais („Kai siūlas gyvenimo silpnas, vidaus jėga dideliai šakota.“¹⁶⁴), metaforizuotais palyginimais ir asociacijomis („Garvežys tik pūkščia, ritas į kalną, pamažėle

¹⁶⁰ Biliūnienė, Lukšienė, p. 77.

¹⁶¹ Ibid., p. 86.

¹⁶² Ibid., p. 86.

¹⁶³ Ibid., p. 88.

¹⁶⁴ Ibid., p. 81.

dunda šnibždėdamas „Sunku, sunku, sunku“.¹⁶⁵; „<...> rodos, dangus verkė, kada Jonas paskutinį sykį važiavo iš Lietuvos.“¹⁶⁶; „Žvelgiu – rankos nusvirusios, kaip to Gievento.“¹⁶⁷). Ir toliau išlaikoma mažybinių formų vartosena („Jo akutės sužibo kaip dvi žvaigždėlės.“¹⁶⁸), sentimentali, jausminga intonacija („Kur tik galėjo, man gėles žarstė žodžiais, daina, šypsena.“¹⁶⁹). Pasitaikantys staigūs perėjimai nuo asmeniško, intymaus kalbėjimo („Mano ligonio nuotaika gera.“¹⁷⁰) prie formalaus pasakojimo („Mudu su rašytoju Biliūnu atvykome 1906 m. rudenį.“¹⁷¹) greičiausiai susiję su laiko pertrūkiais tarp atsiminimų rašymo ir adresato kaita (vieni atsiminimų fragmentai skirti šeimos nariams, anūkams, kiti – mokiniam). Istorinių-kultūrinių įvykių ir aplinkos refleksijos šioje dalyje vėl pasislenka į antrą planą, vienur kitur išskildamos tik kaip foninis, pagrindinę temą papildantis motyvas:

*Anuo metu labai buvome užimti politiniais ginčais dėl Lietuvos ir Baltarusijos nepriklausomybės atgavimo. Reikėjo pirma carizmą sutriuškinti. Šaunūs tie mano kovotojai, tik, gaila, nuo lovos netoli galėjo nueiti, užtat dvasioje buvo karingi, stiprūs. Ginklas – plunksna.*¹⁷²

Apibendrinant galima teigti, jog Biliūnienės memuarinis diskursas, skirtingai nuo prieš tai nagrinėtų Račkausko ir Biržiškos tekstų, pagal pasakotojos įsitraukimo intensyvumą, veikiančios subjektės ir aprašomojo objekto santykį bei naracinės formos specifiką (stiprų emocinį krūvį turintį kalbėjimą) labiausiai priartėja prie subjektyvaus, orientuoto į tarpasmeninių santykių lygmenį istoriniame-kultūriniame fone pasakojimo.

¹⁶⁵ Biliūnienė, Lukšienė, p. 89.

¹⁶⁶ Ibid., p. 95.

¹⁶⁷ Ibid., p. 109.

¹⁶⁸ Ibid., p. 104.

¹⁶⁹ Ibid., p. 91.

¹⁷⁰ Ibid., p. 96.

¹⁷¹ Ibid., p. 98.

¹⁷² Ibid., p. 99.

3.1.3. Prisiminimai kaip gyvenimo filosofija (Marcelijus Martinaitis)

Kiek kitokio pobūdžio diskursas atsiveria poeto ir eseisto **Marcelijaus Martinaičio** (1936–2013) atsiminimuose¹⁷³, apimančiuose laikotarpį nuo 1936 m. iki 1952 m. (tekstas rašytas 2008–2009 m., publikuotas – 2009 m.). Juos galima laikyti itin talpiu kultūriniu etnografiniu aprašymu, kuriame sluoksnis po sluoksnio rekonstruojami dabarčiai ir ateičiai reikšmingi istorinės praeities ženklai, brėžiant laiko tėkmės trajektoriją nuo XX amžiaus pradžios iki šių dienų. Visažinis pasakotojas, žvelgdamas į praeities patirtį brandžios, susiformavusios asmenybės akimis, apmąstydamas, vertindamas ir apibendrinamas (t. y. nuosekliai išlaikydamas nulinę fokusuotę), kuria universalų pasakojimą, nukreiptą į ateitį ir charakterizuojantį tam tikrą galimo pasaulio organizacinę struktūrą, sąlygojamą kultūrinių tradicijų pastovumo ir kismo opozicijos. Čia itin svarbus istorinio laiko kontekstas, kultūrinė erdvė, individo ir socialinės visumos santykis. Siekiama prikelti iš užmaršties ir užfiksuoti nykstančias vertybes, tradicijas, naujai pervertinti lemtingus šalies istorijos, kultūros įvykius. Konceptuali medžiagos atranka ir grupavimas, autoriaus intencijos čia susijusios ne tik su savosios individualios būties įprasminimo, bet ir su tam tikros pareigos istorijai, kultūrai, tautai momentais. Martinaičio atsiminimuose individuali asmens būtis bei jos tapsmo procesai nukeliami į antrąjį planą, pagrindine pasakojimo tematine ašimi paliekant istorinio laiko, socialinių ir kultūrinių reiškinių charakteristikas, filosofinę bei antropologinę asmens ir laiko santykio analizę¹⁷⁴. Čia svarbiausiomis tampa liudijimo ir ideologinė pasakotojo funkcijos.

Martinaičio memuarinio pasakojimo savotiškos perskaitymo gairės apibrėžiamos ekstradiegetiniame lygmenyje per pasakotojo žiūros prizmę sukonkretinant pačių prisiminimų, kaip žanro, suvokimo galimybes

¹⁷³ Marcelijus Martinaitis, *Mes gyvenome: Biografiniai užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

¹⁷⁴ Martinaitis tautosakos tyrimams paskyrė visą savo gyvenimą, tai, matyt, veikė ir jo, kaip savo srities žinovo, analitinę poziciją atsiminimuose.

(„<...> prisiminimai yra mąstymo arba apmąstymo būdas apie save, savo gyvenimą, jo prasmę. <...> Jie yra *liudytojai*, atsakinėjant į savo paties ar gyvenimo, kūrybos užduotus klausimus.“¹⁷⁵; „Prisiminimai yra labiau *gyvenimo filosofija* nei konkrečių įvykių dokumentaliai tikslūs aprašymai.“¹⁷⁶; „<...> prisiminimų rašymas vis tiek yra *kūryba*, apmąstymai apie tai, kaip kažkada supratai arba dabar supranti prabėgusį gyvenimą, įvykius, žmones, pats save.“¹⁷⁷; „<...> prisiminimais, kurie yra ne kas kita, kaip tik *interpretacija* viso to, kas buvo, žvelgiant jau dabarties akimis.“¹⁷⁸). Per pasakotojo poziciją išryškinamas ir atsiminimų intencionalumas bei numanomas adresatas („Per tave pereina, prateka istorija, nutiesusi taką tiems, kurių niekada nesutiksi ir nematysi, net nežinosi, kas jie.“¹⁷⁹). Intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje veikiantis subjektas nuo dalyvavimo įvykiuose vis labiau traukiasi į įvykius ir situacijas analizuojančią refleksiją. Refleksinis santykis su praeitimi išryškina dvi Martinaičio atsiminimų intencionalumo plotmes: užfiksuoti nykstančios kultūros ženklus ateities kartoms; suvokti, įprasminti patį virsmą (iš vienos kultūros į kitą), jo priežastis ir poveikį ateičiai.

Komunikacinis ryšys pasakojime dvikryptis: per vidinį (asmeninį, subjektyvų) santykį užmezgamas dialogas su savimi pačiu praeityje kaip su pasakojamoje istorijoje veikiančiu subjektu, tuo tarpu per išorinį (vertinantį, apibendrinantį) santykį tiesiogiai komunikuojama su adresatu kaip su kultūrinio dialogo partneriu. Sąmoningas pasakotojo ir veikiančio subjekto atsiskyrimas deklaruojamas nuo pat pradžių ir tokia dviguba žiūra nuosekliai išlaikoma viso pasakojimo metu („Pertvarkydamas praeitį, visą laiką veikia JISAI, kuriuo kažkada buvau aš ir kurio jau nėra.“¹⁸⁰). Tarsi patvirtindamas Michailo Bachtino išplėtotą teorinę autoriaus ir herojaus erdvės suvokimo koncepciją (net jei pasakojama pirmuoju asmeniu, „reikia išversti save iš

¹⁷⁵ Martinaitis, p. 6.

¹⁷⁶ Ibid., p. 6.

¹⁷⁷ Ibid., p. 6.

¹⁷⁸ Ibid., p. 8.

¹⁷⁹ Ibid., p. 13.

¹⁸⁰ Ibid., p. 6.

vidinės kalbos į išorinės raiškos kalbą ir įpinti <...> į vientisą tapybinį-plastinį gyvenimo audinį kaip žmogų greta kitų žmonių, kaip herojų šalia kitų herojų.¹⁸¹), Martinaitis savo atsiminimuose apibrėžia pasakotojo poziciją veikiančio subjekto atžvilgiu taip:

Juk aš pats savęs nematau. Nežinau, kaip aš vaikštau, koks mano balsas, kaip sėdžiu, žiūriu, kalbu, kaip aš atrodau <...>. Aš turiu kitą, vidinį balsą, kurį girdžiu galvodamas, skaitydamas <...>. <...> Jau esu rašęs: nepainiokit manęs su mano gyvenimu. Veikia keistas mano antrininkas, ne visada man simpatiškas, kažką darantis mano vardu.¹⁸²

Martinaičio memuarinis pasakojimas daugiasluoksnis, koncentruotas, rekonstruojamo laiko trajektorija brėžiama nuo labiausiai atitolusių įvykių per dabarties refleksijas link ateities perspektyvos. Nuosekliai laikomasi šias tris pasakojimo laiko pozicijas išreiškiančių naracinių požymių ir jiems būdingų gramatinių kategorijų vartojimo: praeitį (ir intradiegtinį pasakojamos istorijos lygmenį) čia ženklina būtasis kartinis (apibendrintoms epochos tendencijoms nusakyti) ir būtasis dažninis (kasdienei gyvenimo tėkmei žymėti) veiksmožodžio laikas, perėjimai į dabarties poziciją (ir ekstrapodietinį paties pasakojimo lygmenį) fiksuojami įvedant esamąjį laiką ir išryškinant vertinimo aspektą („Dabar suprantu: tokia „tiesi“ ir „lengva“ eisena mažiausiai vargina“¹⁸³; „Manau, kad esu gimininių bendruomenių irimo pavyzdys“¹⁸⁴; „Ir šiandien negaliu sutikti su šiuolaikiniais įpročiais“¹⁸⁵), tuo tarpu į ateities įžvalgas (taip pat į ekstrapodietinį pasakojimo lygmenį) nukreipia tariamosios nuosakos arba būsimosio laiko vartojimas („<...> kada nors tų ženklų bus ieškoma mūsų paliktuose „globaliuose“ šiukšlynuose,

¹⁸¹ Bachtin, p. 138.

¹⁸² Martinaitis, p. 7.

¹⁸³ Ibid., p. 34.

¹⁸⁴ Ibid., p. 77.

¹⁸⁵ Ibid., p. 93.

kuriuos sudarys tik besaikio vartojimo atliekos, savotiški kultūros paminklai¹⁸⁶).

Rekonstruojant individualaus ir kolektyvinio tapsmo procesą, kurio ištakų pasakojime tradiciškai ieškoma šeimos aplinkoje, atmintis neišvengiamai nukreipia pasakotoją prie vaikystės patirčių kaip prie pradinio išėjimo taško arba *idealaus būvio*, kuriame, kaip pastebi antropologas J. Cliffordas, „dar nėra poreikio rinkti save, paaiškinti daiktus ir savo gyvenimą“¹⁸⁷. Ankstyvuosiuose vaikystės prisiminimuose dominuoja asociatyvios, juslinės atminties forma – į išorinį pasaulį sufokusuotos sensorinės vaizdinės patirties recepcija iškelia vidinius pasakojime veikiančio subjekto pojūčius ir prisiminimus, rekonstruojamus iš tam tikrų regėtų vaizdų detalių, atgyjančių garsų, kvapų, skonio ir lytėjimo pojūčių. Gimtieji namai ir juos supanti aplinka čia įkūnija savotišką mitinę erdvę, „kur susitinka visos pradžios“, ir iš kurios išėjus niekada nebesugrįžtama atgal (tik per prisiminimus ir sapnus). Etninė senojo patriarchalinio, natūrinio kaimo kultūra Martinaičio pasakojime rekonstruojama kaip universalus socialinės organizacijos modelis. Iš gana tolimos laiko distansijos (pasakotojas išlieka pasakojimo dabarties pozicijoje komentuodamas ir vertindamas) vaizduojamas cikliškai judantis laikas, tvirti bendruomeniniai ryšiai, tradicijų reikšmė, aiški savo ir svetimo atskirtis, nepajudinama autoriteto galia, apibrėžtos elgesio, veiksmų ribos – visa tai adresatui atskleidžia bendrą to meto socialinės tvarkos ir gyvenimo tikslingumo sampratą. Kaip logiška vaizduojamos praeities tvarkos pažeidimo pasekmė Martinaičio pasakojime nuolat pabrėžiama neišvengiama būtinybė veikiančiam subjektui ištrūkti iš kaimo ne tik kaip iš globojančios ir tuo pačiu karo, okupacijos jau naikinamos, pamažu silpstančios etninės kultūros, bet ir kaip iš uždaros, asmenybę ribojančios aplinkos, savotiškos „kontroliuojančios institucijos“:

¹⁸⁶ Martinaitis, p. 149.

¹⁸⁷ James Clifford, *Kultūros problema: XX amžiaus etnografija, literatūra ir menas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 251.

Per knygas įgijęs platesnio pasaulio supratimo, pajutau – vis dėlto kaimas, kad ir kaip aš jį savo prisiminimuose dabar garbinčiau, negalėjo palaikyti ar ugdyti gilesnių intelekto pajautų, greičiau jų nesuprato ar net slopino. Tai gerai jaučiau jau paauglystėje. Gražu tenai augti, patirti gamtą, išmokti kalbą, bet kartais turi iš ten išeiti, kartais – suvisai.¹⁸⁸

Rekonstruojant vis stiprėjančią veikiančio subjekto individualumo, savirealizacijos ir priklausymo tradicinei bendruomenei įtampą, virstančia būtinybe palikti namus ir išsiveržti į naujas, atviras asmenybei ir kūrybai erdves, iš statiškos, uždaros, nykstančios kaimo kultūros erdvės persikeliama į opozicinę (dinamišką, individualistinę) miesto kultūros erdvę. Miesto erdvė Martinaičio pasakojime traktuojama taip pat nevienareikšmiškai: ne tik kaip veikiančio subjekto saviraiškos, bet ir kaip jo savęs neigimo, ne tik kaip kūrybos, bet ir kaip griovimo ženklas. Čia, pasakotojui vertinant praeities ir dabarties erdvėlaikių santykį, supriešinama unikali etninė senojo kaimo kultūra ir „nykimo“ kultūra, kuriai būdingas savos erdvės nebuvimas (šeimos, žemės, sodybos, giminės), laikinumas (daiktų kaip laiko tvarumo ženklų atminties, istorijos, vietos ir paskirties praradimas), nutrūkusi komunikacija ir su praeitimi, ir su ateities kartomis. Fiksuojant pamatinių vertybių transformacijas, iškeliami ir kolektyvinės atminties istorinė reikšmė:

Čia tik noriu priminti, jog bet kuri šventė, tiek religinė, tiek kalendorinė, tiek pilietinė, yra grįžimas į praeitį, kai vienaip ar kitaip atkuriami pirminiai vaizdai, veiksmai bei įvykiai, kurie yra įgiję visuotinių simbolinių reikšmių, tam tikrais laiko tarpais iš naujo sutelkia bendruomenes, šeimas ar net tautas.¹⁸⁹

Kitaip nei prieš tai nagrinėtuose memuariniuose pasakojimuose, kur veikiančio subjekto įgytas tapatumas parodomas kaip išorės nulemtas, gana aiškus ir apibrėžtas, Martinaičio pasakojime rekonstruojama artimiausia aplinka jau neatlieka tos atraminės funkcijos, padedančios veikiančiam

¹⁸⁸ Martinaitis, p. 78.

¹⁸⁹ Ibid., p. 187.

subjektui susiorientuoti savojo tapatumo kūrimo procese. Pasakotojui nukreipiant žvilgsnį į gimtuosius namus, šeimą, kaimo bendruomenę ir jos tradicijas kaip į nesugražinamai prarastą objektą, šis praradimas siejamas ne tik su neišvengiama laiko tėkme, bet pabrėžiamas ir kaip sąmoningai inicijuotas paties veikiančio subjekto. Martinaičio pasakojime veikiantis subjektas vaizduojamas kaip *pats save kuriantis*, tikslingai pasirenkantis vienokias ar kitokias galimybes konkrečiose gyvenimo situacijose, kitaip tariant, veikiantis subjektas čia tampa nuolatiniu savojo *aš refleksyviu projektu* (Anthony Giddensas¹⁹⁰). Intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje brėžiant veikiančio subjekto individualaus tapsmo trajektoriją nuo ankstyvos vaikystės iki pat jo, kaip kūrėjo, iškilimo viešumoje, šis procesas tuo pat metu apmąstomas, aiškinamas, susiejamas su išorinėmis istorijos, kultūros, konkretaus laikmečio sąlygomis ekstradiegetiniame lygmenyje pasakotojui tiesiogiai komunikuojant su adresatu iš pasakojimo dabarties pozicijos:

*Juk vis dėlto beveik veržte išsiveržiau iš tos visos aplinkos, tėvų namų, kuriuose kažkada galėjau augti, užaugti, daug ką suprasti, kas man praverčia ir šiandien. Šis gyvenimas buvo gerai tvarkomas, bet uždaras. Čia buvo sukurta unikali etninė kultūra, bet negalėjo iškilti profesionalus menas, atsirasti didieji išradimai, platesnis pasaulio pažinimo akiratis.*¹⁹¹

Nostalgiška praeities refleksija Martinaičio atsiminimuose susijusi su tam tikru neišvengiamo virsmo, kaitos būviu. Nostalgija čia iškyla ir kaip paties veikiančio subjekto susikurta jausena, tam tikras impulsas kūrybai, tikslingai atsitraukiant ir estetizuojant aprašomąjį objektą („Juk ir aš išbėgau iš savo kaimo. Jeigu ten būčiau likęs, su tokia nostalgija apie jį nekalbėčiau ir nerašyčiau. Gražiausi dalykai yra tie, kuriuos prarandi. Iš tolo, tai, kas jau toli, yra gražiau prisiminti, mylėti.“¹⁹²), ir tuo pat metu kaip abstrakti kiekvienam žmogui būdinga jausena, sąmonę veikiant amžinojo grįžimo namo archetipui

¹⁹⁰ Anthony Giddensas, *Modernybė ir asmens tapatumas*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 49.

¹⁹¹ Martinaitis, p. 115.

¹⁹² Marcelijus Martinaitis, Viktorija Daujotytė, *Sugrįžęs iš gyvenimo: Pokalbiai, literatūriniai laišakai*, Vilnius: Alma litera, 2013, p. 46.

(„Mano Paserbentys, Kalnųjai tikriausiai yra metafora, vizija, kažkuo labai panaši į mūsų išeivių kūrybą, išvairo ar išėjimo iš Rojaus mitą, vietą, į kurią išėjus niekada negrįžtama.“¹⁹³). Vaikystės kaimo erdvė ir archajiška bendruomeninė santvarka su tvirtai nustatytomis taisyklėmis, gyvenimo samprata ir tradicijomis Martinaičio pasakojime rekonstruojama ne tik kaip ontologinio saugumo pagrindas, leidžiantis veikiančiam subjektui išgyventi ribines kultūrinės būsenas, perėjimus iš vienos kultūros į kitą, bet ir pristatoma kaip veikiančio subjekto kūrybinio tapatumo formavimosi esminė sąlyga. Kuriantis subjektas Martinaičio pasakojime pozicionuojamas, rodos, visiškai nepalankioje, gerokai „per ankštoje“ kūrybiniam polėkiams terpėje, tačiau pasakojimo dabarties pozicijoje būtent ši uždara, ribojanti terpė, iš kurios veikiančiam subjektui būtina ištrūkti, parodoma kaip atspirties taškas, šiuolaikinėje kultūroje veikiančiam subjektui tampantis atmintį ir kūrybą gaivinančiu šaltiniu:

*Pasiėmiau namus, bet jau ne namuose. Ten likęs jų niekada nebūčiau turėjęs taip, kaip dabar kurdamas, mąstydamas, siekdamas suprasti žmogaus būvį, jo dvasią, sugebėjimą išgyventi ir išgyventi bet kur ir bet kada.*¹⁹⁴

Martinaičio atsiminimuose iškeliamas svarbus sąmoningos atskirties aspektas (individualaus skirtingumo nuo kolektyvinės visumos pajautimas ir greičiau priešprieša supančiai aplinkai nei susitapatinimas su ja). Pasakojime ši sąmoninga atskirtis funkcionuoja kaip veikiančio subjekto kūrybinės aspiracijos žadinantis ir mobilizuojantis reiškinys, tuo pat metu nepanaikinant galimybės atkurti, išsaugoti kolektyvinę atmintį, integruojant vertybines nykstančios kultūros reikšmes į dabarties suvokimo struktūras. Ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje pasakotojui apmąstant, vertinant, lyginant tarpusavyje praeities ir dabarties kultūrinius bei socialinius reiškinius, brėžiamos projekcijos į galimą ateitį, konstruojant diskursą kaip savotišką žinią

¹⁹³ Martinaitis, Daujotytė, p. 178.

¹⁹⁴ Martinaitis, p. 115.

ar pranešimą būsimums kartoms. Tuo tarpu intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje veikiantis subjektas, atsidūręs dviejų viena kitai priešingų kultūrų (tradicinės kaimo ir modernios miesto) sankirtoje, patiria išsviams būdingą tarpinės egzistencijos būseną, neišvengiamą „negalėjimo sugrįžti“ tikrumą paraleliai su negalėjimo iki galo pritapti šiuolaikinėje kultūroje suvokimu:

*Ir aš nežinau, kiek kartų keičiau butus, tačiau tikroji ir vienintelė mano gyvenamoji vieta liko Paserbentyje, kuriame mintyse su keliais išsaugotais daiktais gyvenu iki šiolei. Taigi būnu ten, kur jau nesu ir nebūsiu.*¹⁹⁵

Prarastas laikas ir erdvė, prarasta gyvenimo tvarka atkuriamą metanaratyvinėje simbolinėje kūrybos plotmėje (poezijos intarpuose) kaip tvaraus gyvenimo pagrindo, kurio dabartis ir ateitis veikiančiam subjektui užtikrinti negali, ženklai. Pasakotojo pabrėžiama egzistencijos dichotomija („vienaip gyveni, kalbi, bendrauji, o rašai, save matai ar net sapnuoji visiškai kitaip“¹⁹⁶) pasakojime nulemia vidinės įtampos atsiradimą reflektuojant savąjį tapatumą ir modeliuojant veikiančio subjekto (ne)priklausymą vienai ar kitai socialinei bei kultūrinei terpei, kuomet fizinė būtis įsitvirtina „nekenčiamame mieste, be kurio jau negali gyventi“¹⁹⁷, o dvasinė savastis ir gelmė „lieka ten, kur jau nieko nėra“¹⁹⁸. Martinaičio pasakojime veikiantis subjektas vaizduojamas kaip nuolat ieškantis ir atrandantis save vis kitokį, nuolat tampantis ir naujai apibrėžiantis savąjį *aš* nepaliamojamo istorinio-kultūrinio-socialinio virsmo ir tapsmo transformacijose¹⁹⁹.

Apibendrinant galima daryti išvadą, jog visuose šiame skyriuje nagrinėtuose atsiminimuose (Račkausko, Biržiškos, Biliūnienės, Martinaičio) pasakojimo ašimi tampa aprašomasis objektas (dėmesys sutelkiamas į

¹⁹⁵ Martinaitis, p. 144.

¹⁹⁶ Martinaitis, Daujotytė, p. 232.

¹⁹⁷ Ibid., p. 232.

¹⁹⁸ Ibid., p. 232.

¹⁹⁹ Prigimtinės kultūros apraiškos, formos ir paliudijimai Martinaičio kūryboje nagrinėjami Viktorijos Daujotytės monografijoje (žr. Viktorija Daujotytė, *Boružė, ropojanti plentu*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013).

konkrečios epochos socialinius, kultūrinius, istorinius ženklus). Rekonstruojant praeities laiką išlaikoma įvykius ir jų istorinį, kultūrinį bei socialinį kontekstą vertinanti, apibendrinanti pasakotojo pozicija iš dabarties perspektyvos („perteklinis žinojimas“), būdingas deskriptyvumas, plati praeities įvykių ekspozicija, sąlyginė orientacija į objektyvumą. Martinaičio memuariniame pasakojime, be šių aspektų, objektu tampa ir savojo *aš* kaip *kito* kaitos savistaba ir refleksija.

Istorinio-kultūrinio diskurso kontekste Biliūnienės atsiminimai išsiskiria savo specifine naracine forma, labiau būdinga naratyvaus tipo „mažiesiems pasakojimams“: jausmingu, sentimentaliu, retorišku kalbėjimu, nukreiptu į subjektyvią kasdienės aplinkos ir buities detalių, asmeninių ir socialinių santykių, individualaus tapatumo transformacijų raišką. Tuo tarpu Račkausko, Biržiškos, Martinaičio deskriptyvaus tipo atsiminimai artėja prie „didžiojo pasakojimo“, talpinančio plačią konkrečiau laiko, visuomenės, socialinių, politinių, kultūrinių reiškinių panoramą ir išsaugančio kolektyvinėje atmintyje universalius, reikšmingus dabarčiai ir nukreiptus į ateitį istorinės praeities ženklus.

3.2. Naratyvus nostalginis diskursas: tarp atminties ir vaizduotės

3.2.1. Nostalgija: tarp atminties ir vaizduotės

Nostalgija (lo. *nostos* – grįžimas namo, *algia* – ilgesys), kaip savitas atminties aspektas, dichotomiškai susijusi, viena vertus, su ilgesiu ir noru prisiminti, susigrąžinti, atkurti tai, kas prarasta, kita vertus, su skausmu, kad to padaryti neįmanoma. Memuaruose pasakotojas, siekdamas rekonstruoti praeities patirtis ir įprasinti jas dabartyje, paprastai neišvengia laiko distancijos sukurto daugiau ar mažiau nostalginio prisiminimų fono (išskyrus, žinoma, tam tikras anomalines tremties, lagerių, kalėjimų patirtis). Vis dėlto galima išskirti tam tikrą grupę memuarų, kuriuose nostalginis pasakojimo pradai yra itin ryškūs, iš esmės veikiantis diskursyvinę jo raišką. Kitaip nei

deskriptyviuose istorinio-kultūrinio tipo memuariniuose pasakojimuose, nostalginiuose memuaruose išryškėja naratyvaus pasakojimo strategija (naratyvo ašimi čia tampa pats pasakotojas ir jo individualios patirties refleksijos, o ne pasakojamasis objektas). Galima teigti, jog deskriptyviame diskurse, per pasakotojo *aš* žvilgsnį sutelkiant į pasakojamą objektą (įvykius ir juos lėmusias socialines, istorines, kultūrinės sąlygas), kuriamas „didysis pasakojimas“. Tuo tarpu naratyvus diskursas, kuriame žvilgsnis nukreiptas į tam tikrų sąlygų veikiamą pasakotojo *aš*, orientuotas į „mažą pasakojimą“ kūrimą. Pirmuoju atveju žiūros trajektorija juda nuo individualios patirties refleksijų link santykinai objektyvios kolektyvinės atminties rekonstravimo (iš vidaus į išorę), antruoju – nuo istorinio-kultūrinio fono link asociatyvių, su emocijomis ir subjektyviu vertinimu susijusių prisiminimų (iš išorės į vidų).

Siekiant išryškinti subjekto santykį su pasakojimo objektu (nostalginiam diskurse jį pagrįstai galima vadinti *prarastuoju objektu*), bus remiamasi rusų kilmės literatūrologės Svetlanos Boym teorinėmis išvalgomis. Savo studijoje *The Future of Nostalgia (Nostalgijos ateitis, 2001)* ji nostalgiją apibūdina kaip savotišką utopinę dimensiją, kur subjekto žvilgsnis nukreiptas ne į ateitį ir net ne į praeitį, o kažkur šalia – ilgimasi to, kas nebeegzistuoja arba niekada neegzistavo²⁰⁰. Glaudžiai susijusi ne tik su atmintimi, bet ir su vaizduote, nostalgija „reikalauja“ išlaikyti distanciją tarp subjekto ir jo prarastojo objekto, priešingu atveju, realaus ir susikurto vaizdinio neatitikimas tampa neišvengiamas (tokia tikrovės ir lūkesčio disociacija atsiskleidžia ir toliau nagrinėjamuose memuariniuose tekstuose). Kartais nuo objekto atsitraukti (išvykti iš tėvynės, palikti gimtuosius namus) siekiama ir laisva subjekto valia, taip sukuriama sąlyga romantizuotos ir estetizuotos nostalgijos atsiradimui. Kita vertus, ilgą laiką reflektuojant per atstumą, išskyla grėsmė tikrąjį ilgesio objektą pakeisti iliuziniu, arba, kaip įvardija Boym, *fantominiu* (angl. *phantom*) objektu²⁰¹.

²⁰⁰ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, p. 14.

²⁰¹ *Ibid.*, p. 16.

Nors paprastai nostalgija siejama su prarastos erdvės (namų, tėvynės, miesto ar gamtos) ilgesiu, tačiau, kaip pastebi Boym, iš tiesų ilgimasi *kito* (negrižtamai praėjusio) laiko – tradicijų, gyvenimo tvarkos, bendruomeniškumo, socialinės ir kultūrinės atmosferos. Ypatingai stiprus vaikystės ilgesys pasakojimuose tradiciškai metaforizuojamas Prarastojo Rojaus įvaizdžiu. Nostalgija iš esmės gimsta tokių vaizdinių kaip *namai – svetima erdvė, praeitis – dabartis, svajonės – kasdienybė* sankirtoje. Kitaip nei melancholija, kuri apsiriboja individualia sąmone, nostalgija, pasak Boym, susijusi su santykiais tarp asmeninės ir kolektyvinės biografijos, tarp individualios ir kolektyvinės atminties²⁰².

Pagal subjekto santykį su prarastuoju objektu Boym skiria dvi nostalgijos rūšis: *atkuriančiąją* (angl. *restorative*) ir *refleksyviają* (angl. *reflective*). Atkuriančiąją nostalgiją mokslininkė sieja su kolektyvine atmintimi ir kultūra, o refleksyviają – su individualia fragmentuota atmintimi. Atkuriančioji nostalgija, pasak jos, susitelkia į prarasto objekto rekonstravimą (savotišką praeities atkūrimą ir išsaugojimą mito ar simbolio pavidalu) atmintyje. Praeitis čia įgyja vertę ir prasmę dabartyje kaip užfiksuota, išsaugota ir subendrinta kolektyvinėje atmintyje. Tuo tarpu refleksyvioji nostalgija linkusi į sąstingį ties iliuziniu prarastojo objekto vaizdiniu, į *kitos* vietos ar *kito* laiko skausmingą ilgesį ir meditaciją, joje paprastai išryškėja gedėjimo ir melancholijos momentai. Pastarasis santykis yra nestabilus, fragmentuotas, susijęs su subjekto emocijomis ir vaizduote. Vis dėlto Boym atkreipia dėmesį, kad ir tokiu atveju subjekto prisimenamos asmeninės patirtys neišvengiamai daugiau ar mažiau susijusios su istoriniu ir kultūriniu jų fonu. Siekiant pasidalyti savo nostalgija ir taip tarsi įtvirtinti jos esaties pagrįstumą, paprastai *komunikuojama su kolektyvine atmintimi*, kitaip tariant, subjektas, skausmingai ilgėdamasis to, kas prarasta, kuria įsivaizduojamą dialogą su išsibarsčiusiais panašaus likimo žmonėmis, ieškodamas bendrų patirčių ir išgyvenimų²⁰³.

²⁰² Boym, p. 16.

²⁰³ Ibid., p. 52.

3.2.2. Prisiminimai kaip sapnai ir miražai (Judita Vaičiūnaitė)

Poetės **Juditos Vaičiūnaitės** (1937–2001) atsiminimuose²⁰⁴ (paantraštėje pristatomuose gana abstrakčiai – kaip memuarinė proza, nors, matyt, tikslesnis įvardijimas būtų memuarinės novelės)²⁰⁵ reflektuojamos praeities patirtys ir būsenos yra susijusios tiek su pasakojamų įvykių erdvės kaita, tiek su laiko tėkmės refleksijomis: pirmoji knygos dalis skiriama gimtajam Kaunui ir jame praėjusiems vaikystės metams, antroji – autorės jaunystės miestui Vilniui. Nostalgija čia itin ryški ir stipriai veikianti diskursyvinę pasakojimo raišką. Pasakotoja nenurodo atsiminimų rašymo tikslo ar intencijos, neįvesdina adresato į pasakojimą ir neformuoja jokių išankstinių jo skaitymo lūkesčių, nepateikia konkrečios savo pozicijos pasakojamų įvykių atžvilgiu, taip atsisakydama su metadiskursu susijusios valdymo funkcijos. Ji pasakoja tarsi „pati sau“, vengdama tiesioginio kontakto su pasakojimo adresatu (tai rodo ir komunikacinės pasakotojo funkcijos nebuvimą), vedama praeities nostalgijos atgaivintų asociatyvių, subjektyvių, emocijomis nuspalvintų prisiminimų.

Pasakojamos istorijos erdvės ir laiko (prieškarinis Kaunas – pokario Vilnius) ribos, sudarančios pirminius siužetinio pasakojimo rėmus, čia išplečiamos paraleliai kuriant mitologizuotą, vizijomis ir sapnais apipintą ekstradiegetinį paties pasakojimo erdvėlaikį. Veikiama laiko distancijos ir nostalgiško pasakotojos žvilgsnio dabarties pozicijoje rekonstruojama praeities tikrovė čia deformuojasi, kinta, įgauna naujus pavidalus. Tuo pat metu išryškėjantis *to, kas būta*, ir *to, kas esama*, neatitikimas susijęs su trūkumo, praradimo ir neužpildomos tuštumos jausena. Tarsi kompensuodama pilnatvės nesatį ir negalimumą dabarties tikrovėje, pasakotojos vaizduotė kuria menamą,

²⁰⁴ 1996 m. išleista Juditos Vaičiūnaitės atsiminimų knyga *Vaikystės veidrody*, skirta Kaune praėjusiems vaikystės metams. 2009 m. pasirodęs *Mabre viešbutis* – tai pačios autorės suplanuotas pirmosios knygos tęsinys, kuriame pakartotinai publikuojama ir papildyta pirmoji memuarų dalis, ir jaunystės laikotarpį iki dukters gimimo apimantys tekstai.

²⁰⁵ Judita Vaičiūnaitė, *Mabre viešbutis: Memuarinė proza*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

iliuzinį miestą, tokiu būdu tarsi įgalindama veikiančią subjektę *čia* ir *dabar* vėl regėti tai, kas neregima:

*Kada tik užklystu į Gedimino gatvę prie Žemaičių laiptų, dursteli širdį nuo pasikeitusio vaizdo. Iš rūkų kaip gyvas išnyra žalias medinis namas. Ir žydi kaštonai, kurių seniai nebėra.*²⁰⁶

Ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje išryškėja nuolat pasikartojantys prisiminimo kaip *vaizdinio, miražo, sapno* ir užmaršties kaip *miglos, rūko* motyvai. Rekonstruojant dabartyje jau nebeegzistuojančius objektus, esama tikrovė ir iliuzinė regimybė susitinka, kryžiuojasi, persipina, tačiau nepanaikina viena kitos. Sapno metafora, pasak Wolfgango Iserio, pasakojime iškelia kartojimo ir atminties susipynimo aspektą: *čia* du pasauliai (pasakojamas ir pasakojantis) nekonfrontuoja, o tarpusavyje susluoksniuojami, ir dėl to atsidengia tai, kas kiekviename jų užgniaužta²⁰⁷. Sapną Vaičiūnaitės pasakojime galima interpretuoti kaip su kita (nebeegzistuojančia) tikrove siejančią patirtį, savotišką tikrovės ir regimybės priešpriešos modelį:

*O gal ta moteris su mergyte ir nenakvojo, gal aš tik sapnavau. Tokie tiršti šilti garai, gal tai rūkas, o gal tik sapno migla. Kas dabar pasakys, kai tiek metų praėjo.*²⁰⁸

Praeities vaizdiniai Vaičiūnaitės atsiminimuose rekonstruojami selektyviai, sekant nostalgijos prikeliamomis asociacijomis ir emocijomis. Pasakotojos sąmonė, iš naujo patirdama intensyvius praeities išgyvenimus, pirmiausiai grįžta į savo gyvenimo ištakas, į pradžios laiką, kuomet užsimezgė pirminis veikiančios subjektės santykis su išoriniu pasauliu. Ankstyvosios vaikystės prisiminimai, kurių atmintis iš esmės nepajėgi autentiškai rekonstruoti, pasakojime kuriami per veikiančios subjektės santykį su savotiškais tarpininkais tarp praeities ir pasakotojos atminties tapusiais kitais pasakojime veikiančiais subjektais (tėvais, vyresne seserimi, dėde):

²⁰⁶ Vaičiūnaitė, p. 60.

²⁰⁷ Wolfgang Iser, *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 58.

²⁰⁸ Vaičiūnaitė, p. 56.

Štai tame name šviesią, dar prieškario vasaros dieną parnešta iš ligoninės ir pradėjau savo gyvenimo kelionę. <...> „Tikra Judita“, – pasakė pirmąkart mane pamatęs tėvas, o vardą jau buvo išrinkęs Petras Vaičiūnas. <...> Pasilenkę tėvų veidai ir dvimetė susijaudinus sesutė <...>, audringai, su tokia meile mane sutikusi.²⁰⁹

Vis labiau mažėjant distancijai tarp pasakotojos ir veikiančios subjektės, prisimenamų artimų žmonių, gimtųjų namų ir kasdienės aplinkos detalės pasakojime pamažu įgauna apčiuopiamus kontūrus, atmintyje vėl *tarsi dabar* „atsitinka“ svarbiausi gyvenimo įvykiai. Prisiminimų asociatyvumas, kylantis iš kažkada regėtų vaizdų fragmentų, atgyjančių garsų, kvapų, skonio ir lytėjimo pojūčių, stiprių emocijų išpūdžių, ypač patirtų vaikystėje, atskleidžiamas kontrasto principu – labiausiai išryškinami veikiančios subjektės patiriamos laimės ir skausmo ženklai („Ir kapo duobė atsivėrė beveik ten, kur mes kažkada rinkdavom šilagėles.“²¹⁰).

Sutampanti pasakotojos ir veikiančios subjektės žiūros trajektorija žymi itin asmenišką, emocinį pasakotojos santykį su pasakojamais praeities įvykiais. Poetinių priemonių ir vaizdinių gausa tik patvirtina, kad pasakojime svarbu ne tiek realistiškai atkurti praeitį, kiek perteikti išgyventą (išgyvenamą) emociją ar patirtą (patiriamą) būseną, o dažniausiai – šių buvusių ir esamų potyrių samplaiką. Lyriškas pasakojimas ekstradiegetiniame lygmenyje „sutrūstinamas“ refleksyvios meditacijos, nuspalvintos melancholiško skepsio ir tarsi išankstinio gedėjimo, nulemtu perteklinio pasakotojos žinojimo, kas bus, įvyks vėliau.

Vaičiūnaitės pasakojime gausu netiesioginių autorės ženklų: intertekstinių detalių, simbolių, metaforų, vėliau perkeliamų ir į kultūrinę bei kūrybinę plotmę. Kauno Žaliakalnio sodai – tradicinė aliuzija į prarastąjį Rojaus sodą, kuris čia iškyla kaip šviesus vaikystėje veikiančios subjektės išgyventų patirčių įvaizdis. Jo centre – obelis („saulės medis aukso obuoliais“)

²⁰⁹ Vaičiūnaitė, p. 7.

²¹⁰ Ibid., p. 62.

– Pažinimo medis, simbolizuojantis nesugražinamai prarastą idilišką vaikystės erdvėlaikį. Ypatinga reikšmė pasakojime taip pat teikiama kaštono motyvui (šalia namų auga kaštonai, kaštonų pilnos kišenės, moteris kaštoniniais plaukais, Kaštonų gatvė), savotiškai jungiančiam gyvųjų ir mirusiųjų pasaulius bei ženklinančiam gamtos ir žmogaus būties cikliškumą:

Mano vaikystės metais Gedimino gatvės gale augo kaštonai – svaigiom, stačiom baltom su rožiniais taškeliais kekėm žydėdavo pavasari, vasarą šlamėdavo žaliom plunksninėm vėduoklėm – dideliais lapais, rudenį iš dygliuoto kevalo išlukštendavau tamsiai rudą blizgantį, tokį gražų vaisių.²¹¹

Vaikystės pasaulio erdvė Vaičiūnaitės pasakojime atkurama per atmintyje asociatyviai iškylančius stebuklinės pasakos motyvus (dažnas karalaitės ir pilies vaizdinys, vaikystės svajonių simbolis, iškylantis įvairiuose intertekstiniuose lygmenyse – tapybos darbe, muzikos kūrinyje, pačios autorės eilėraštyje), taip pat siejama su aukso spalva, švytėjimu, saule, gyvo vandens čiurlenimu fontanuose („Šito fontano vanduo žybčiojo saulėj, jo baseine plaukiojo auksinės žuvytės, o vidury iš uolos išskėlė versmę bronzinis barzdotas nykštukas.“²¹²) ir tuo pat metu su mirtimi, nykimu, praradimais (įterpiama tiesioginė intertekstinė nuoroda į Hoffmanno pasaką *Smėlio žmogus*: „Smėlio žmogiukas, vakarais atnešdavęs mums sapną, užbėrė smėliu sesers akis. Giminės albumas apaugo žole.“²¹³). Prisiminimuose atgyjantis milžiniškų ir vaivorykštinių muilo burbulų vaizdinys metaforiškai nurodo pasakojime kuriamo vaikystės pasaulio iliuziškumą ir trapumą.

Tarpinę pasakotojos-veikiančios subjektės būseną tarp realaus (pasakojimo) ir menamo (pasakojamų įvykių) laiko, tarp esamos ir buvusios tikrovės, taip pat ir savotišką perėjimą iš vieno pasaulio į kitą pasakojime žymi pasikartojantys *laiptų, durų, vartų* ženklai (Žemaičių, Dzūkų, Kauko, Aušros Tako laiptai netoliese gimtojo namo; laiptais aukštyn į dangaus begalybę, į

²¹¹ Vaičiūnaitė, p. 11.

²¹² Ibid., p. 13.

²¹³ Ibid., p. 55.

pasaką kopianti karalaitė iš Kazio Šimonio paveikslo, kabojusio salone; dvivėrės durys, atsiveriančios į tėvo kabinetą; užrakinti kiemo vartai). Ryšį tarp šiapus ir anapus, gyvųjų ir mirusiųjų simbolizuoja dažnas *paukščio* motyvas (intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje išskylantis kaip likimo žymė, nelaimės ženklas – mirusios krikšto motinos juodi lyg kregždės sparnai suaugę antakiai nuotraukoje ir greta pačios autorės tokie pat antakiai, atsispindintys veidrodyje; atsitiktinė praeivė paslaptingu vardu Kira, kurios „vardas plakė paukščio sparnais“; dainavimo pedagogė, iš kurios kambario sklinda lyg paukščio čiulbesys; pasivaikščiojimai griuvėsių gatve, kur ant grėsmingai stūksančios sienos „į dangų kyla trys granitiniai grifai“).

Moteriškojo tapatumo formavimosi procesas, moteriškosios lemties ženklai²¹⁴ – pagrindinė pasakojamos istorijos tematinė linija – Vaičiūnaitės pasakojime atskleidžiami per šeimos moterų „gyvenimo-žaidimo“ ritualo perėmimą iš kartos į kartą. Įvedami šio amžino žaidimo atributus žymintys *kortų*, *sūpynių*, *karuselės*, *kaleidoskopo* motyvai (tarsi aidu pasikartojantys autorės poezijoje) nusako veikiančios subjektės santykį su laiku, pačia savimi, artimiausiais žmonėmis ir supančiu pasauliu. *Kaleidoskopas* – gražiausias vaikystės žaislas, suskaldantis pasaulį į daugybę spalvotų šukių. *Karuselė* – amžinai besisukantis, gyvenimą ir žmones keičiantis laiko ratas („<...> karuselės žavesį ir siaubą Tu žinai ne blogiau už mane...“²¹⁵). *Sūpuoklės* simbolizuoja tarpinę būseną tarp dangaus ir žemės, gyvenimo ir mirties, buvimo čia ir anapus (žinia apie pažįstamo berniuko mirtį veikiančiai subjektei sukelia svaiginantį supimosi potyrį). Užburianti *kortų* tvarka, simetrija, paslaptinga hierarchija įkūnija pačią lemtį. Aprašomas pasikartojantis motinos, vėliau dukros kortų dėliojimo („gyvenimo-žaidimo“) ritualinis veiksmas, perkeliantis pasakojamus įvykius į metafizinę plotmę:

Ak tie karaliai, valetai, tas žavus jokeris. Jie šoko mano sapnuose, dalyvavo keistoj pantomimoj. Kaip traukė laimingas širdžių pasaulis, kaip

²¹⁴ Apie moteriškumą Vaičiūnaitės kūryboje žr. Viktorija Daujotytė, *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma litera, 2001, p. 504.

²¹⁵ Vaičiūnaitė, p. 128.

*gaudė ausyse raudoni būgnai, baugino kryžiai, primindami kapines, paslaptینگai šlamėjo pikai, brandindami juodą vyną. <...> Dar girdžiu ją kuždant: kas buvo? kas bus? prie ko paliksi? su kuo nusiraminsi? kas tave nustebins? kas tau širdį nuramins? kas tavo laimei? kas tau ant širdies?*²¹⁶

Emocinis praeities išgyvenimų ir patirtų būsenų fonas Vaičiūnaitės pasakojime kuriamas pasitelkiant intensyvių spalvų žaismą. Greta švytinčios aukso spalvos, ženklinančios idilišką, kupiną gyvybės ir dieviškumo vaikystės rojų, atsiranda pasikartojantis žydros spalvos leitmotyvas (žydros sesučių ir mamos suknelės, žydras kaspinas, žydras meškinas, žibuoklės, po stiklu žydri atogrąžų drugiai). Ši spalva, tradiciškai simbolizuojanti viltį, tyrumą, dangaus karalystę, pasakojamoje istorijoje įgauna liūdesio, ilgesio, net mirties išraišką (tėvo dovanojamos žibuoklių puokštelės, žibuoklės sesers karste nurodo meilę ir mirtį, nuolat esančias greta). Dažnas baltos spalvos motyvas (balta vaikiška lovelė, balti dobilai, chrizantemų sniegas, baltas, vaistais kvepiantis chalatas, balta nosinė, skarelė, blykštantis mamos veidas, baltas angelas kapinėse, baltas popieriaus lapas), reiškiantis tyrumą, nekaltumą, tikėjimą, čia tuo pat metu ženklina ir tuštumą, netektį, trūkumą. Laikas po tėvo mirties pasakojime pažymimas juoda ir raudona (gedulo ir meilės) spalvomis (mama dažo savo raudoną megztuką juodai, juodas smuiko dėklas išmuštas raudonu aksomu, juodi suolai, juodi raiščiai ant rankovių, raudonai dažytos moters lūpos bespalvėje nuotraukoje).

Sąmoningai autorės parenkamų ir derinamų tarpusavyje spalvų reikšmės kuria bendrą vientisą pasakojimo spalvinį foną, nurodantį kintančią dvasinę veikiančios subjektės būseną, dažnai ženklinamą nostalgijos, liūdesio, tuštumos ir netekties. Pasakotoja, susitapatindama su veikiančia subjekte, vis labiau priartėja prie reflektuojamo praeities įvykių laiko ir „pameta“ pasakojimo išeities poziciją dabartyje, taip vietomis pereidama iš ekstradiegetinio pasakojimo lygmens į intradiegetinį:

²¹⁶ Vaičiūnaitė, p. 66.

*Mano garlaivis dar vis plaukia. Jeigu labai šalta ar lyja, slepiuosi atminty jo skurdžioj kietoj kajutėj, ten irgi savaip gera, ypač jei esi ne viena, o tave apglėbus sava miela stipri ranka.*²¹⁷

Elegiška Vaičiūnaitės nostalgija, nors intertekstiniame lygmenyje ir projektuojama į kūrybinę plotmę, atkuriant praeitį mito ar kultūrinio simbolio pavidalu²¹⁸, memuariniame pasakojime išlieka refleksyvi ir meditacinė, sukelianti pasakotojos-veikiančios subjektės vidinių būsenų ir išorinės būties disociacijas.

3.2.3. Atmintis asociacijų salynuose (Audronė Girdzijauskaitė)

Teatrologės **Audronės Girdzijauskaitės** (g. 1938) memuarinė knyga *Atminties salos* (2008) – tai skaidrus, preciziškai atrinktų detalių ir įspūdžių prisodrintas pasakojimas apie autorės vaikystės ir jaunystės miestus (prieškarinį Kauną, Permę ir Maskvą karo metais, pokario Palangą ir Vilnių), jų žmones, aplinką, socialinę ir kultūrinę atmosferą. Tiek paties pasakojimo (diskurso) laikas, tiek pasakojamų įvykių (istorijos) laikas čia juda ne chronologine linijine seka, bet yra pavaldus asociatyviai pasakotojos atminčiais, vis iš naujo (taip pat ir jau kitaip) sugražinančiais tam tikrus praeities vaizdinius, patirtis, būsenas, išgyvenimus. Kinematografiškai rekonstruojant praeities prisiminimų fragmentus, nostalgija ir santykis su prarastuoju objektu pasakojime atsiskleidžia keliais rakursais. Visų pirma – kaip „pasakojimas pasakojime“, kuomet tėvų ilgesys tarsi rezonuoja pasakotojos sąmonėje:

*O mano prisiminimai subjektyvūs ir ryškiausia juose turėtų būti ypatinga ilgesio nuotaika, ne tiek mano, kiek mano tėvų nuotaika. Jie buvo liūdni, nes suvokė, kad tai, ką norėjo anąsyk mums parodyti – to jau nebėra. Tarsi nušluota.*²¹⁹

²¹⁷ Vaičiūnaitė, p. 107.

²¹⁸ Apie praeities mitologinį Vaičiūnaitės kūryboje žr. Gitana Notrimaitė, *Atminties imperatyvai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.

²¹⁹ Audronė Girdzijauskaitė, *Atminties salos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 129.

Rekonstruojant ankstyvosios vaikystės laiką Permėje, vėliau Maskvoje, kur Girdzijauskų šeima buvo laikinai apsistojusi karo metu, iš padrikų prisiminimų visumos išgriebiamos tėvų pasakojimų („lyg pasakų“) nuotrupos apie prieškarinę Lietuvą, ten paliktus namus ir artimus žmones. Nostalginių foną čia kuria ne tik perpasakojamos istorijos, bet ir fotografiškai užfiksuoti atmintį saugoję daiktai (sesers Dalios, per bombardavimus negalėjusios išvykti kartu ir likusios pas senelius Raseiniuose, portretas, „kuriame ji pasisukusi profiliu liūdnam žiūrėjo į tolį ir kažkuo priminė Šimonio madonas“²²⁰). Kaip tokios „perimtos“ nostalgijos apraiška pasakojime iškyla ir į vaikišką veikiančios subjektės sąmonę giliai įstrigęs tėvo tarsis perduotas (ir ateityje jau pačios subjektės sąmoningai kartojamas) savotiškas ritualinis veiksmas, kai besibaigiant karui grįžus į Lietuvą ir lėktuvui nusileidus *išsvajoto, išsapnuoto* Vilniaus oro uoste, jis sublogavusią dukrą gydė paguldydamas kniūbsčią ant žemės:

*Kvėpuok giliai. Nuo savos žemės kvapo tuoj visi pykinimai praeis.*²²¹

Pasakojamų įvykių suvokimo šaltinis, arba fokusuotė, Girdzijauskaitės pasakojime nėra fiksuota. Kalbėjimą iš viską žinančios pasakotojos perspektyvos (nulinis fokusavimas) keičia kalbėjimas iš pagrindinės veikiančios subjektės (ar kitų pasakojime veikiančių subjektų) perspektyvos (vidinis fokusavimas). Pavyzdžiui, iš veikiančios subjektės pozicijos parodoma, kaip tėvų nostalgijos suformuotas romantinis, estetizuotas tėvynės vaizdinys grįžus į Lietuvą stipriai disonuoja su regima tikrove. Išnykus fizinei distancijai, realus objektas nepateisina išankstinių veikiančios subjektės lūkesčių, per laiką sukūrusių jos sąmonėje savotišką *idealią* tėvynės ir namų erdvės projektą:

Važiuodami duobėtomis senamiesčio gatvėmis, matėm vien griuvėsius su bauginančiomis langų kiaurymėmis. <...> Tai kurgi tas

²²⁰ Girdzijauskaitė, p. 31.

²²¹ Ibid., p. 33.

*pasakiškas baltų bokštų miestas? Kurgi tos pilys, apie kurias tiek pasakojo Mama?*²²²

Kiek kitu rakursu atsikleidžia pasakotojos tiesiogiai patiriama nostalgija. Ji susijusi su *kito* (praeities) laiko ilgesiu – *vaikystės*, kaip ontologinio saugumo pagrindo, ir *praeities kultūros atmosferos*, apie kurią pasakojamų įvykių erdvėje byloja tik nuotraukos, vietos ir daiktai, o pasakojimo dabartyje – pasakotojos atmintis. Pasakotojos atmintyje praeities pasaulis iškyla kaip nostalgijos ir laiko transformuotas vaizdinys, kuris tėra menamas ir pasakojimo dabarties tikrovėje nebeegzistuojantis:

*Taip būna, kai žiūri per vandenį į nuskendusį daiktą: tie patys, tik banguojantys, kontūrai, lyg ir tos pačios formos bei spalvos, bet viskas kitaip, blankiau. Atrodydavo, kad vaikštau briauna, kuri skiria praeitį nuo dabarties, jausdama abi puses ir skaudžiai ilgėdamasi to, kas buvo.*²²³

Vaikystės ilgesys Girdzijauskaitės atsiminimuose – tai pasakotojos konstruojamas asociatyvus patirtų pojūčių, išgyventų akimirų ir būsenų koliažas, surinktas iš skirtingų praeities miestų, žmonių ir kasdienybės detalių. Sąsajos su prarastu ontologiniu saugumu ir jau minėtu Rojaus sodo įvaizdžiu išryškėja vaizduojant *tuometinį Kauną*:

*Atėjus iš miesto laiptais, priedavai vartelius su stilizuota tulpe; kai sunkūs varteliai užsitrenkdavo, čia jauteisi saugus, lyg kokiam rojaus sode...*²²⁴

Gimtojo miesto, pirmiausiai pažinto per motinos atmintį (iš jos saugomų atvirukų, nuotraukų, pasakojimų), erdvė pačios pasakotojos-veikiančios subjektės prisiminimuose atgaivinama kartu su ją supusių žmonių ir aplinkos vaizdais. Iki pasakojimo dabarties atmintį saugoję daiktai („krištolo bombonjerė ir balta vaza gėlėms iš prieškarinių Antrosios Mamytės

²²² Girdzijauskaitė, p. 34–35.

²²³ Ibid., p. 131.

²²⁴ Ibid., p. 141.

sankaupų²²⁵, tos pačios Mamytės sukurta lėlė) tampa laimingos ir skaidrios praeities liudytojais. Mažylių, Milašų, Vabalevičių šeimos (su jomis tuo metu gana artimai bičiuliavosi autorės tėvai Kaune), o ypač jų namų aplinka Girdzijauskaitės pasakojime simbolizuoja emocinį komfortą (jaukumą, ramybę, tvarką) ir tuo pat metu įkūnija aukštą prieškarinio Lietuvos buitės kultūrą bei tuometinę inteligentijos gyvenimo gerovę (riešutmedžio baldai, krištolas ir porcelianas, vašku įtrinto parketo kvapas ir gėlės, elegancijos ir subtilaus skonio ženklas). Vaikystės Kauno dvasia (kuri savo *prašmatnumu* pasakotojos priešinama pokario Vilniaus purvui ir skurdui – „Vilniuje tokių dalykų neteko matyti, Vilniuje viskas kitaip“²²⁶) pasakojime „prikeliama“ per *tulpės* įvaizdį (atsimenamas stilizuotos tulpės ornamentas ant vartelių, „Tulpės“ kringelio, kuri veikianti subjektė visuomet gaudavusi dovanų nuo Antrosios Mamytės per gimtadienius, nepamirštamasis skonis).

Kaip vaikystės nostalgijos objektas pasakotojos atmintyje iškyla ir Permė („tipiškas carinės Rusijos pramoninis centras šiaurės Uralo“²²⁷). Sąmoningai išlaikant dvigubą fokusuotę (pasakotojos ir veikiančios subjektės vienu metu), tarsi nevertinančiu, tačiau įdėmiu vaiko žvilgsniu stebima šio miesto aplinka ir fiksuojami įvykiai bei kasdienio gyvenimo detalės išryškina estetizuotą ir savotiškai nostalgijos retušuotą praeities vaizdą. Selektivūs prisiminimai (iš pasakojimo dabarties pozicijos pasakotoja sąmoningai nefiksuoja tokių vaikui, rodos, „nereikšmingų“ dalykų kaip karas, badas ir skurdas) į pirmąjį pasakojimo planą iškelia juslišką ir emociškai nuspalvintą vaikystės patirtis:

Mano vaikiškon atmintin labiausiai įstrigo keli dalykai: tamsios medinės tvoros, pokšninčios nuo sauso šalčio, didelės vilko ir meškos skulptūros skvere prie teatro, ant kurių ropšdavosi vaikai; bet labiausiai – skardinis rūšio stogelis po mūsų langu bei kieti, ant apvalaus pado siūbuojantys veltiniai ir

²²⁵ Antrąją Mamyte A. Girdzijauskaitė vadina Feliciją Vabalevičienę, neoficialią savo krikštamotę (p. 148).

²²⁶ Girdzijauskaitė, p. 145.

²²⁷ Ibid., p. 8.

*ilgut ligutėlė žmonių eilė, lyg kokia gyvatė išsirangiusi baltame aikštės sniege – eilė prie duonos ir pieno.*²²⁸

Savojo tapatumo pojūtis ir tuo pat metu buvimo *ne savoje* erdvėje įspūdis (būdingas nostalginiams diskursams) atskleidžiamas intradiegtiniame pasakojimo lygmenyje rekonstruojant gyvenimo Permėje fragmentą, kuriame veikiančiai subjektui stebint miestą ir žmones, pirmą kartą patiriamas savo ir savo tėvų *kitoniškumas* lyginant su tikraisiais permiečiais. Tėvų išsilavinimo, elgesio manierų, elegantiškos aprangos detalių atkūrimas pasakojime išryškina veikiančios subjektės išskirtinumą vietinėje socialinėje aplinkoje ir tarsi apibrėžia priklausymą kitai – Lietuvos inteligentijos – socialinei grupei:

*Žmonės Permėje dėvėjo standartinius, dažniausiai tamsius drabužius, atrodė panašūs vienas į kitą, todėl mano tėvai karo metais skyrėsi iš minios ir patraukdavo aplinkinių dėmesį. <...> Kiekvienas iš tolo matė, kad esam ne vietiniai. Ir elgėsi skirtingai.*²²⁹

Asmens tapatumo tematinė linija Girdzijauskaitės pasakojime yra glaudžiai susijusi su nostalgijos aspektu. Pasakotoja, rekonstruodama vaikystės patirtis, fiksuoja ir tuometinės socialinės aplinkos formavimosi procesus. Pavyzdžiui, aprašoma, kaip siekiant išlaikyti savąjį tautinį ir socialinį tapatumą Permėje natūraliai susikuria panašaus socialinio statuso, artimos pasaulėvokos žmonės (kurių dauguma taip pat atvykėliai iš Lietuvos) jungianti mikrobendruomenė, kurios tarpusavio santykiai (susitikimai, pokalbiai, pasakojimai), kasdienės buities fragmentai, praeitį menantys daiktai, bendra nostalgija pasakojime tampa tiek individualaus, tiek kolektyvinio tapatumo reprezentacija.

Su vaikystės nostalgija glaudžiai susijęs ir pasakotojos siekis atmintyje atkurti bei užfiksuoti veikiančios subjektės išgyvenamą stiprų dvasinį ryšį su artimais žmonėmis. Emocinis nostalginis santykis su praeitimi

²²⁸ Girdzijauskaitė, p. 8.

²²⁹ Ibid., p. 19.

išryškinamas į pasakojamą istoriją įvedant itin svarbias tėvo ir mamos Ancès figūras. Tėvo figūra, kaip ir Vaičiūnaitės ar Lomsargytės-Pukienės pasakojimuose, čia atlieka reikšmingą – autoriteto ir mokytojo – vaidmenį. Jo laikysena ir veiksmai veikiančios subjektės atžvilgiu ne tik simbolizuoja tam tikrą saugumo garantą, bet ir rodo poveikį jos pačios projektuojamam gyvenimo modeliui. Atsiminimuose užfiksuojamas svarbus epizodas, kaip dvasinio ryšio su tėvu ir ilgesio vedama į vaikystės erdvę (Permę) veikianti subjektė grįžta *dar kartą*, jau suaugusi, kad galėtų *vėl* pasivaikščioti tais takais, kuriais vaikystėje vaikščiodavo su tėvu, pasikalbėti su jį pažinojusiai žmonėmis, susigražinti prisiminimus ir per juos naujai išgyventi su tėvu praleistas akimirkas, tiek daug tuomet reiškusias mažai mergaitei ir tebereiškančias dabar jau suaugusiai moteriai. Toks įvykių pakartojimas tiek pasakojamos istorijos lygmenyje, tiek rekonstruojant praeities įvykius jau pasakojimo dabarties pozicijoje rodo ypatingą šių įvykių svarbą ir vietą Girdzijauskaitės memuariniame pasakojime.

Kita svarbi figūra – mama Ancè (namų šeimininkė, ekonomė, auklė – „ašis, aplink kurią viskas sukosi“²³⁰), su kuria veikianti subjektė atsitiktinai susipažinusi skverelyje prie Permės teatro, taip pat pasakojamoje istorijoje vaizduojama kaip neatskiriama ir reikšminga vaikystės dalis. Prisiminimai apie mamos Ancès gamintą žydišką maistą, ją supusius *paslaptinus* daiktus, pasakotas istorijas apie grafus ir jų kasdienybę į pasakotojos atmintį sugražina pasakiškos, mitinės erdvės atmosferą, tuomet gaubusią vaikišką veikiančios subjektės pasaulį. Praeitį saugantys ir nostalgiją gaivinantys kasdieniai daiktai, atmintyje užsifiksavę ano laiko vaizdai ir kvapai pasakojime simbolizuoja kokybiškai *kitokį* gyvenimą, nebesugražinamą, tačiau savotiškai įprasminantį ir dabarties būtį:

Dar dabar namie yra tos suneriamos lentutės paschos piramidei suformuoti – nors ir nereikalingos, bet neišmetamos, kaip ir dvi rantytos

²³⁰ Girdzijauskaitė, p. 79.

*lentutės sviesto burbuliukams susukti paduodant į stalą. Buvusio gyvenimo, kai mažiau skubėta, liudininkai...*²³¹

Visiškai kitokie tarpsubjektiniai santykiai pasakojime atskleidžiami pasakotojai prisimenant močiutę Anelę (motinos mamą), kuriai atsiminimuose tarsi atiduodama savotiška duoklė. Šiuo atveju rekonstruojamas vaikystės fragmentas su nostalgija neatrodo susijęs. Kupiškyje esantys močiutės namai, kur niekada iki tol nesilankiusi dešimtmetė vaikaitė atvežama atostogų, vaizduojami kaip svetima, nepažįstama, nejauki erdvė, kurią kiek sušildo tik iš motinos pasakojimų atpažįstamos aplinkos detalės. Močiutės portretas kuriamas lakoniškai, tačiau įtaigiai, charakterį atskleidžiant vos vienu kitu štrichu ar tinkamai parinkta fraze. Šias dvi dvasiškai svetimas moteris skirianti distancija išryškinama pasakojimo fokusuotę perkeliant į veikiančią subjektę, per jos vidines jausenas, patiriamas būnant močiutės namuose:

*<...> aš čia gyvenu ne savo, o kažin kokį svetimą gyvenimą: saulėje spindintys altoriai, smidrai darželyje, nakties apgaubtas baugus miškas, išpiešta skrynia... Visa tai tikra, o kartu – nerealų, lyg sapnuočiau...*²³²

Refleksyvi vaikystės nostalgija Girdzijauskaitės atsiminimuose natūraliai persipina su istorinių, kultūrinių praėjusios epochos ženklų atkūrimu ir užfiksavimu. Išskirtinis pasakotojos dėmesys detalėms iš kasdienybės tėkmės išgriebia ne tik konstruojamam „mažajam pasakojimui“, bet ir kolektyvinei atminčiai reikšmingus praeities fragmentus. Santūriai, be jokios patetikos ir deklaratyvaus vertinimo, bet tiksliai ir įtaigiai pasakotoja prikelia iš užmaršties kelių kartų (prieškario inteligentijos, karo ir pokario miestiečių) gyvenimo kultūros, tradicijų, buities vaizdus, tuo pat metu išryškindama nostalgijos persmelktą nesulaikomai kintančio erdvėlaikio atmosferą.

3.2.4. Kartas sujungiančios gijos (Silvija Lomsargytė-Pukienė)

²³¹ Girdzijauskaitė, p. 79.

²³² Ibid., p. 101.

Žurnalistės ir vertėjos Silvijos Lomsargytės-Pukienės (g. 1933) memuarinėje knygoje *Dita: Paralelės* (2004) aprėpiamas gana ilgas pasakojamos istorijos laiko tarpas – nuo dabarties laiko grįžtama iki pat XX a. pradžios įvykių, fiksuojant net keturių kartų gyvenimo istorijų fragmentus kintančiame istoriniame fone. Vaizduojama dviplanė – miesto (Kauno, Vilniaus, Palangos) ir kaimo (Žvirgždaičių) – erdvė. Kuriamas originalus, daugiabriaunis pasakojimas, nostalgijos saitais susiejantis pasakotojos praeities patirčių refleksijas ir jų atspindžius dabarties pasaulėvokos perspektyvoje, atskleidžiantis asmeninės ir kolektyvinės dramos jungtis istoriniame praeities įvykių kontekste ir išryškinantis vertybinių, moralinių, dvasinių atspirties taškų ieškos procesą formuojantis ir kintant savojo tapatumo suvokimui. Intencija užrašyti prisiminimus pirmiausiai iškyla pareigos atminčiai pavidalu („Kas, be manęs, visa tai atsimins?“²³³), tačiau greta ryškėja ir natūralus noras užfiksuoti, įprasminti ir pratęsti savo individualią būtį („<...> labiausiai norėčiau palikti tas mintis čia. Kad jos gyventų tuose, kurie lieka.“²³⁴). Išreikšta pasakotojos pozicija savo reflektuojamo pasaulio ir jo vaizdinio konstravimo pasakojime atžvilgiu (ryški valdymo funkcija) koreguoja išankstinius adresato lūkesčius ir net sąlyginai apriboja potencialių adresatų ratą tarsi nubrėžiant savotiškas gaires tolesniam pateikiamo pasakojimo suvokimui:

*Jei esate užsibrėžę labai aiškią ribą tarp juoda ir balta, tarp praeities ir ateities, šiapus ir anapus – neskaitykite šios knygos. Neskaitykite ir tie, kurie tariatės Dievą suradę arba nė nebandėte jo ieškoti. Taip pat ir tie, kurie neabejoja, kad jų gentis, jų patirtis, tikėjimas, jų laimė ar nelaimė yra užvis svarbiausia.*²³⁵

Istorinio ir asmeninio laiko dimensijų persiklojimas ir susiliejimas, kategoriško vertinimo ir opozicinės sąvokų skirties nebuvimas, gyvenimo tikrovės efemeriškumas ir realiai apčiuopiama transcendencija – tai pagrindiniai šio memuarinio pasakojimo kūrimo principai. Praeitis čia

²³³ Silvija Lomsargytė-Pukienė, *Dita: Paralelės*, Kaunas: Jotema, 2004, p. 66.

²³⁴ *Ibid.*, p. 237.

²³⁵ *Ibid.*, tekstas ant knygos viršelio.

rekonstruojama nesilaikant chronologiškos įvykių sekos, o sekant vidine pasakotojos logika ir atskirose pasakojimo atkarpose selektyviai iškeliant dabarčiai reikšmingas patirtis, žyminčias tapatumo ir dvasinės raidos etapus. Šio savotiško pasakotojos vidinių būsenų žemėlapiu prasminėmis nuorodomis tampa Šventojo Rašto citatos, užsklendžiančios ir apibendrinančios kiekvieną pasakojimo fragmentą.

Kaip ir prieš tai analizuotuose memuariniuose pasakojimuose, pasakojamos istorijos lygmenyje veikiantys subjektai (artimiausių žmonių figūros) Lomsargytės-Pukienės atsiminimuose taip pat glaudžiai susiję su refleksyvia vaikystės nostalgija. Vis dėlto greta asmeninių santykių, kasdienės aplinkos refleksijų pasakotoja stengiasi nuosekliai išlaikyti apibendrinantį, svarstantį santykį su praeitimi iš dabarties suvokimo pozicijos bei ateities perspektyvos.

Intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje rekonstruojamos vaikystės erdvės, į kurias pasakotojos atmintį gražina trapių, bet nenykstančią vertę turinčių dalykų ilgesys, – tai Kaunas (gimtasias miestas, tėvo artumo, vaikiškų džiaugsmų, pirmosios meilės vieta) ir Žvirgždaičių kaimas (pastovumą, saugumą ir amžinumą simbolizuojantys senelių namai; vieta, kur glūdi giminės šaknys ir pačios subjektės ištakos). „Prisimenant“ ankstyvąją vaikystę, kaip ir Girdzijauskaitės bei Vaičiūnaitės tekstuose, išskirtinis tėvo vaidmuo talpina pamatinius veikiančios subjektės išskirtinumo, reikalingumo, saugumo ir tėviškos meilės lūkesčius, simbolizuoja pirminius įvesdinimo į gyvenimą ir tapatumo formavimosi užuomazgų momentus:

Savaiame aišku, aš neprisimenu, kaip tėvas pirmą sykį paima mane ant rankų, bet galiu lažintis – man buvo labai gera. <...> Taip pat žinau, kad tėvas išsyk pamilo mane ir mylėjo iki paskutinio atodūσιο. Žinau, kad tas atodūsis buvo panašus į mano vardą – Dita.²³⁶

²³⁶ Lomsargytė-Pukienė, p. 29.

Ne tik šiame skyriuje analizuojamuose tekstuose, bet ir apskritai kiekviename memuariniame pasakojime iškylančios kategorijos – subjekto *aš* ir jį tiesiogiai veikiantis *kitas* – tampa, literatūrologo Michailo Bachtino žodžiais tariant, „vienas nuo kito neatsiejama is vertybiniais centrais, aplink kuriuos pasiskirsto bei išsidėsto visi konkretūs būties aspektai“²³⁷. Vidinį *aš* formuoja prisiminimai ir išgyvenamos būsenos (laimės, kančios, atgailos, troškimų ir siekių), tačiau išorinį (socialinį) savojo tapatumo suvokimą ir vertę, pasak teoretiko, veikiantis subjektas gali patirti tik per šalia esantį *kitą*:

*<...> pirmieji ir patys autoritetingiausi žodžiai apie jį [pasakojime veikiantį subjektą – V. P.], pirmąkart iš išorės apibūdinantys jo asmenį, pasitinkantys jo vidinę tamsią savęs jautą, suteikiantys jai formą ir vardus, kuriais jis pirmąkart suvokia ir atranda save kaip kažką, yra mylinčio žmogaus žodžiai.*²³⁸

Pasakojime pamažu išryškėja tematinė socialinio subjektės tapatumo formavimosi trajektorija. Subjektės socialinis savęs suvokimas, pradėjęs formotis Kaune, tuometinės inteligentijos apsuptyje, natūraliai suvokiamas kaip neatsiejama šios rekonstruojamos (pasakojimo dabartyje nebeegzistuojančios) socialinės terpės ir kultūros dalis (knygos, teatras, privalomos pianino pamokos, žyminčios gyvenimo mieste rutiną, veikiančiai subjektei draugiją palaikanti tarnaitė Janė – savotiškas Girdzijauskaitės mamos Ancės atitikmuo, įkūnijantis nekintančią kasdienės buities tvarką ir namų jaukumą). Prieškario miestas pasakotojos atmintyje atgaivinamas toks pat kaip jį visais pojūčiais užfiksavo vaikiška sąmonė – tviskantis Laisvės alėjos šviesomis, skambantis Danieliaus Dolskio melodijomis, kvepiantis migdoliniaus pyragaičiais ir bandelėmis su cinamonu, viliojantis įvairiausiomis gėrybėmis lenktyniaujančiomis parduotuvių vitrinomis. Iki galo išlaikoma nulinė fokusuotė – tarsi iš šalies stebėdama veikiančios subjektės išgyvenamus vaikystės potyrius ir vengdama pernelyg sentimentalus, idealizuoto praeities

²³⁷ Bachtin, p. 81.

²³⁸ Ibid., p. 156.

vaizdinio, pasakotoja nuolat papildo ir koreguoja savo prisiminimus dabarties įžvalgomis, pastabomis, komentarais. Taip, sąmoningai pažeidžiant laikinę pasakojimo logiką, leidžiama susitikti dviejose skirtingose laiko (ir pasakojimo) plotmėse veikiančioms, bet tą patį asmenį įkūnijančioms subjektėms:

Andai, kai fontanas dar puikavosi auksinėmis žuvelėmis, o ne šiukšlėmis ir ne pilkomis monetomis, mergytė Dita pagarbiai stebėjosi nykštuko darbštumu.

Šiandien sena moteris Dita žiūri į jį su tokia pat baiminga pagarba. Sodelis ir memorialas atkurti beveik tokie pat kaip anksčiau. Sovietai buvo nušlavę nuo žemės paviršiaus visus kryžius, iš akmenų sukrautą paminklą, aukurą, Laisvės statulą. Tik nykštuko nelietė. Gal neatrodė pavojingas. Jis nereiškė jokių idėjų.²³⁹

Vaikystės miesto nostalgija Lomsargytės-Pukienės pasakojime neatsiejama nuo kintančio istorinio, kultūrinio Kauno fono (kareiviškų batų ir prasto muilo kvapas čia nustelbia cinamono dvelksmą, o prieškarinio inteligentijos spinduliuojamą šviesą pakeičia pokariu įsivyravęs „spekulantų, sukčių ir kombinatorių miesto“²⁴⁰ vaizdinys). Fiksuojant veikiančios subjektės skausmingai išgyvenamą miesto topografijos kaitą karo ir pokario metais, atkuriamos išnykusios (išnaikintos) reikšmingos kolektyvinės atminties vietos ir simboliai (sovietmečiu sandėliu tapusi Šaričių bažnyčia; rusiškas tankas, „ne tik kaip paminklas, bet ir kaip grėsmingas priminimas, atsukęs patrankos vamzdį į „išvaduotos“ valstybės užsienio reikalų ministro langą“²⁴¹; Vytauto prospekto kapinės, paverstos nejaukiu „parku ne parku, skveru ne skveru“²⁴²). Brėžiamos menamo (buvusio tuomet) ir realaus (esamo dabar) erdvėlaikio

²³⁹ Lomsargytė-Pukienė, p. 11.

²⁴⁰ Ibid., p. 16.

²⁴¹ Ibid., p. 16.

²⁴² Ibid., p. 117.

trajektorijos pasakojime susitinka, kryžiuojasi, persikloja, taip sukuriant lyg ir tarpinį – vaiduoklišką, nostalgikišką, supoetintą – erdvėlaikį²⁴³:

*Ir ko aš po penkių dešimtmečių sielvartingai glostau tą pajuodusią tvorą, kurios jau seniai nebėr? Vadinasi, glostau ne ranka, o tik akimis, kurios ją gerai mato.*²⁴⁴

Tuo tarpu rekonstruojant pasakotojos atmintyje išskylančius Žvirgždaičių kaimo fragmentus – pasakojamų įvykių erdvę, kurioje praleistos visos subjektės vaikystės vasaros, – gražinamos kaimo būties pirmapradžio pastovumo, universalumo ir amžinumo pajautos, apibendrinama veikiančios subjektės įgyta patirtis:

*Čia gyventa protėvių jotvingių, ir protėvių protėvių, ir taip iki pat pradžios, kai čia įsikūrė žmonės. Čia išmokau skirti rugį nuo kviečio, sužinojau, kaip kepama duona, kaip kerpamos avys, kaip išsilukštena viščiukas ir nesukau sau galvos dėl to, kas buvo pirma – višta ar kiaušinis.*²⁴⁵

Senelių perduota patirtis ir dvasinės vertybės – meilė savo kraštui, žemei, namams, artimui – Lomsargytės-Pukienės pasakojime atskleidžiama kaip tvarus saitas, jungiantis buvusias, esamas ir būsimas kartas bei užtikrinantis jų tęstinumą. Kartų tęstinumo simbolinę reikšmę išryškina ir pasakotojos sąmoningai brėžiamos praeities ir dabarties paralelės (nuo laiko parudavusioje senelių vestuvinėje nuotraukoje regėta miniatiūrinė puokštelė lygiai po šimto metų atgyja tokioje pat liaunoje anūkės (autorės dukters Eglės) rankoje jos vestuvių dieną – „Ir nusidriekia nematomas voratinklio siūlas iš 1900 metų į 2000-ius“²⁴⁶; dar po kelerių metų saulės laidoje išnyrančios jau pačios subjektės anūkų figūrėlės visai tokios pat kaip jos vaikų, jų pačių, jų tėvų – „Du žmogučiai andai, ir du žmogučiai dabar, mūsų kūno ir dvasios

²⁴³ Tokiu pat principu tarpinis tarp *čia-dabar* ir *ten-tada* erdvėlaikis kuriamas ir kitų šiame skyriuje analizuojamų autorių pasakojimuose.

²⁴⁴ Lomsargytė-Pukienė, p. 181.

²⁴⁵ Ibid., p. 56.

²⁴⁶ Ibid., p. 33.

tvariniai²⁴⁷). Ne tiek fizinio, kiek dvasinio ryšio su artimaisiais nenutrūkstamumas pasakojime perteikiamas per *bambagyslės* įvaizdį, perkeliant jį į metafizinę plotmę – toji „bambagyslė“ jungia veikiančią subjektę su sūnumi, išėjusiu į kariuomenę, vėliau ir su dukra, išvykusia į Londoną. Nostalgija čia skleidžiasi per nuolat pasikartojantį *išėjimo – (ne)grįžimo* motyvą (išeinama iš namų, gimtojo kaimo; išeinama į miestą, į karą, kariuomenę ar tremtį (priverstinę ar savanorišką); išeinama iš gyvenimo; išeina žmonės, angelai, namų dvasios – norima, žadama grįžti, dažniausiai negrįžtama). Atsiminimuose gausu vaizduotės kuriamų vidinių, išorinių, net metafizinių dialogų, jų metu pasakotojai persikeliant iš vieno pasakojimo lygmens į kitą: pasakotojos su pačia savimi (veikiančia subjekte), su adresatu, su kitais veikiančiais subjektais – anapus išėjusiais artimaisiais (tėvais, tarnaite Jane, tetomis Julija ir Prakседа), mistifikuotais pačios veikiančios subjektės vidiniais personažais (angelu sargu, namų dvasia, baime – pilka skraiste apsigobusia ragana, persekiojančia subjektę visą gyvenimą), net praeitimi, kuri „įsikimba į padurką“ ir ragina viską prisiminti. Pasakotojos komunikacija su tuo, ko nebėra ar net niekada ir nebuvo, praeities nostalgiją paverčia susitikimo lūkesčiu („Dėl visa ko sakau ne sudie, o tik iki pasimatymo.“²⁴⁸).

Kaip atskira pasakojamos istorijos tematinė linija Lomsargytės-Pukienės atsiminimuose išryškėja žydų tautos drama, asmeniškai palietusi ir pačią pasakotoją-veikiančią subjektę. Dovydo žvaigždė, čia išskylanti ne tik kaip žydų tikėjimo simbolis, bet ir kaip pasmerktumo, neišvengiamo nuosprendžio, socialinio užriebio ženklas, į pasakotojos atmintį sugražina vokiečių okupacijos metais Kaune regėtus vaizdus:

*Žmonės su geltonomis Dovydo žvaigždėmis retkarčiais praeina gatve. Gatve, ne šaligatviu. Šaligatviais eiti jiems užginta. Žmonės kaip iš kito pasaulio. Ne Kauno gyventojai. Ne mūsų vakarykščiai kaimynai.*²⁴⁹

²⁴⁷ Lomsargytė-Pukienė, p. 213.

²⁴⁸ Ibid., p. 236.

²⁴⁹ Ibid., p. 95.

Rekonstruojamos kolektyvinės holokausto tragedijos patirtys pasakotojos atmintyje tiesiogiai susijusios su skaudžiais asmeniniais išgyvenimais praeityje – senelio ir tėvo mirtimis, tuo metu nuolat persekiojusia grėsme ir baime dėl savo pačios žydiškos kilmės. Šis tematinis aspektas lyg ir priartintų Lomsargytės-Pukienės atsiminimus prie kaltinimo diskurso. Vis dėlto pasakotoja čia išlaiko neutralų, stebintį žvilgsnį, tuo pačiu ne tik tiesiog užfiksuodama trauminės patirties ženklus, bet ir filtruodama juos per religinę sampratą. Judėjiškos kultūros ir tikėjimo atšvaitai, ženklinantys veikiančios subjektės gyvenimą kaip tėvo giminės dvasinis palikimas, pasakojime atveria vertybinę, subjektyvius patyrimus universalizuojančią plotmę. Čia gausu Šventojo Rašto citatų, žyminčių tiek individualią subjektės, tiek kolektyvinę visuomenės dvasinę raidą. Reikšmingi įvykiai ar jausenos išryškunami per biblinius įvaizdžius ir palyginimus. Atmintyje giliai įstrigęs senelių persikėlimas iš kaimo į miestą, skausmingai išgyvenant savosios erdvės praradimą, Lomsargytės-Pukienės pasakojime prilyginamas išvaramui iš Rojaus:

*Kraustymosi iš savos žemės, atsiplėšimo nuo savo šakny, nuo savo stubų ir plynių, nuo savo pasakiško šulinio su slypinčia jame vaivorykšte. Išėjimo, kuris nesibaigs grįžimu niekada.*²⁵⁰

Tuo tarpu veikiančios subjektės-mažos mergaitės akimis iš šalies stebėti masiniai trėmimai gretinami su kitu bibliiniu motyvu – Nojaus arka:

*Tas reginys priminė į Nojaus arką eilėmis einančius išsigelbėti įvairius gyvūnus. Vis po du, vis skirtingi. O čia beveik visi vienodi: arkliai-vežimas-vyrai-moterys-vaikai-karvės... Ir vėl: arkliai-vežimas-vyrai-moterys-vaikai-karvės...*²⁵¹

Amžiną laiko sukimašį ratu, pulsuojantį gyvenimo ciklą ir atminties jėgą („Ir vėl ieškai pradžios bei priežasties. Ir vėl pradedi iš naujo.

²⁵⁰ Lomsargytė-Pukienė, p. 60.

²⁵¹ Ibid., p. 110.

Kaskart iš naujo.²⁵²) Lomsargytės-Pukienės pasakojime taip pat neatsitiktinai simbolizuoja dar vienas biblinis įvaizdis – vyro dovanota Jerichono rožė („Ir mano valioje jį vėl užmigdyti, atėmus tą vandens lašą.“²⁵³ – „Ir mano valia vėl ją prikelti, jei tik duosiu lašelį vandens.“²⁵⁴). Biblinių ir istorinių siužetų gretinimas, įvaizdžių, citatų, simbolių įvedimas į pasakojimo dabartyje rekonstruojamą gyvenimo istoriją perkelia ją į universalią, bendražmogišką dvasinės patirties plotmę, taip pasakojime atskleidžiant ir atkuriančiosios nostalgijos, nukreiptos į kolektyvinės patirties įprasminimą, dominantę.

3.2.5. Miestą kurianti atmintis (Gražina Mareckaitė)

Teatologės Gražinos Mareckaitės (g. 1939) atsiminimų knygoje *Šiapus ir anapus Vilniaus vartų* (2009)²⁵⁵ nostalgijos objektas – prieškarinis Vilnius. Greta intradiegetiniame pasakojamos istorijos lygmenyje rekonstruojamų individualių (vaikystės, namų, šeimos) prisiminimų ekstrapadiegetiniame pasakojimo lygmenyje deklaruojamas ir siekis sugrąžinti bei išsaugoti su miesto praeitimi susijusią kolektyvinę atmintį, istorinius-kultūrinius praėjusios epochos ženklus. Be pagrindinės (naratyvinės), čia ryškios ir kitos pasakotojos funkcijos – valdymo, komunikacijos, liudijimo bei ideologinė. Įžanginėje atsiminimų dalyje pasakotoja sąmoningai brėžia tam tikras pasakojimo gaires ir orientuoja numanomą adresatą aiškiai įvardindama savo poziciją ir tikėtiną auditoriją, nusakydama pasakojimo konstravimo principą ir atskleisdama atsiminimų rašymo motyvus. Kaip vienareikšmiškai neigiamas dinamiškos ir multikultūriškos dabarties vertinimas nuskamba įvadinis pasakotojos teiginys, kad šis pasakojimas konstruojamas kaip priešingybė šiuolaikinei „klajūniškai“ pasaulėjautai ir filosofijai, siekiant „reanimuoti Vilniaus atmintį“ ir sugrąžinti „savojo miesto pojūtį, kurio dabartiniai miesto gyventojai neturi“, jog tai „sėslaus čiabuvio balsas, žodžiai „klajūnams“ ir bendrapiliečiams, kurie supranta, myli ar nuoširdžiai nori

²⁵² Lomsargytė-Pukienė, p. 216.

²⁵³ Ibid., p. 218.

²⁵⁴ Ibid., p. 224.

²⁵⁵ 2013 m. R. Paknio leidykla išleido papildytą šios knygos variantą.

suprasti ir mylėti Vilnių.²⁵⁶ Kaip matysime, panašaus pobūdžio kategoriškų vertinimų ir sentimentalus, vietomis net patetiško praeities ilgesio persmelktas ir visas tolesnis diskursas.

Mareckaitės atsiminimuose pasakojamų įvykių erdvėlaikis yra dviplanis: rekonstruojamas prieškarinis Vilnius (su šio laiko dvasia, kultūra ir žmonėmis pasakotoja tapatinasi) ir paraleliai, kaip kontrastas pirmajam, vaizduojamas pokarinis, sovietų okupuotas miestas (pasakotojos atmetamas kaip svetimas). Toks dichotomiškas Vilniaus vaizdinys kuriamas ne tik gretinant vieno ir kito laiko sandūroje kintančias gyvenimo detales, bet ir ryškinant dviejų pasakojamos istorijos erdvėlaikio plotmių susikirtimo taškus. Aiški skirtis brėžiama per visus rekonstruojamo gyvenimo būdo segmentus: kategorizuojant pačius žmones (*vilniečiai* – gyvenę Vilniuje prieš karą, „kentėję ir kovoję dėl lietuvių išlaikymo senojoje sostinėje ir visame Vilniaus krašte“²⁵⁷ ir *ne vilniečiai* – kiti Vilniaus gyventojai), jų išvaizdą (senieji gyventojai pirmųjų Vilniaus fotografų nuotraukose subjektei atrodo „kitokie negu mes. Tauresni. Orūs. Santūrūs. Padorūs.“²⁵⁸), aprangą („Visi daiktai mamos spintoje buvo iš ten. Jie kvepėjo, šiugždėjo, buvo meilūs, minkšti, pūkuoti ir glotnūs“²⁵⁹), namus (sovietmečiu „dėdienės namai neatpažįstamai pasikeitė: veidrodžiai, paveikslai, kilimas, net laikrodis buvo nusukti į sieną, todėl galėjai matyti tik vinimis pritvirtintą, maišine drobe aptrauktą išvirkščiąją daiktų pusę. Jokios prabangos, jokio blizgesio, jokių spalvų!“²⁶⁰), miesto architektūrą („Įvairiaspalviai langai tyliai, be protesto ir dramatiškų dūžimo scenų užleido vietą kitos kultūros elementams – fanerai, kartonui, pakuliniams kamščiams, lentelėms nuo taros dėžių“²⁶¹). Pasakotojos, kuri pasakojime tampa tarsi dabartyje besitęsiančios praeities mediume, nostalgija negrįžtamai praėjusiam laikui į realią (pasakojimo dabarties)

²⁵⁶ Gražina Mareckaitė, *Šiapus ir anapus Vilniaus vartų*, Vilnius: Naujos sistemos, 2009, p. 8.

²⁵⁷ Ibid., p. 24.

²⁵⁸ Ibid., p. 40.

²⁵⁹ Ibid., p. 78.

²⁶⁰ Ibid., p. 44.

²⁶¹ Ibid., p. 68.

Vilniaus erdvę perkelia senosios praeities vaiduoklius (persipina ir sluoksniuojasi realusis bei mitinis erdvėlaikiai). Pasakotojai svarbių praeities personažų „veikimas“ paralelinėje, mistifikuotoje, lyg ir dabartinio laiko erdvėje įgauna tam tikrą ideologinę funkciją, vertybinę išraišką (Užupio kieme ir Bernardinų sode subjektė sutinka Antano Vivulskio šešėlį, Jono Basanavičiaus gatvėje – „taurus profilio barzdotą vyrą su pensne, ilgu paltu, elegantiška skrybėle“²⁶², o prie Aušros Vartų – seniai išmirusius ar pasklidusius po pasaulį artimuosius).

Boym, kalbėdama apie slėpiną miesto praeitį, kuri niekada neatsiveria iki galo, išryškina *miesto-vaiduoklio* vaizdinį, kuriame susijungia ir persipina skirtingos žmogiškosios patirties ir laiko dimensijos. Nostalgija miestui, pasak Boym, visada yra dviplanė – susijusi su mitine topografija ir su fizine erdve:

*Kiekviename mieste egzistuoja akytumas, atspindintis laiko ir istorijos sluoksniškumą, socialines problemas ir išradingus miesto išlikimo būdus. Akytumas – erdvinė laiko mieste metafora, įkūnijanti skirtingų laiko dimensijų egzistavimą fizinėje erdvėje. Šis akytumas sukuria miesto teatrališkumo ir intymumo pojūtį.*²⁶³

Mareckaitės pasakojimo iliuzinę (mitinę) plotnę papildo ir jusliškos, asociatyvios pasakotojos atminties projektuojami estetizuoti ir mistifikuoti vaikystės vaizdiniai. Poetiška sakinių ritmika, romantizuotas, patetiškas santykis su praeitimi žymi refleksyvosios nostalgijos dominantę ankstyvuosiuose prisiminimuose. Iš pasakojimo dabarties pozicijos reflektuojamas vaikystės pasaulis begalinio ilgesio šviesoje įgauna *idealaus būvio* pavidalus: angelas sargas čia lydi veikiančią subjektę ir saugo ją nuo pavojų, pasaulis pro vitražų stiklus žaižaruoja visomis spalvomis, vaikystės metų laikai kupini vivaldiškų jausenų (vasaros – bekraštės ir begalinės, „jokiais kalendoriais ir klepsidromis neišmatuojamos“, rudenys – „tirštas ir vaiskus

²⁶² Mareckaitė, p. 114.

²⁶³ Boym, p. 77.

medus“, žiemos – „žėrintis sniegas, pušų šakose siaučiantis vėjas ir trumpos dienos pabaigoje išsižiebiančios žvaigždės“, o pavasariai – „liuminiscencinis klevų žydėjimas, kalnai alyvų, geltonos tulpės, agrastų žaluma ir plakantis sparnais drugelis tarp lango stiklų“), o senasis Vilnius ir jo gyventojai persmelkti paslapties. Vaikystės nostalgija, stipriai kontrastuojanti su nepasitenkinimą ir nusivylimą keliančia dabartimi, rodos, tokia stipri ir užvaldanti, kad jai pateisinti ir tarsi patvirtinti šios būsenos visuotinumą pasakotoja pasitelkia kitų buvusių vilniečių, taip pat vaizduotėje, sapnuose ir svajonėse nuolat grįžtančių į tas pačias miesto erdves, prisiminimus (prieškario Vilniaus fotografo Jano Bulhako, rašytojo Tadeuszo Konwickio):

*Kokia saldi paguoda buvo patirti, kad ne aš viena ilgiuosi, ne aš viena kankinuosi, ne vien mano siela serga nepagydoma šio Vilniaus kampo nostalgija...*²⁶⁴

Pasakotojos komunikacija su kolektyvine atmintimi, savotiškas siekis objektyvizuoti savo individualias patirtis rodo laipsnišką perėjimą nuo refleksyviosios link atkuriančiosios prarastojo laiko nostalgijos. Vilniaus nostalgija Mareckaitės pasakojime reprezentuojama kaip neišvengiama kiekvieno „tikro vilniečio“, erdviškai ar laikiškai praradusio šį miestą, jausena. Pasakotoja tapatinasi su, jos manymu, tokiais pat besiilginčiais („Visi jie man kaip sielos broliai“²⁶⁵) – ši bendrystė leidžia jaustis neatskiriama atmintyje gyvo ir pulsuojančio drauge su besikeičiančiu laiku miesto bei jo sociumo dalimi.

Tautinio, socialinio tapatumo ženklai pasakojime atskleidžiami per glaudžią sąsają su miestu ir jo simboliais. Pristatant formalią ir kintančią pasakotojos-subjektės tapatybę (Lenkijos pilietė – Lietuvos pilietė – sovietų Lietuvos pilietė) čia pat deklaruojamas aiškus savęs kaip *lietuvės vilnietės* suvokimas, iššaknijęs veikiančios subjektės giminėje iš kartos į kartą kaip būties imperatyvas:

²⁶⁴ Mareckaitė, p. 11.

²⁶⁵ Ibid., p. 8.

*Pro vartus, lydimi švelnaus Marijos žvilgsnio, nukeldami kepurę, dienų dienas, metų metus, ištikus dešimtmečius, – pavasariais, vasarom, rudeniais, žiemom, – prieš karą, per karą, po karo, – darganoje, šaltyje, kaitroje, lietuje, pūgoje, – varguose, skausmuose, džiaugsmuose <...>, ėjo ir ėjo visi mano giminės, mano šeimos vyrai, moterys, seniai, vaikai (tarp jų ir aš).*²⁶⁶

Skirtingų, vienas su kitu kontrastuojančių laikmečių, jų istorinių ir kultūrinių ženklų apraiškas atskleidžiančių kūniškumo reprezentacijų kaita Mareckaitės pasakojime iš dabarties perspektyvos sąmoningai ryškinama kaip savotiškas „kovinis laukas“. Prieškario vilniečių išvaizda, apranga ir maneros, kurias pasakotoja detalizuoja neslėpdama susižavėjimo, demonstruoja subtilų skonį, orumą, mažesnę ar didesnę prabangą, laisvą ir pasitikinčią savimi laikyseną. Tuo tarpu sovietinės okupacijos metu vietoj buvusios tiesioginės, nuo išorės aplinkybių nepriklausomos individualios reprezentacijos iškyla kolektyvinio maskavimo, savojo tapatumo slėpimo, atrodymo *kitu* negu yra iš tiesų elementai. Pavyzdžiui, pasakojamoje istorijoje veikiantys dėdė ir dėdienė „užėjus rusams“ maskuoja savo priklausymą buržujų klasei ne tik namuose visus daiktus laikydami išvirškčiąja puse, bet ir nešiodami išverstus drabužius. Toks žaidimas tapatumo reprezentacijomis ir falsifikuotais įvaizdžiais pasakojime leidžia sukurti savotišką prisitaikymo prie pokarinio Vilniaus diktuojamų gyvenimo sąlygų spektaklį (čia atsiskleidžia Boym minėtas miesto teatrališkumas):

*Marija Plucińska-Žižmarienė iš Gendzvilų – tikra daržo kaliausė. Jos prieškarinė brangi skrybėlė išversta pamušalu į viršų, pamušalo puse išversti ir kailiniai, blauzdos apmuturiuotos šalikais – kas tokią plėš?*²⁶⁷

Mareckaitės memuariniame pasakojime itin reikšmingas (tiek istorinis, tiek metafizinis ir simbolinis) vaidmuo skiriamas Aušros Vartams. Intradiegetiniame pasakojamos istorijos lygmenyje tai – vaikystės priemiesčius

²⁶⁶ Mareckaitė, p. 30.

²⁶⁷ Ibid., p. 44.

ir istorinį-kultūrinį miestą skirianti riba. Aušros Vartai yra ta vieta, kur prasideda ir baigiasi „tikrasis Vilniaus miestas“, kur susitinka „draugai ir priešai, karaliai ir didikai, pirkliai ir valkatos, kareiviai, vagys, plėšikai ir kiti“, kur grįžtama po ilgos kelionės ar net mirties. Tuo tarpu ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje šie vartai tampa lyg ir savotiška simboline skirtimi tarp pasakotojos juslinės autobiografinės atminties ir siekiamos atkurti kolektyvinės istorinės atminties. Emocines vaikystės refleksijas, kurioms būdinga poetinė raiška (gausu retorinių figūrų, pakartojimų, palyginimų, metaforų ir pan.), čia keičia į objektyvumą orientuotas svarbių istorinių praeities įvykių fiksavimas, kiek santūresni miestui reikšmingų kultūros asmenybių, architektūros paminklų (sunaikintų ar taip ir likusių tik projektuose) aprašymai.

Siekiant atkurti reikšmingus istorinio-kultūrinio Vilniaus elementus Mareckaitės pasakojime fiksuojama buvusi urbanistinių ir gamtos detalių dermė, dabarties pozicijoje pasakotojos vertinimu vis labiau artėjanti link disharmonijos: bažnyčių varpai, be kurių skambėjimo miestas tapo nebyliu („Kad ir koks sunkus, sumaištingas buvo šio „miesto tarp audrų“ likimas, vilniečių sielos ir akys nešliaužiojo pažemiais, o žvelgė į dangų, kilo aukštyn, nes rytą, vidurdienį, vakarą mieste iškilmingai ir melodingai gaudė bažnyčių varpai. Jie drąsino, guodė, ramino, pasitikdavo ir išlydėdavo. Paskui nutilo.“²⁶⁸) ir kalvos, dabar jau tik menančios didvyriškus ir tragiškus „vilnietiškus laikus“; pasmerkti išnykimui kaštonai („<...> jie tikri aristokratai, didikai, susirinkę į taurią pavasario puotą. Baltais garbanotais perukais, kvepiantys pavasario lietum, garbieji ponai šoka menuetą ir gavotą, šnekasi tik jiems vieniems suprantama kalba.“²⁶⁹) ir senamiesčio bokštai, kurių „pauksuotos karūnos, grakštūs gulbių kaklai, smailos kepurės su ažūrinių kryžių tiaromis“ aštriai disonuoja su modernaus šiuolaikinio miesto architektūrinėmis tendencijomis („primityviausiais dangoraižiais ir šleivu Mindaugo tiltu“). Boym savo studijoje atkreipia dėmesį, kad bet kokia svarbios

²⁶⁸ Mareckaitė, p. 58.

²⁶⁹ Ibid., p. 61.

miesto erdvės rekonstrukcija paprastai sukelia įtarimą ir nepasitenkinimą, nes „fizinės miesto erdvės pirmiausiai yra su ateities lūkesčiais susiję prisiminimų kontekstai, o ne atminties ar nostalgijos simboliai“²⁷⁰. Todėl, kaip pastebi Boym, „atmintinos miesto vietos turi būti regimos nuolat besitęsiančiame miesto transformacijos procese“²⁷¹.

Iš atskirų fragmentų, detalių, prisiminimų nuotrupų ir akimirksnio potyrių rekonstruodama grimztančio į nebūtį prieškarinio Vilniaus vaizdinį, pasakotoja, tarsi siekdama kiek nugludinti savo prisiminimų subjektyvumą, pasitelkia ir papildomą praeities laiką liudijančią medžiagą – motinos Veronikos Žižmaraitės-Mareckienės gyvenimo istorijos nuotrupas, tėvo Petro Marecko užrašus, tų laikų fotografijas. Vis dėlto, nepaisant šių pastangų bent kiek objektyvizuoti pasakojimą, Mareckaitės pasakojime išlieka itin ryškus kategoriško vertinimo aspektas („Prieš karą viskas buvo geriau, gražiau, nepaprasta“²⁷²) ir tikslinga komunikacija su adresatu, tarsi apeliuojant į jo su(si)pratimą („Vilniečiai, paskubėkite! Galbūt tai paskutinis jūsų šansas – 2009-aisiais pamatyti žydinčius Vilniaus kaštonus!“). Tai atskleidžia tam tikrą švietėjiškumo intenciją ir prisiimtą savotišką praeities miesto „gelbėtojos“ misiją (kitą tariant, ideologinę pasakotojos funkciją).

Nostalginiai Vaičiūnaitės, Girdzijauskaitės, Lomsargytės-Pukienės ir Mareckaitės pasakojimai atveria subjektyvaus, emocinio, jusliško (galbūt netgi galima sakyti – „moteriško“) ir dažniausiai vertinančio kalbėjimo apie praeities laiką plotmę. Jiems būdingas atidus dėmesys kasdienės aplinkos ir buities detalėms, socialinių santykių raiškai, individualaus tapatumo transformacijoms. Pasakotojos-veikiančios subjektės egzistencijos dichotomija čia ryškinama paraleliai brėžiant menamo (buvusio tuomet) ir realaus (esamo dabar) erdvėlaikio trajektorijas, kurios pasakojime susitinka, kryžiuojasi, persikloja, išplėsdamos vidinio pasakojamos istorijos erdvėlaikio ribas ir sukurdamos mistifikuotą, efemerišką, iliuzinį miesto-vaiduoklio erdvėlaikį

²⁷⁰ Boym, p. 77.

²⁷¹ Ibid., p. 76.

²⁷² Mareckaitė, p. 77.

(esantį kažkur tarp vidinio ir išorinio pasakojimo lygmenų). Veikianti subjektė, atsidūrusi dviejų erdvėlaikių, istorinių epochų, viena kitą keičiančių kultūrų sankirtoje, taip pat patiria savotišką tarpinės egzistencijos būseną. Prarastasis objektas (praėjęs laikas) nostalgijos šviesoje iškyla kaip tvarus gyvenimo pagrindas, kurio dabartis subjektui užtikrinti negali. Refleksyvosios nostalgijos raiška čia ypač ryški ankstyvuosiuose vaikystės prisiminimuose.

Visos šiame skyriuje aptartos autorės sovietmečiu buvo viešos, žinomos asmenybės, todėl jų nostalginiai prisiminimai apie „buržuazinės“ Lietuvos elito, miesto inteligentijos gyvenimą (greta dominavusio agrarinio literatūros motyvo) galėjo pasirodyti tik atgavus Nepriklausomybę. Klumbys savo disertacijoje pabrėžia sovietinio režimo siekį sunaikinti Kauną kaip kultūrinį centrą dėl ypač stiprių ryšių su tarpukario tradicija ir tautiškumu²⁷³.

Kaip priešprieša tokiems memuariniams pasakojimams galėtų būti tuometinę „sovietinę realybę“ (re)konstruojantys tekstai (pvz., Baltušio, Simonaitytės atsiminimai²⁷⁴).

3.3. Tikslingi (argumentaciniai) kaltinimo ir pasiteisinimo diskursai

Šiame skyriuje aptariamų memuarinių diskursų apibrėžtis yra gana sąlyginė, galinti varijuoti priklausomai nuo pasakojimo intencionalumo ir fokusuotės. Žurnalisto, teisininko, visuomenės veikėjo **Jono Grigolaičio** (1902–1957) memuarai apie išgyvenimus nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945 metais²⁷⁵ ir dainininkės **Nijolės Ambrazaitytės** (g. 1939) tremties atsiminimai²⁷⁶ iš esmės susiję su trauminės patirties rekonstravimu dabartyje. Šių pasakojimų tikslas – paliudyti ir išsaugoti išskirtinę praeities patirtį kolektyvinėje atmintyje, tuo pačiu perduodant žinią būsimosioms kartoms ir

²⁷³ Klumbys, p. 111.

²⁷⁴ Juozas Baltušis, *Su kuo valgyta druska* (I–II d.), Vilnius: Vaga, 1973–1976; Ieva Simonaitytė, *O buvo taip*, Vilnius: Vaga, 1977.

²⁷⁵ Jonas Grigolaitis, *Nacių pragare: Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941 – 1945*, UAB „Vaibra“, VšĮ „Vibrosek“, 2012.

²⁷⁶ Nijolė Ambrazaitytė, *Virš mūsų poliarinė pašvaistė: Atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

tikintis apsaugoti jas nuo panašaus pobūdžio įvykių ateityje. Juose itin svarbi ir išryškinta pasakotojo liudijimo funkcija. Tuo tarpu sovietmečiu ryškaus politikos ir kultūros veikėjo **Liongino Šepečio** (g. 1927) memuaruose²⁷⁷, greta intencijos išsaugoti, užfiksuoti prisiminimus apie praėjusį laiką, siekiama pateisinti praeityje padarytus veiksmus, pasirinkimus ar sprendimus bei (trans)formuoti ir įtvirtinti savąjį tapatumą (įvaizdį, reputaciją) dabartyje. Čia sąmoningai stiprinamos komunikacinė ir ideologinė pasakotojo funkcijos. Laikantis Fraimano ir Bal pasiūlytos memuarų tipologijos, visus šiuos tekstus galima laikyti *tikslingais*, arba *argumentaciniais* (nukreiptais į tiesioginę skaitytojo reakciją) *pasakojimais*.

3.3.1. Kaltinimo diskursas: nuo istorinio liudijimo iki ornamentinio pasakojimo (Jonas Grigolaitis, Nijolė Ambrazaitytė)

Geriausiai žinomas, plačiausiai reflektuotas ir daugiausiai nagrinėtas tokio pobūdžio memuarinis pasakojimas neabejotinai yra klasika tapę gydytojos Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai *Lietuviai prie Laptevų jūros*²⁷⁸, išversti į anglų, italų, prancūzų, vokiečių, rusų kalbas. Šiame skyriuje analizės objektu pasirinkti kur kas mažiau arba visai dėmesio nesulaukę Jono Grigolaičio ir Nijolės Ambrazaitytės memuariniai tekstai. Nepaisant to, kad šiuos memuarus galima priskirti tam pačiam *tikslingų*, arba *argumentacinių* pasakojimų tipui, jų pasakojimo forma (diskursas) gerokai skiriasi. Kokia to priežastis ir kaip šis naracinės formos skirtumas veikia patį pasakojimą – į šiuos esminius klausimus ir bus mėginama atsakyti diskurso analizės metu.

Atminties kaip *liudijimo* funkcija bene svarbiausia vadinamuose kaltinimo (arba potrauminiuose) diskursuose, t. y. tremties, lagerių, holokausto aukų prisiminimuose²⁷⁹. Čia noras paliudyti praeities įvykius glaudžiai susijęs

²⁷⁷ Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; idem. *Ar galėjau?*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.

²⁷⁸ 1988 m. pirmą kartą publikuoti lietuvių kalba žurnale *Pergalė*; 1997 m. išleista rinktinė, į kurią pateko visi autorės tekstai – atsiminimai, miniatiūros, laiškai; 2005 m. atsiminimus naujai perleido Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

²⁷⁹ Tokio pobūdžio memuarus Regimantas Tamošaitis yra įvardijęs *knygomis – kaltinimais*, nukreiptomis prieš nežmonišką sistemą ir jos vykdytojus (žr. „Atmintis be atminties. Apie atsiminimų

ir su istorinės pareigos jausmu, ir su tam tikros moralinės bei istorinės teisybės atstatymu dabartyje. Tokios ypač skausmingos patirties tekstualizavimas paprastai atlieka ir papildomą *autoterapijos* funkciją. Ricoeuras, kalbėdamas apie trauminius patirties išgyvenimus, taip pat pabrėžia šias dvi viena su kita susijusias atminties funkcijas: *atminties kaip gydymo* ir *atminties kaip pareigos*²⁸⁰. Tai tarsi viena kitą pakeičiančios atminties stadijos. Pirmiausia praeitį siekiama įveikti (pasak Ricoeuro, čia ypač svarbus prisiminimas kaip veiksmas (*memorization*) – pakartoti praeities įvykius ir taip juos nugalėti). Vėliau tampa svarbu perduoti žinią, gelbėti nuo užmaršties tai, kas įvyko, ką patyrė ne pavieniai žmonės, bet daugybė žmonių, kitaip tariant, užfiksuoti ateičiai reikšmingas kolektyvines patirtis istorinėje, kultūrinėje atmintyje, tokiu būdu galbūt užkertant kelią jų pakartojimui ateityje.

Rūsenas, keldamas klausimą, kaip susidoroti su griauinančia tokių traumuojančių įvykių kaip tremtis, holokaustas ar karas jėga, įveda *istorinio nutrauminimo* sąvoką. Istorizavimas, jo teigimu, yra visuotinai paplitusi strategija, siekiant įveikti trikdančius trauminių patirčių padarinius. Pasakojant apie tai, kas įvyko, destruktivūs įvykiai integruojami į pasaulio ir savęs supratimą. Kitaip tariant, istorinis pasakojimas suteikia traumai vietą įvykių laiko grandinėje. Čia itin reikšmingą vaidmenį atlieka *laiko distancija*, skirianti praeities įvykius ir užrašytus prisiminimus. Išlaikant tam tikrą laiko nuotolį atsiranda galimybė pasakojimo forma įprasinti istorinę tikrovę nustatant jos reikšmę dabarčiai. Vis dėlto svarbu nepamiršti, kad juo labiau laikiškai nutolusi praeitis prisimenama, tuo diskursas tampa labiau priklausomas nuo kintančio laiko sąlygų ir jų įtakos atminčiai, proporcingai didėja vertinimo, selektyvumo, stilizavimo ar net falsifikavimo tikimybė. Potrauminiams prisiminimams taip pat būdingas *ištylėjimo* momentas, kuomet laiko distancija tampa būtina, kad atsirastų adekvataus pasakojimo galimybė. Apie tokį

knygas kalbasi literatūrologai Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, rašytojas Vytautas Rubavičius (2)“, *Šiuolaikinės literatūros antologija Tekstai*, <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/341-atmintis-be-atminties-apie-atsiminim-knygas-kalbasi-literaturologai-virginijus-gasilinas-jrat-sprindyt-regimantas-tamoaitis-raytojas-vytautas-rubavius-2>

²⁸⁰ Ricoeur, 2004, p. 69.

„iškalbingą tylėjimą“ užsimenama ir Rūseno darbuose, kur teigiama, jog negatyvi praeities potyrių prasmė arba beprasmybė gali būti atskleista kaip „reprezentacijos riba“²⁸¹. Istorikas konstatuoja, jog tam, kad būtų atkurtas istoriškai prasmingas žmogaus gyvenimo orientavimas laiko tėkmėje, kad traumuojanti praeities patirtis taptų galima interpretuoti, neabejotinai reikalingas laikas. Vis dėlto tylėjimas bet kokių atveju tėra laikinas prieglobstis nuo praeities, nes jis neišvengiamai veda į užmarštį. Pasak Rūseno, neišreiškimo pasyvumu baigiasi atsiminimo aktyvumas, todėl praėjus tylos periodui, ateina laikas prisiminti.

Jono Grigolaičio ir Nijolės Ambrazaitytės atsiminimuose laiko nuotolis tarp pasakojimo ir pasakojamų įvykių gerokai skiriasi. Pirmuoju atveju jis nedidelis – 1941–1945 m. įvykiai aprašyti ir pirmą kartą publikuoti 1948 m., t. y. praėjus vos keleriems metams nuo koncentracijos stovykloje patirtų išgyvenimų. Antruoju atveju pasakojamus įvykius (1948–1957 m.) nuo paties pasakojimo (prologas autorės datuotas 2002 m.) skiria beveik pusšimtis metų. Nepaisant to, atsiminimų autentiškumo siekį (liudijimo funkciją) savo tekstų įvaduose aiškiai deklaruoja tiek Grigolaitis („Čia galiu drąsiai pasakyti, kad to, kas stovyklose darėsi, negalima nei prasimanyti, nei perdėti. <...> Čia pateikiamiems faktams patvirtinti turime tūkstančius gyvų liudininkų.“²⁸²), tiek Ambrazaitytė („Rašydama šią knygą, po ranka ant rašomojo stalo visą laiką turėjau Krasnojarsko krašto smulkųjų žemėlapių, kad minimi vietovių pavadinimai būtų kuo tikslesni, kad mano pasakojimai iš vaikystės apie tuos devynerius metus Sibire būtų be jokių išsigalvojimų.“²⁸³). Memuarinio pasakojimo įtaigumas ir patikimumas čia stiprinamas nuo pat pradžių pasakotojui užmezgant ir tolygiai išlaikant tiesioginį santykį su adresatu (komunikacinė pasakotojo funkcija), pratarmėje paaiškinant atsiminimų rašymo intencijas ir aplinkybes (valdymo funkcija), o viso pasakojimo metu komentuojant, svarstant ir apibendrinant aprašomus įvykius (ideologinė

²⁸¹ Rūsen, p. 256.

²⁸² Grigolaitis, p. 7.

²⁸³ Ambrazaitytė, p. 6.

funkcija). Matysime, jog laiko distancija, intencionalumas ir fokusuotė memuariniuose pasakojimuose svarbūs kuriant tiek išorinį (pasakotojas-adresatas), tiek vidinį (pasakotojas-veikiantis subjektas) komunikacijos santykį.

Grigolaičio atsiminimuose pasakotojo žvilgsnis sutelkiamas į pasakojamą objektą, siekiant kuo tiksliau ir autentiškiau atkurti atmintyje dar nenutolusią kolektyvinę lageriuose kalėjusiųjų patirtį: išorinės aplinkos, buities, kasdienės rutinos detales ir pasikartojančius veiksmus, ideologinę atmosferą, santykių struktūrą ir bendrą emocinį foną. Viso pasakojimo metu išlaikoma nulinė fokusuotė, paliekant pasakotojui žinojimo ir matymo perteklių. Nuo pasakojamoje istorijoje veikiančio subjekto ir pasakojamų įvykių laiko pasakotojas mėgina atsiriboti laikydamasis ironijos ir autoironijos santykio, nuolat tiesiogiai komunikuodamas su adresatu bei komentuodamas pasakojamus įvykius ir situacijas.

Ambrazaitytės memuariniame pasakojime iš dabarties pozicijos (at)kuriamas gerokai nutolęs, laiko transformuotas, estetizuotas, vietomis net kiek savotiškos nostalgijos retušuotas praeities patirčių vaizdinys. Atskiri, asociatyvūs, tam tikrų emocijų atgaivinti vaikiškos patirties fragmentai rekonstruojami selektyviai, juos atrenkant ir stilizuojant laikantis pasirinktos diskurso strategijos. Pasakojamos istorijos ašimi čia tampa kintantis veikiančios subjektės (augančios mergaitės) santykis su jai svetima, nepažįstama ir atšiauria aplinka bei žmonėmis (savais, keliančiais pasitikėjimą ir svetimais, keliančiais baimę ir grėsmę). Kitaip nei Grigolaičio pasakojime, kur dominuoja apibendrinta, kolektyvinė patirtis, Ambrazaitytės atsiminimuose greta aprašomų kolektyvinių išgyvenimų itin svarbus individualios, asmeninės, subjektyvios patirties lygmuo (konkrečios šeimos, konkretaus asmens išgyvenimai). Nepaisant to, čia taip pat išlaikoma aiški skirtis tarp veikiančios subjektės ir pasakotojos, kuri, neatitrūkdama nuo pasakojimo išeities taško, visuomet esančio dabartyje, intensyvina ne tiek vidinį, kiek išorinį komunikacijos santykį, nuolat plėsdama adresato žiūros lauką per papildomus

nesiužetinius pasakojimo elementus (ironiškus pastebėjimus, pasvarstymus, įvykių komentarus, aiškinimus, krašto istorijos, gamtos tyrinėjimų ir ekspedicijų aprašymus) ir taip pristabdydama patį pasakojimą.

Intensyvų išorinį komunikacijos santykį tiek viename, tiek kitame pasakojime žymi nuolat pasikartojantys tiesioginiai pasakotojo (pasakotojos) kreipiniai į adresatą: „norėdamas skaitytojui suprantamiau pavaizduoti <...>, atpasakosiu“²⁸⁴; „aiškumo dėlei reikia pabrėžti“²⁸⁵; „toks recidyvisto samprotavimas yra tuo reikšmingas, kad“²⁸⁶; „skaitytojui bus įdomu išgirsti“²⁸⁷; „tą atsitikimą aprašiau, kad skaitytojas turėtų supratimą“²⁸⁸; „skaitytoją kviečiu prisiliesti <...>, pažvelgti <...> ir susidaryti vaizdą“²⁸⁹; „jeigu dabar kas paklaustų“²⁹⁰ ir pan. Rekonstruojamų praeities įvykių („iškreiptos realybės“) nesuderinamumas su adresato suvokiama įprasta tikrove taip pat tarsi reikalauja papildomų pasakotojo komentarų siekiant išlaikyti lygiavertę komunikaciją ir galimybę adekvačiai interpretuoti aprašomus įvykius: „nežinančiam aplinkybių ir sąlygų, kuriomis tai vyko, sunku tikėti faktais“²⁹¹; „galės suprasti tik žmonės, kuriems teko panašius dalykus išgyventi“²⁹²; „skaitytojas niekad negalės įsivaizduoti, kad tokie dalykai gali vykti“²⁹³; „kas nepatyrė didžiojo bado siaubo, nesupras <...>“²⁹⁴. Tiek Grigolaičio, tiek Ambrazaitytės memuariniuose pasakojimuose vaizduojamos realybės iškreiptumas ir patologiškumas, stipriai disonuojantis su normalios, įprastos gyvenimo kasdienybės suvokimu, įtaigiai atskleidžiamas per palyginimus su dirbtine erdve, kurioje veikiantys subjektai priversti veikti nenatūraliose, jų prigimčiai prieštaraujančiose sąlygose:

²⁸⁴ Grigolaitis, p. 53.

²⁸⁵ Ibid., p. 69.

²⁸⁶ Ibid., p. 69.

²⁸⁷ Ibid., p. 125.

²⁸⁸ Ibid., p. 155.

²⁸⁹ Ambrazaitytė, p. 6.

²⁹⁰ Ibid., p. 140.

²⁹¹ Grigolaitis, p. 7.

²⁹² Ibid., p. 7.

²⁹³ Ibid., p. 102.

²⁹⁴ Ambrazaitytė, p. 42.

*Pamatęs tokį vaizdą, galėjai manyti, kad atsidūrei bepročių name.*²⁹⁵;

*Jei tenai nebūtų buvusios tokios be galo liūdnos aplinkybės, pašalinis stebėtojas nebūtų galėjęs susilaikyti nuo juoko, matydamas tokias žmonių karikatūras.*²⁹⁶;

*Pradėjome gyventi lyg scenoje su natūraliomis, tačiau žiauriai atstumiančiomis ir skurdžiomis dekoracijomis.*²⁹⁷;

*Visa Igarka iš tolo mums atrodė juokinga ir nenatūrali, nelyginant pikčiurnos išdaigininko rankomis pavertusi mūsų tremties miestelį dar ir pajuokos objektu.*²⁹⁸

Grigolaičio memuarinės knygos paantraštėje aiškiai nubrėžiamos intradiegetinio pasakojamų įvykių lygmens laiko ir erdvės ribos bei nurodomas pasakotojas, įvardijamas trečiuoju asmeniu – *Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941-1945*. Neindividualizuotas pasakotojas (pažymint tik jo statusą ir numerį) čia įkūnija kolektyvinį tapatumą ir autoriaus pasirinktą diskurso strategiją – rekonstruoti, išsaugoti ir užfiksuoti ne asmeninę, individualią, bet apibendrintą, konkrečiu istoriniu laikotarpiu ir konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis daugybės panašaus likimo žmonių išgyventą patirtį. Tokią nuostatą patvirtina ir pasakojime dominuojanti daugiskaitos forma *mes* ir tik vienur kitur (dažniausiai kalbant apie individualius fizinius pojūčius, asmeniškesnius įvykius) grįžtama prie vienaskaitos pirmojo asmens *aš*. Pasakojime kolektyvinio tapatumo apibrėžtis palaipsniui išplečiama įtraukiant papildomus socialinius, tautinius, kultūrinius požymius ir taip leidžiant adresatui susidaryti aiškesnę koncentracijos stovyklų kontingento vaizdą (kultūringi, išsilavinę žmonės, inteligentai; vyrai, moterys; vienuolės, kunigai, biblijos tyrinėtojai; recidyvistai; lietuviai, žydai, rusai,

²⁹⁵ Grigolaitis, p. 20.

²⁹⁶ Ibid., p. 90.

²⁹⁷ Ambrazaitytė, p. 52.

²⁹⁸ Ibid, 63.

lenkai; suimtieji, naujokai, kaliniai; gyvieji, paliegėliai, silpnieji, pasmerktieji). Taip pat išsamiai pristatomos lagerio pareigūnų, prižiūrėtojų funkcijos ir atsakomybės, jų hierarchinė struktūra (nuo visos stovyklos viršininko *lagerführerio* iki raštininko), atskirai knygos pabaigoje pateikiamas aiškinamasis sąvokų žodynas. Pasakojime iškyla aiški opozicinė skirtis tarp pasakojimo uždaroje, apribotoje erdvėje veikiančio kolektyvinio subjekto *mes-įkalintieji* ir atviroje, neapribotoje erdvėje veikiančio priešiško kolektyvinio subjekto *jie-vokiečiai, naciai, smogikai, prižiūrėtojai*. Greta šios natūraliai opozicinės veikiančių subjektų poros (*savas-priešas*) uždaroje erdvėje atsiranda ir kita, tam tikrų sąlygų dirbtinai sukurta opozicinė veikiančių subjektų pora (*aš-kalinys – kitas-kalinys*, arba, kitaip tariant, *savas – savas*). Intradiegtiniame pasakojimo lygmenyje plėtojami komunikaciniai santykiai tarp šių veikiančių subjektų porų (*savas – priešas* ir *savas – savas*) yra vienodai neigiami, todėl bet kuris pasakojime veikiantis subjektas iš esmės yra atribotas nuo kitų čia veikiančių subjektų:

*Čia nėra vienas kito neguodė, nėra vienas kitu nesirūpino. Visi buvo vienas kitam svetimi ir tik žiūrėjo, kaip galėtų kitą išnaudoti.*²⁹⁹

Grigolaičio memuarinio pasakojimo branduolį iš esmės sudaro žmogaus išgyvenimo ypatingai žiauriomis nacistinio režimo sąlygomis tema. Ji plečiama ir pildoma tiek horizontaliai (intradiegtiniame lygmenyje pridėdant pasakojimų pasakojime, pateikiant individualių ir kolektyvinių portretų aprašymus, įterpiant papildomų detalių ar tikslinančios informacijos), tiek vertikalčiai (ekstradiegtiniame lygmenyje pasakotojui svarstant globalius žmonijos egzistencijos kintančiomis politinėmis, kultūrinėmis, istorinėmis sąlygomis klausimus). Pasakojamų įvykių ir patirčių bendrumą bei savotišką jų pasikartojamumą, netgi rutiniškumą („<...>“ pateikiami faktai nėra kokie nors ypatingi reiškiniai, tačiau įvykiai, kurie nuolat įvairiose vietose pasikartojo, buvo kasdieniai³⁰⁰) pabrėžia laipsniškas perėjimas nuo būtojo kartinio prie

²⁹⁹ Grigolaitis, p. 52.

³⁰⁰ Ibid., p. 8.

būtojo dažninio laiko vartojimo (*suriko, paspardė, atraportavo, iškratė* → *liepdavo, spardydamo, mušdamo, išvarydamo, atraportuodavo*), būtajį kartinį laiką paliekant tik išskirtinių įvykių ar atskirų istorijų aprašymams (*tą dieną; vieną šeštadienį; kartą*). Dialogai čia kuriami ne tiek siekiant rekonstruoti autentiškus, tarp konkrečių žmonių įvykusius pokalbius, kiek modeliuojant ir parodant adresatui bendrai tam tikrose situacijose (naujokų priėmimo, tardymo, rikiuotės, patikrinimo metu) būdingus, nuolat pasikartodavusius komunikavimo būdus (daugiausiai pateikiami dialogai klausimų-atsakymų forma tarp kalinių ir jų prižiūrėtojų).

Kasdienis teroras, nesibaigiantis fizinis ir moralinis smurtas, nuolatinis balansavimas tarp gyvenimo ir mirties – gyvenimo lageryje realybė Grigolaičio pasakojime atskleidžiama santūriai, pasakotojui kiek galima atsiribojant nuo asmeniškumų ir mėginant ribines situacijas bei patirtis (masinius žudymus, seksualinę prievartą, pramoginius kankinimus, net kanibalizmą) vertinti iš pasakojimo dabarties perspektyvos, analitiškai, kiek įmanoma vengiant bet kokio emocinio krūvio:

*Nuo 1945 metų pradžios maistas dar pablogėjo. <...> prieita iki to, kad suimtieji ėmė valgyti savo draugas, kurie per bombardavimą būdavo užmušti. Keli buvo užtikti beverdant žmogaus kūno dalis. Tas aiškiai rodo, kokia padėtis buvo stovykloje.*³⁰¹

Tuo tarpu tikslingai pasirinktas (auto)ironiškas santykis su pasakojamais įvykiais veikia dvejopai: viena vertus, mažina siaubingos, protu sunkiai suvokiamos patirties atsiminimų keliamą įtampą ir leidžia pasakotojui kiek atsitraukus adekvačiau rekonstruoti praeitį, kita vertus, dar labiau išryškina pasakojamų veiksmų bei situacijų makabriškumą, absurdą ir beprasmybę („<...> nesvarbu yra, ką padarai, bet tik svarbu taip daryti, lyg dirbtum labai atsidavęs.“³⁰²; „Ten viskas buvo galima. Buvo net galima, kad

³⁰¹ Grigolaitis, p. 171.

³⁰² Ibid., p. 64.

žmogus be kojų bėgtų.³⁰³). Panašiai (auto)ironija funkcionuoja ir Balio Sruogos *Dievų miške*³⁰⁴. Pasakojime aptariamos (adresatui pristatomos) kankinimų rūšys ironizuojant pavadinamos paprastame gyvenime džiaugsmingus įvykius ir šventes nurodančiomis sąvokomis: „pirmasis krikštas“ (plakimas bizūnais), „sportas“ (bėgimas, šokinėjimas, vartymasis, tūpčiojimas mušant prižiūrėtojams), „važinėjimas rogėmis“, (kalinys spardomas nuo vieno smogiko prie kito), sekmadieninė „dainų valandėlė“ (neapibrėžtos trukmės dainavimas lauke bet koku oru), „laisvalaikis“, kurio metu blokų vyresnieji žudydavo „likimo draugas“ savais metodais (silpniesiems smūgiais į krūtinę sutrenkdami širdį, žiemą šlapius po dušo laikydami visą dieną lauke, įmurkdydami į vandens statinę, įkišdami žarną į burną ir leisdami vandenį ir pan.). Taip pat ironizuojamos buitinės gyvenimo sąlygos („Rytą keltis būdavo gana lengva. Reikėjo tik atsistoti. Nereikėjo nei praustis, nei rengtis, nei šukuotis, nei lovos tvarkyti.“³⁰⁵; „Išsivilkęs marškinius radau keliolika šaunių utėlių. <...> Negana, kad jau kaulus vos bepavilkau, dar ir parazitus šerti!“³⁰⁶), nerašytas, tačiau gyvybiškai svarbus santykių reglamentas tarp kalinių ir prižiūrėtojų („<...> visur ir visuomet reikėdavo daryti viską greit, o paskui ilgai laukti“³⁰⁷; „Kai pasirodydavo smogikas, reikėdavo jam rodyti linksmą veidą, nes kitaip tuoj smogdavo į žandus.“³⁰⁸), nacistinio režimo ideologija („Taip ir mes pradėjome apsiprasti su mintimi, kad taip jau turi būti naujojoje Vokietijoje.“³⁰⁹; „Kas dar galėtų abejoti apie vokiečių begalinį gerumą? Jie net savo priešus stengiasi apsaugoti nuo nusikaltimų.“³¹⁰). Vis dėlto toks vietomis net pabrėžtinai (auto)ironiškas pasakotojo santykis su praeitimi Grigolaičio atsiminimuose nepanaikina iš pirmo žvilgsnio gana neutralaus ir objektyvizuoto pasakojimo kulminacija tapusio kolektyvinio kaltinimo kategoriškumo:

³⁰³ Grigolaitis, p. 64.

³⁰⁴ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius: Baltos lankos, 2013 (pirmą kartą atsiminimai išleisti 1957 m.)

³⁰⁵ Grigolaitis, p. 19.

³⁰⁶ Ibid., p. 195.

³⁰⁷ Ibid., p. 66.

³⁰⁸ Ibid., p. 77.

³⁰⁹ Ibid., p. 76.

³¹⁰ Ibid., p. 33.

Ką tie naciai padarė iš žmogaus? Gėdingesnio žmogaus išniekinimo niekur pasaulyje negali būti. O tie patys žudikai dar pilna burna kalba pasauliui, kad jie kovoja dėl žmonijos laisvės, jie esą naujosios Europos kūrėjai ir neša laimę visai žmonijai, laisvę tautoms ir gerbūvį visiems!

Tokių faktų akivaizdoje buvo galima pamatyti tikrąjį nacių veidą nuogoje realybėje. Jei jų bent vienas mėgintų savo darbus kaip nors pateisinti, tuomet jis yra visiškai beprotis, pavojingas visuomenei beprotis. Kam teko visa tai matyti, tas negali su tuo sutikti, kad tie, kurie dalyvavo tame prasikaltime, dar galėtų būti kada nors pilnateisiais visuomenės nariais. Mažų mažiausia, jie turėtų būti visiems matomai pažymėti, išskirti iš žmonijos, kaip raupsuotieji savo laiku.³¹¹

Kaltinimo formuluotė ir jame slypintis stiprus emocinis užtaisas akivaizdžiai parodo, jog mėginimas laikytis santūrios, ironiškos, nuasmenintos pasakojimo trajektorijos, tikslingai koncentruojantis daugiau į statistinius faktus ir analitinį įvykių vertinimą, vis tik neišlaiko pernelyg trumpos laiko distancijos keliamos įtampos. Paskutiniai Grigolaičio memuarų skyriai, kuriuose aprašomas nacistinės diktatūros žlugimas ir kalinių paleidimas iš koncentracijos stovyklų, atskleidžia visą chaotišką, dviprasmišką, dichotomišką veikiančio kolektyvinio subjekto jausenų spektrą, atspindintį trauminių patirčių keliamas komplikacijas, ir tarsi patvirtina jų rekonstravimo sudėtingumą (*mus nudžiugino – kartu ir nerimavome; mes tikėjomės – ta mūsų viltis neišsipildė; mums teko išbūti tokiose baisiose sąlygose – tik tiek laimėjome; mes visą laiką laukėme – jaučiamės viso pasaulio apleisti; gyvi ištrūkome – ką mums veikti su vėl atgauta laisve*).

Kitaip nei Grigolaičio autentiškame gyvos lagerio patirties liudijime, Ambrazaitytės atsiminimuose tolima laiko distancija leidžia konstruoti stilizuotą, atskiras vaikystės istorijas tarsi trumpas noveles jungiantį

³¹¹ Grigolaitis, p. 146.

pasakojimą, kur kolektyvinių tremties patirčių fone atsiskleidžia individualiai veikiančios subjektės ir jos vidinio santykio su išorine aplinka tema.

Knyga pradedama dviem stilistiškai kontrastuojančiomis įvadinėmis dalimis: pratarne ir prologu. Pratarinėje apibrėžiama pasakojamų įvykių erdvė (*arktinis kraštas <...> netoli Šiaurės ašigalio*), kaip ir Grigolaičio atsiminimuose, nurodomas kolektyvinis subjektas (*ešelonas Nr. 97921*) ir pasakotojas (*man*). Per kolektyvinio ir individualaus subjekto priešpriešą (*daugelis <...> ten ir atgulė – tačiau man išėjo visai kitaip*) atsiskleidžia memuarinio pasakojimo intencionalumas – savotiškas moralinės skolos gražinimas tiems, kurie neišgyveno, būtinybė užfiksuoti ir išsaugoti reikšmingas kolektyvinei atminčiai patirtis ir tuo pat metu subjektyvus siekis aprašyti individualius išgyvenimus bendrame tremties fone:

Daugelis ešelono Nr. 97921 nutremtų žmonių į atšiaurią vietovę ten ir atgulė, nesulaukę nei teisingumo, nei užuojautos, nepalikę kitų buvimo žymių šioje žemėje, tik palaikius kryžius kapinaitėse. <...> Taip dingo ir jų svajonės kada nors sugrįžti į jaukius namus ir pamatyti išsvajotą šalį, išlaisvintą ir nepriklausomą.

Tačiau man išėjo visai kitaip. <...> Ir kažin kaip susiklostytų likimas, ar būtų įdomesnis pasakojimas, jei nebūtų vaikystėje tų devynerių išbandymų metų Šiaurėje su daugybe išdainuotų populiariausių to meto melodijų ir posmų.³¹²

Pasakotojos išorinis komunikacinis santykis su adresatu (*skaitytoją kviečiu prisiliesti <...>, bent mintyse pabuvoti ten, kur ryškiai šviečia spalvota poliarinė pašvaistė, susidaryti vaizdą apie Šiaurę*) ir vidinis santykis su pasakojamuoju objektu (*pažvelgti <...> vaiko akimis*), apibrėžiami paskutinėje memuarų pratarinės pastraipoje.

³¹² Ambraziaitė, p. 6.

Tuo tarpu, nors prologe pasakojamos istorijos erdvėlaikis dar labiau sukonkretinamas (67°33' šiaurės platumos ir 86°38' ilgumos, 1948–1957 metai), tačiau pasakotojos kalbėjimo stilistika šioje dalyje kardinaliai pasikeičia: čia tampa svarbu ne informuoti adresatą, bet sukurti tam tikrą emocinį foną per egzistenciškai orientuotą vaizdą. Siekiant išryškinti įprasto regai ir čia kuriamo vaizdo kontrastą, daug dėmesio skiriama stilizuotam pasakojamų įvykių erdvės aprašymui, primenančiam kinematografišką judesį, atitolinantį adresato žiūros tašką:

*Šioje planetos vietoje dideli paviršiaus plotai buvo sustingę nuo senų laikų spiginančio šalčio <...>. Amžinai tamsus debesuotas dangus, kartais suvis juodas, o kartais melsvėjantis tik retsykais atskleisdavo begales žvaigždžių, kurios atrodė kaip mažos šviečiančios angos kažkam nematomam ar nežinomam patekti į dangaus rojų. <...> Baltutėlis sniegas, apšviestas Šiaurės pašvaistės, subligzdavo ir lyg atgijęs, net spragsėdamas sviesdavo nukritusius spindulius atgal į viršų. <...> Nuo šalčio sustingusioje Sibiro plynėje judantys siluetai atrodė keistai ir nenatūraliai, lyg neigdami visus dėsnius, kad šalčio viešpatijoje neturėtų būti jokios gyvybės.*³¹³

Memuariniam tekstui nebūdinga naracinė forma (toks nuasmenintas kalbėjimas atsiminimus priartina prie grožinės literatūros pasakojimo³¹⁴) prologe išlaikoma ir kitais būdais: iš karto įvedant neindividualizuotus pagrindinius pasakojime veikiančius subjektus – senelį, senele ir anūkę (pasakos veikėjų struktūros analogija), vietoj subjektyvų kalbėjimą žyminčio pirmojo asmens vartojant trečiąjį, taip pat perkeliant diskurso pabaigos segmentą į pradžią arba, kitaip tariant, pažeidžiant loginę linijinę pasakojamų įvykių seką (“Bet Dievas nė vieno iš to mažo užpustyto

³¹³ Ambrazaitytė, p. 19–21.

³¹⁴ Plg. su Alvydo Šlepiko romano *Mano vardas – Marytė* (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012) pradžia: „Tiltas kybo tarp dangaus ir žemės, virš užšalusio Nemuno, kuriuo tarsi greitkeliu vėjas neša sniego dulkes, kai kur juoduoja ledas, balzganas tartum marmuras. Šalta, daugiau kaip dvidešimt laipsnių pagal Celsijų. <...> Pro tilto metalą tolumoje matyti kažkokie judantys tamsūs taškeliai. <...> Judantys aname krante tamsūs taškeliai dabar jau arčiau – tai vokiečių vaikai, bandantys ledu pereiti per Nemuną.“, p. 9–10.

kambarėlio nepaėmė nei šią žiemą, nei kitas.”³¹⁵). Nors vėlesniuose atsiminimų skyriuose vėl grįžtama prie pasakojimo pirmuoju asmeniu ir chronologinės įvykių sekos, tačiau literatūrinių formų žaismas ir stilistinių priemonių gausa išlieka visame Ambrazaitytės tekste.

Pasakojimo ir pasakojamų įvykių lygmenys Ambrazaitytės memuariniame diskurse aiškiai atskirti. Ekstradiegetiniame lygmenyje atskleidžiama pasakotojos pozicija (ideologinė funkcija) ir santykis su adresatu (komunikacinė funkcija) pasakojimo dabarties pozicijoje. Pasakotojos žinojimo perteklių (nulinę fokusuotę) rodo dažni pasakojimo pertraukimai, jo tematinį branduolį „aplįpdant“ gausia papildoma informacija (mokslinė, istorinė, antropologinė medžiaga, filosofiniai, politiniai pasvarstymais), taip pat pasakojimo pagreitinimai („Bado šmėkla *nutols*, o *vėliau* ir visai *atsitrauks*.”³¹⁶) arba sulėtinimai („Snūduriuodama regėjau senelį, nešantį maišą duonos belaisviams, sprukdamas iš nelaisvės jis slepiasi griovyje, o priešo kulkos, sviediniai tik ir zvimbia pro pat galvą, bet jo nesužeidžia.”³¹⁷). Tuo tarpu intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje nuosekliai laikomasi veikiančios subjektės (vaiko) regos ir suvokimo perspektyvos (vidinė fokusuotė) praeities įvykių fone. Skirtingos žiūros trajektorijos (nulinę pasakotojos ir vidinė veikiančios subjektės fokusuotė) atpažįstamos būtajį kartinį ir būtajį dažninį laiką, žymintį pasakotojos naratyvą, keičiant esamuoju laiku, žyminčiu veikiančios subjektės naratyvą:

*Jeigu anksčiau poliarinė tamsa ir speigas sukeldavo baimę, sąmyšį ir depresiją, tai prasliskus penkeriems metams, išmokome apsiginti nuo sibirinio nuobodulio, apsipratome su maisto stoka, jautėmės užgrūdinti <...>.*³¹⁸ – pasakotojos naracinis ženklas;

³¹⁵ Ambrazaitytė, p. 24.

³¹⁶ Ibid., p. 56.

³¹⁷ Ibid., p. 59.

³¹⁸ Ibid., p. 198.

*Senelė mane purto, liepia kuo greičiau keltis, šilčiau apsirengti. Pabundu.*³¹⁹ – veikiančios subjektės naracinis ženklas.

Ironija Ambrazaitytės atsiminimuose taip pat susijusi su pasakotojos naracine trajektorija ir žymi ekstradiegetinį pasakojimo lygmenį bei nurodo žinojimo perteklių („Neapsakoma tylybė tame rojiškame gyvenime.“³²⁰; „Nebuvom medžiotojai, net ne žvejai, o tik prievarta tapę vegetarai <...>.“³²¹). Greta konkretaus, aiškiai apibrėžto ir statiško ekstradiegetinio erdvėlaikio čia išskyla transformuotas, dinamiškas intradiegetinis erdvėlaikis, kuriame į realios praeities tikrovės prisiminimus įpinami vaikiškos vaizduotės sukurto pasaulio elementai:

*<...> galiu įsivaizduoti save esant puikiuose ledo rūmuose. Juose skarmalai kaip mat pavirsta gražiausiais princesės rūbais <...>. Į mano ilgą kasą fėjos įpina nuostabaus grožio kaspinus su blizgučiais, šie plazda pavėjui, ryškios jų spalvos tik mainosi, žvilga. Aplinkui viskas švyti, aš šoku su draugėmis, klausausi muzikos, jos garsai skamba ir neša mane ant nematomų sparnų.*³²²

Susiliejus atminčiai ir vaizduotei vyksta įvairūs pasakojamosios erdvės pokyčiai: našlaičių lageris virsta Kaščėjaus karalyste, stogo briauna – sunkiai įveikiama tvirtovė, lentų krūva – į žūtbutinį mūšį kviečiančiu priešu ir pan. Aplinkos objektų transformacijos tiesiogiai susijusios su vidinių veikiančios subjektės būsenų kaita, kurias ypatingai veikia daina, pasakojime atliekanti tarsi magiškos formulės funkciją:

Dainuojant visi bjaurūs, nejaukūs užkampiai pasikeičia. <...> Spygliuota viela virsta šilkine juosta, kopūstų laukas ryškiai žaliuoja,

³¹⁹ Ambrazaitytė, p. 208.

³²⁰ Ibid., p. 36.

³²¹ Ibid., p. 86.

³²² Ibid., p. 53.

*sargybinis visai nebaisus, o apšviestas saulės kalašnikovas atrodo lyg žaislinis.*³²³

Veikiančios subjektės-mergaitės regos ir suvokimo perspektyvą žymintys ženklai atveria pasakos logika grindžiamą pasakojamo pasaulio struktūrą. Čia įvedama aiški skirtis tarp savos („Lyg per rūką iškildavo paslaptingas svirnas, mano žaidimų vieta, o akyse dar švytravo įvairiaspalviai rojaus obuoliukai sename sode“³²⁴) ir svetimos („<...> tuščia ir alkana Sibiro žemė, gąsdinanti savo stulbinančiu šalčiu“³²⁵) erdvės, tarp saugančių, globojančių, linkinčių gera (seneliai, draugai, kiti tremtiniai iš to patie ešelonu, kai kurie kaimynai, mokytojai) ir priešišku, keliančių grėsmę (komendantas, saugumiečiai) veikiančių subjektų. „Geri“ ir „blogi“ personažai, veikiami tam tikrų, įprastai gyvenimo logikai nepaklūstančių aplinkybių, pasakojamoje istorijoje gali susikeisti vietomis ir pradėti vykdyti priešingą nei iki to momento funkciją (nusikaltėlis ir žudikas čia tampa globėju, o likimo draugas – išdaviku):

*Vasia, visai svetimas, recidyvistas, kurio daugelis prisibijo, vaišina mane duona su lašiniais, ištiesia pagalbos ranką ir užvaduoja darbe. <...> Aš į Vasią žiūriu <...> kaip į gerą dėdę ar tėvą.*³²⁶;

*<...> pasirodo, kad jis ne tremtinys, o apsimetėlis, kad verčiasi skundiko amatu ir gali pridaryti mums daug blogo. <...> atsiskleidus nedorėlio lietuvaičio kėslams, jis dingo taip pat paslaptinai, kaip ir atsirado, pasėjęs tarp alkanų ir sužvarbusių baimę ir netikrumą.*³²⁷

Opozicinės veikiančių subjektų poros intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje susijusios su jų statusu, atliekamomis funkcijomis ir priklausymu vienai ar kitai erdvei: *atvykėliai – vietiniai; tremtiniai* (priversti alinančiai dirbti už menką atlygį ar net veltui) – *samdyti darbuotojai*

³²³ Ambrazaitytė, p. 101.

³²⁴ Ibid., p. 54.

³²⁵ Ibid., p. 55.

³²⁶ Ibid., p. 81.

³²⁷ Ibid., p. 123.

(gaunantys už darbą pasakiškus pinigus); *vaikai – suaugę; laisvi, sotūs, tėvus turintys – beteisiai, nuskurdinti, prigrąsdinti vaikai, našlaičiai*; „didvyriai“ *proletarai – represuoti* („pažemintųjų luomas“).

Personifikuota gamta pasakojamoje istorijoje atlieka aktyviai veikiančio subjekto, dažnai net nulemiančio kitų veikiančių subjektų likimus, vaidmenį. Aplinkai itin jautri pagrindinės veikiančios subjektės sąmonė ir juslinė atmintis įkvepia gyvybės visiems aprašomiems gamtos objektams ir reiškiniams bei fiksuoja gaivališką jų jėgą: pažadintas iš žiemos miego Jenisiejus „vartosi lyg baltoji meška, gremėzdiškas ir pavojingas“³²⁸; šaltis „šaiposi iš aktyvių mažų upeliūkščių pastangų, negailestingai laiko juos apkabinęs savo ledinėm letenom“³²⁹; žemė „muistosi, siekdama ištrūkti“³³⁰; Graverkos upė teka ašarodama“³³¹; akivaras „godžiai išsižioja taikydamasis stverti“³³² ir pan. Ambrazių atsiminimuose vaizduojama Sibiro gamta atšiauri, beribė, nenugalima ir pražūtinga tiems, kurie negerbia jos didybės, tačiau tuo pat metu nuostabi, nenuspėjama, paslaptinga ir įkvepianti:

*Man buvo lemta iš arti pamatyti Šiaurės veidą – negailestingą, negyvą ir monotonišką, nejaukų ir piktą. <...> Į mane jis buvo pasisukęs tai viena, tai kita veido puse. Ne kartą juo grožėjausi <...>. Poliarinė pašvaistė man nuolat kuždėjo himnus gyvenimui, tarsi garbindama egzistenciją, mokė gelbėtis ir nedingti.*³³³

Kitaip nei Grigolaičio memuaruose, Ambrazių atsiminimuose kaltinimo aspektas iškyla netiesiogiai ir nėra pagrindinė pasakojimo ašis. Jis suformuluojamas ne iš pasakotojos ar veikiančios subjektės pozicijų, bet perteikiamas iš senelių, čia tampančių lyg ir savotiškais tarpininkais, religinės žiūros ir suvokimo perspektyvos, taip išvengiant pernelyg asmeninio santykio ir emocinio krūvio:

³²⁸ Ambrazių, p. 65.

³²⁹ Ibid., p. 72.

³³⁰ Ibid., p. 72.

³³¹ Ibid., p. 89.

³³² Ibid., p. 90.

³³³ Ibid., p. 51.

*Tik kažin ar ištrėmę tūkstančius mirti šaltyje Sibire jie ras dvasios ramybę ir negaus atpildo už padarytas didžiąsias nuodėmes. Nuteisę mus baisiau negu žiauriausius žmogžudžius, nevidonai turės stoti prieš Viešpaties teismą paskutinę valandą. Taip kalbėjo seneliai.*³³⁴

Senelių figūros intradiegetiniame pasakojimo lygmenyje įkūnija suaugusio žmogaus pasaulėvoką, per ją atskleidžiant tiek sovietinės ideologijos vertinimo, tiek kaltinimo aspektus. Tvirta, aiškiai išreikšta senelių pozicija ir autoritetas veikiančiai subjektui tampa atspirties tašku kiekvieną kartą, kai vaiko sąmonė nepajėgi susidoroti su aprašomais sovietinio režimo niuansais ar gąsdinančia tremtinių gyvenimo realybe („Mano seneliams jis [Stalinus – V. P.] buvo visų nelaimių priežastis, atėmęs Raitininkus ir kone pusę Lietuvos išgrūdęs numirti prie Šiaurės ašigalio.“³³⁵; „Jo [senelio – V. P.] olimpiška ramybė ir nesiblaškyimas buvo mūsų gležno gyvenimo Sibire bastionas.“³³⁶; „Nesuprasdama, kas dedasi šioje šaltoje žemėje, tikėjau tik senelių žodžiais <...>.“³³⁷). Tuo tarpu ekstradiegetiniame lygmenyje išryškėja, jog pasakotojos intencija rekonstruoti praeitį labiau susijusi su tam tikra į ateitį nukreipta švietėjiškumo misija (siekiu paliudyti ir išsaugoti istorinį-kultūrinį žmonijos paveldą):

*Kažin ar ateities tyrėjams pavyks rasti žinių lingvistiniams tyrimams, jeigu neliks kas perduoda senąją kultūrą, gyvąją kalbą <...>. Kas dingsta iš atminties, neužfiksuota dokumentuose, išnyksta amžiams.*³³⁸

Greta deklaruojamos neišvengiamos pareigos rekonstruoti, užfiksuoti ir perduoti ateities kartoms reikšmingą praeities patirtį, Ambrazaitytės pasakojime tarsi nejučia iškyla ir potrauminiams atsiminimams būdingas noro pamiršti, atsiriboti, nutylėti momentas, kuris įveikiamas tik per laiko distanciją, įgalinančią pervertinti ir naujai įprasminti praėjusius įvykius:

³³⁴ Ambrazaitytė, p. 180.

³³⁵ Ibid., p. 27.

³³⁶ Ibid., p. 57.

³³⁷ Ibid., p. 173.

³³⁸ Ibid., p. 158.

*Net pačiai sau nesinorėjo prisipažinti, kiek šaltų bado dienų buvo neįaukiame Sibire. <...> Jei praeitis nedžiugina, kam ją prisiminti? <...> gal todėl ir stengiausi išbraukti iš gyvenimo tuos devynerius metus. Bet kas iš to, jei nusimesiu tuos nelaisvės metus. <...> Apčiuopiama tikrovė buvo čia, ir reikėjo su ja susitaikyti.*³³⁹

Palyginus Grigolaičio ir Ambrazaitytės memuarinių pasakojimų diskursyvumą, galima daryti išvadą, jog skirtingos naracinės formos (arba diskurso strategijos) pasirinkimą iš esmės lemia keli pagrindiniai veiksniai: laiko distancija, intencionalumas ir fokusuotė. Nuo laiko atotrūkio tarp pasakojimo ir pasakojamų įvykių priklauso autentiško „gyvo“ liudijimo ar stilizuoto pasakojimo pasirinkimas, tuo tarpu, aprašomų epizodų atranka ir jų pateikimas skaitytojui išlieka glaudžiai susijęs su pasakotojo (veikiančio subjekto) žiūros ir suvokimo trajektorija.

3.3.2. Pasiteisinimo diskursas: retoriniai žaidimai su atmintimi (Lionginas Šepetys)

Jau trečią dešimtmetį nepriklausomoje Lietuvoje kiek priblėsus autentiškiems sovietinės okupacijos prisiminimams ir nurimus vienareikšmiškai neigiamiems tuometinės santvarkos vertinimams, pagreitį įgavo sovietinės partinės nomenklatūros atstovų mėginimai iš naujo (trans)formuoti praeities įvykių ir savo vaidmens juose vaizdą. Su tuo susijusi memuarinių tekstų gausa tarsi patvirtina, jog, siekiant pakoreguoti kolektyvinę atmintį, tam tikra prasme tereikia išlaukti palankaus momento, kuomet amžininkų, galinčių gyvai ir autentiškai paliudyti praeities patirtis, lieka vis mažiau. Apie tokio pobūdžio memuarus ir abejotiną jų turinio patikimumą yra rašę Arūnas Streikus, Nerija Putinaitė, Gintautas Mažeikis, Almantas Salamavičius ir kt.³⁴⁰ Pasak Vytauto Rubavičiaus, (per)kuriant tapatumus

³³⁹ Ambrazaitytė, p. 263.

³⁴⁰ Arūnas Streikus, „Stiprėjanti srovė: Sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai“, *Knygų aidai*, 2006, Nr. 1, p. 12–15; Nerija Putinaitė, „Kas „sava“ ir kas „svetima“? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai“, *Naujasis židinys–Aidai*, 2007, Nr. 10, p. 463–473; Gintautas Mažeikis, „Didysis propagandos subjektas: Pokomunistinių autobiografijų pėdsakais“, *Literatūra*, 2008, Nr. 50 (1), p. 30–48; Almantas

praeitis nepaliaujamai perrašoma bei pervertinama, asmenines biografijas ir prisiminimus stengiantis pagrįsti formuojamu bendresniu istoriniu požiūriu³⁴¹. Autorius atkreipia dėmesį, kad komunistinės nomenklatūros atstovų prisiminimuose ypač ryškus legitimacinis aspektas, įtvirtinant „darbo Lietuvos žmonėms“ nuostatas bei pateisinant partinių funkcionierių veikimą praeityje³⁴².

Šiame disertacijos skyriuje **Lionino Šepečio** (g. 1927) atsiminimai³⁴³ analizei pasirinkti kaip vienas iš įdomesnių pasiteisinimo diskurso pavyzdžių, kur, pasitelkiant įvairius retorinius žaidimus, įtaigiai, nors galbūt net ne visuomet sąmoningai, manipuluojama atmintimi ir formuojamas tam tikras adresato santykis su pasakojime veikiančiu subjektu bei pasakojamų įvykių aplinka.

Iš tiesų, vos atsivertus pirmąją Šepečio atsiminimų knygą *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos* (2005), į akis krinta įžanginis dviejų puslapių autoriaus nuopelnų Lietuvai ir „gerųjų“ jo savybių („atviresnis ir inteligentiškesnis už kitus partijos pareigūnus“³⁴⁴) sąrašas, tiesiogiai nukreiptas į išankstinius adresato lūkesčius ir pradinę skaitymo poziciją („du puslapiai galvosiantiems skaityti ar ne“). Po tokio gana aiškiai reprezentatyvaus gesto toliau pateikiama į asmenišką vidinių išgyvenimų plotmę nukreipta prisiminimų rašymo intencijos formuluotė – „kalbėti sau, su savimi ir savo laiku“³⁴⁵. Tarsi siekiant sustiprinti nuoširdumo įspūdį čia apeliuojama ne tiek į istorinį (atitinkamai pabrėžiant jo nepatikimumą), kiek į subjektyvų emocinį santykį su praeitimi, kartu pabrėžiant ir neišvengiamą erozinį laiko poveikį atminčiai:

Salamavičius, *Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija* in: *Europos kultūros profiliai: Atmintis, tapatumas, religija*, Vilnius: Kultūros barai, 2007, p. 51–68.

³⁴¹ Vytautas Rubavičius, „Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia“, *Colloquia*, Nr. 18, p. 116.

³⁴² *Ibid.*, p. 118.

³⁴³ Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; idem. *Ar galėjau?*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.

³⁴⁴ Cituojama iš Vytauto Landsbergio knygos *Lūžis prie Baltijos*, Vilnius: Vaga, 1997, p. 108.

³⁴⁵ Šepetys, 2005, p. 9.

Nelengva gyvenimo pavakary prisiminti, suprasti jo rytą. Keičiasi spalvos, apšvietimas, suvokimas, kas esminga ir kas nelabai. Ir visgi to, ką protu ir jausmais prisimenu, negretinu, netikrinu su istorijos knygų puslapiais, kurie vien tik mano kartos akivaizdoje buvo perrašyti net tris kartus <...>. Nes tais puslapiais netikiu. Ką prisimenu – mano jausmų tiesa. Jaja tikiu.³⁴⁶

Žinodamas, kad daugeliu atvejų jo asmeninė ir dabarties kolektyvinė atmintis nesutaps, pasakotojas čia tarsi iš karto apeliuoja į adresato skeptiškumą kolektyvinės atminties atžvilgiu.

Laikantis tokios praeities (re)konstravimo koncepcijos, pasakojama istorija pradedama iš toli (nuo 1937 metų, kuomet veikiantis subjektas tebuvo pradžios mokyklos ketvirtokas), tačiau nuo pat pradžių susitelkiama į pozityvaus asmeninio ir socialinio tapatumo kūrimą. Intradiegtiniame pasakojamų įvykių lygmenyje rekonstruojamas gimtasis Kazliškių kaimas, jo žmonės; pasakojant apie lietuvišką Šepečių pavardės kilmę, paminimas faktas, jog ši giminė garsėjusi dievadirbyste. Pristatomi veikiančio subjekto tėvai: tėvas – ūkininkas ir siuvėjas, siūdavęs net sutanas klebonams („<...> tai aukščiausias kaimo siuvėjo įvertinimas“³⁴⁷), motina kilusi iš dvarelių nuomotojo šeimos („truputį aplenkėjusi ir labai religinga“³⁴⁸). Pasakotojo pastangas susitapatinti su kaimo bendruomene, pabrėžti savo neatsiejamumą nuo kolektyvinio tapatumo rodo kalbėjimas daugiskaitos pirmuoju asmeniu³⁴⁹ (po daugybės metų parašytas skundas, kad keturiolikmetis Šepetys vokiečius sutikęs su gėlėmis, pakomentuojamas: „<...> *mūsų* kraštuose nebuvo mados“³⁵⁰; pasakojant apie žydų šaudymą, akcentuojama: „*anei vienas iš mūsų* kaimo nenuėjo“³⁵¹; rašant apie to meto istorinius įvykius taip pat priartėjama prie nevertinančios, lyg ir nuošalios kolektyvinės vaiko

³⁴⁶ Šepetys, 2005, p. 22.

³⁴⁷ Ibid., p. 16.

³⁴⁸ Ibid., p. 16.

³⁴⁹ Plg. su kolektyviniu subjektu Grigolaičio pasakojime.

³⁵⁰ Šepetys, 2005, p. 20.

³⁵¹ Ibid., p. 21.

pozicijos: „*buvome smalsūs okupacijų kaitos liudininkai*“³⁵²). Tačiau vėliau, apibūdinant su ideologija susijusius kolektyvinius kaimo jaunimo bruožus, tarsi nejučia pereinama prie vienaskaitos pirmojo asmens, taip išskiriant tam tikrus individualius subjekto tapatumo ženklus, pozityviai veikiančius pasakojime kuriamą įvaizdį:

*Didžiudamiesi nešiojome tautinės simbolikos ženklelius, juosteles. Juos išsaugojau per visas okupacijas, visais karjeros tarpsniais.*³⁵³;

*Kopdamas visais karjeros laiptais, nešiausi su savim 1945 m. klasės draugų vardadienio proga padovanotą Vytį ir trispalvę juodame fone...*³⁵⁴

Ideologinis patosas, pabrėžiant „tikrąsias“ veikiančio subjekto pažiūras, būdingas visam Šepečio atsiminimų diskursui (išryškinama pasakotojo ideologinė funkcija). Skambi retorika, nukreipta į kolektyvinį tautos solidarumą, čia pateikiama kaip asmeninis veikiančio subjekto manifestas:

*<...> įlieju savo kraujo lašą į visos Lietuvos venomis ir kapiliarais tekančius Vilniaus lietuvinimo syvus.*³⁵⁵;

*Deputatų širdys, nepaisant to, kurioje pusėje – dešinėje ar kairėje – jie sėdi, ne visuomet akmeninės, jos vis dažniau plaka unisonu.*³⁵⁶;

*Esu, buvau ir būsiu su tauta“ – momentaliai <...> atsakau.*³⁵⁷

Nuo laike nutolusių vaikystės prisiminimų žvilgsnį perkėlus tiesiogiai į pagrindinio subjekto politinės veiklos trajektoriją, vis dažniau ieškoma su tam tikrų aplinkybių ir istorinės bei politinės aplinkos įtaka susijusių saugiklių („pasielgdavome kitaip, negu sau būtume leidę normaliais

³⁵² Šepetys, 2005, p. 21.

³⁵³ Ibid., p. 22.

³⁵⁴ Ibid., p. 138.

³⁵⁵ Ibid., p. 48.

³⁵⁶ Ibid., p. 341.

³⁵⁷ Ibid., p. 347.

laikais³⁵⁸). Veikiančio subjekto veiksmai, tiesiogiai susiję su jo politiniais ir karjeros pasirinkimais pasakojime apdairiai nuasmeninami, atsakomybę už juos perkeliant kažkam kitam („visu svoriu *užgulė*, kad įsirašyčiau į komjaunimą“; „štai tokiomis aplinkybėmis *buvau švystelėtas* į KPI komjaunimo sekretoriaus kėdę“; „*įtikino* mane padaryti du svarbius sprendimus, įstoti į partiją, pasukti politinės nomenklatūros keliu“; „*kaip kirviu nukirto pačiose viršūnėse* – <...> nusėdau LKP CK Kultūros mokslo ir švietimo skyriaus vedėjo pareigose“; „aš *jam buvau reikalingas* kaip sąjungininkas“ ir pan.). Tokią pat nuasmeninimo, dėmesio nuo individualios atsakomybės nukreipimo funkciją Šepečio pasakojime atlieka ir gausiai vartojami retoriniai, abstraktūs ir universalūs posakiai, palyginimai, sentencijos, patarlės („Sunkūs laikai – lengvi poelgiai“; „Praėjo tik pusė amžiaus, o biblinis pažinimo medis nusimetė visus lapus“; „Dideliam žmogui pritinka mažos silpnybės“; „Bet juk gera pradžia – pusė darbo“; <...> „abejojimas – tai žmoniškumo ženklas“; „kas žemai lankstėsi, aukštai spjaudosi“ ir t. t.). Vis dėlto tarp daugybės nuo savęs nukreipiančių frazių pasakojime iškyla ir aiškūs asmeninio suinteresuotumo karjera bei individualių ambicijų ženklai („<...> juk esu ministras!“; „Labai nemėgau, kai kas nors kaišiojo pagalius į mano dispozicijoje riedančius ratus.“; „Galėjau lengvai <...> valdyti kultūros ir meno dalykus, net žmones, bet nejaučiau sprendimų laisvės svaigulio.“; „Turėsiu už kolegas daugiau ministerijų, žinybų.“). Apskritai Šepečio atsiminimuose vyrauja dviprasmiškas pasakotojo kalbėjimo būdas – viena vertus, dangstomasi kolektyviniu tapatumu („*mūsų visų*, sistemos šulų“; „gal dar sugrįšiąs į *mūsų* glėbį sūnus palaidūnas“), vengiama individualaus santykio su praeities įvykiais („galima pateisinti kai kuriuos *mūsų* žingsnius“; „*mes* <...> jautėmės ginantys platesnius, savo krašto interesus“; „apsimetinėjimo meną buvome neblogai įvaldę“), tačiau tuo pat metu siekiama išskirti veikiančio subjekto *aš*, pabrėžiant teigiamas asmenines, profesines, socialines savybes ir selektyviai išvardijant nuveiktus darbus,

³⁵⁸ Šepetys, 2005, p. 23.

padarytas paslaugas, išpildytus prašymus ir pan. Pasakojime iškilus individualiems kaltės, galimo neteisumo, atgailos momentams, jie čia pat paneigiami arba užglaištomi pasiteisinant netinkamų aplinkybių ir pačios politikos prigimties neišvengiama įtaka („Plojau ir aš. Nuo kreivos lazdos nekrenta tiesus šešėlis.“³⁵⁹ – „Prisimindamas, kaip gražiai ir prasmingai <...> lietuvių išeivijos dailė plaukė namo, tėvynėn, noriu šiek tiek papildyti <...>: ir nuo kreivos lazdos gali kristi tiesus šešėlis“³⁶⁰; „<...> išsisukinėti, slapukauti, apdairiai elgtis – tokia visų, ypač politiškai kontroliuojamų dalia.“³⁶¹; „Nuo pat mažens gyvenu su be kaltės kalto jausmu.“³⁶²).

Nepaisant pasakotojo postuluojamo kilnaus, pasiaukojančio („visada norėjosi būti puolamųjų pusėje“³⁶³) darbo Lietuvai tuometinėje aplinkoje, asmeninių pasiekimų tematinėje trajektorijoje išryškėja individualaus garbės, šlovės, pripažinimo siekimo motyvas, glaudžiai susijęs su abipusės naudos aspektu:

*<...> jaučiausi turįs teisę artimiau bendrauti su J. Kubiliumi, nes buvau šiek tiek prisidėjęs prie jo rektorystės.*³⁶⁴;

*<...> tą dieną J. Miltiniui iš naujo atsivėrė durys į užsienį. <...> Paskui, kad ir kokiose pareigose buvau, neturėjau vargo dėl Panevėžio teatro.*³⁶⁵;

*Nebuvo sunku pasirūpinti jo [J. Keliuočio – V. P.] pensija. Niekas nenorėjo, kad šis <...> žurnalistas ir kultūrininkas pusbadžiu leistų vakarop einančias dienas ir dar visiems garsiai apie tai kalbėtų.*³⁶⁶

Pasakojamoje istorijoje veikiančio subjekto nuopelnų svarumo ir reikšmingumo įspūdis stiprinamas ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje

³⁵⁹ Šepetys, 2005, p. 79.

³⁶⁰ Ibid., p. 118.

³⁶¹ Ibid., p. 98.

³⁶² Ibid., p. 350.

³⁶³ Ibid., p. 274.

³⁶⁴ Ibid., p. 57.

³⁶⁵ Ibid., p. 82.

³⁶⁶ Ibid., p. 166.

vietoj pasakotojo komentarų adresatui pateikiant padėkos laišku ir atvirlaiškių faksimiles, gausiai cituojant leidinių, oficialių ir neoficialių kalbų ištraukas, apie su veikiančiu subjektu susijusius veiksmus ar pastangas kalbant trečiuoju asmeniu. Tokiu būdu per metanaratyvinius elementus tarsi formuojamas objektyvaus, nešališko vertinimo įspūdis:

<...> nejučiomis pradedi abejoti savo atmintimi, nebetikėti gerais darbais, labiau graužies dėl negerų. Todėl kartais tenka pasitelkti kitų atmintį.³⁶⁷

Autoriaus selektyviai atrinkti rekonstruojamos praeities epizodai, kuriuose vienaip ar kitaip atsiskleidžia veikiančio subjekto „geradariškumas“, įsiterpia į pasakojamą istoriją kaip natūralūs, asociatyvūs pasakotojo prisiminimai („neiškenčiu nepacitavęs“; „čia lyg ir norėjau priminti“; „nepamirštu padėjęs“ ir t. t.) arba pateikiami kaip teminį pasakojimo branduolį papildantys paties veikiančio subjekto neįtakoti trečiosios šalies įvertinimai („A. Sutkus fotografijos tarybinį laikotarpį pavadino „aukso amžiumi“³⁶⁸; „<...> susiedamas spaudos žodžius apie „vargonų aukso amžių“ (net nepatogu vėl minėti šį epitetą)³⁶⁹). Rodos, nenutrūkstantį atviros ir paslėptos savigyros srautą mėginama šiek tiek pristabdyti neiginių bei klausiamųjų sakinių konstrukcijomis, tačiau jos vis dėlto akivaizdžiai vartojamos tuo pačiu tikslu – sukurti pozityvų, net herojišką veikiančio subjekto įvaizdį („nesakau – kuruodamas juos“; „<...> aš, tada jo kuratorius, ilgai kankinausi“; „Gink Dieve, nebrėžiu autorystės paralelių tarp meno kūrėjų ir tas sritis kuravusių valdininkų“; „Ar kas nors mano, kad dėl muziejaus, folkloro teatro bei jo įkūrėjų <...> nereikėjo kautis“; „neprisimenu, gal nelabai ir svarbu, kas pirmas pasakė „miau“; „<...> raustu: nekuklu, negražu girtis. Ir čia pat pasiteisinu <...>“; „Nesureikšminu savęs, bet faktas lieka faktu.“).

³⁶⁷ Šepetys, 2005, p. 130.

³⁶⁸ Ibid., p. 157.

³⁶⁹ Ibid., p. 160.

Komunikuodamas su adresatu ekstradiegetiniame pasakojimo lygmenyje pasakotojas sąmoningai kuria emocinį tarpusavio supratimo, pasitikėjimo ir atvirumo foną („ką čia slėpti“; „nėra ko slėpti“; „meluočiau, jei sakyčiau“; „prisiminkim ir dorai prisipažinkim“; „nebijokime prisipažinti“). Adresato santykis su praeitimi ir pasakojime veikiančiu subjektu formuojamas išlaikant nulinę fokusuotę ir pasakotojo perteklinę žiūrą, nuosekliai lyginant praeities ir dabarties laikus, vertinant konstruojamas situacijas, pasitelkiant ironiją ir retorinius klausimus:

<...> ar nebūsim dabar sugrižę į tuos laikus, vadindami žemėtvarkininkus ir visus kitus, atsirėžusius geriausius žemės sklypus, ne vagimis, o tik mistinių visuomeninių ir asmeninių interesų pažeidėjais? Ne, negrižome. Anuomet dažnas iš bado tempėsi maišą bulvių namo. Dabar visuomenės turtas vagiamas iš gobšumo. Beje, nebaudžiamo.³⁷⁰;

<...> ateidavome orūs ir susikaupę pareikšti atsisveikinimo pagarbos bei užuojautos. Nejaugi naujieji nepriklausomieji nerodė akių dėl velionio ištartų padėkos žodžių? <...> Štai tokios mūsų naujosios tradicijos.³⁷¹;

<...> nuėjome pirtelės link (tenai ir tokios esama, o gal naujoji nomenklatūra atsisakė jos, kaip senosios privilegijos, ir vietoj to įkūrė dvasinės meditacijos kampelį).³⁷²;

Sudarinėjome komisijas ir priiminėjome teisės aktus, ieškodami istorinės tiesos. Tuo akivaizdžiai skyrėmės nuo dabartinio Seimo, kurio komisijos dažnai sudaromos savo narių problemoms tirti.³⁷³

Aukštų sovietmečio pareigūnų portretai (P. Griškevičiaus, A. Sniečkaus ir kt.) Šepečio atsiminimuose tapomi iš žmogiškosios perspektyvos, pasitelkiant empatiją, kuo labiau priartinant juos prie adresato ir

³⁷⁰ Šepetys, 2005, p. 31.

³⁷¹ Ibid., p. 113.

³⁷² Ibid., p. 304.

³⁷³ Ibid., p. 351.

koncentruojantis į universalių, bet kuriam žmogui būdingų bruožų, savybių, silpnybių aprašymus. Tarsi siekiant objektyvaus paliudijimo pasakotojo žodžiams, kreipiamasi ir į kolektyvinę atmintį:

*Ko vertas žvilgsnis atgal, jeigu jis matytų tik vieną spalvą. Lietuvoje yra daug žmonių, kurie prisimena iš Maskvos vietininkų patirtas skriaudas. Tikrai yra ir tokių, kurie juos mena geru žodžiu už gautą paramą: butą, tarnybą ar pan.*³⁷⁴

Iš esmės tokios pat naracinės formos laikomasi ir kitoje Šepečio atsiminimų knygoje *Ar galėjau?* (2011). Čia taip pat būdinga dichotomiška kolektyvinio (*mes*) ir asmeninio (*aš*) kalbėjimo maniera, laviravimas tarp pirmojo ir trečiojo asmens (*aš* – *Šepetys*), reikiamos krypties ideologinis patosas, kaltės ir nekaltumo ženklų samplaika, retorinių priemonių, nukreiptų tiesiogiai į adresatą, gausa. Ižanginės antrosios atsiminimų knygos dalies pradžia (*Trys postskriptumai sau pačiam*) pakartoja pirmosios knygos įžangą (tarsi primenant adresatui veikiančio subjekto tapatumo formavimosi ištakas), tačiau šį kartą autorius patikslina prisiminimų rašymo intenciją dar labiau nukreipdamas ją į asmeninę plotmę:

*Įnikęs į memuarus, tarsiėjau į akistatą su laiku, amžininkais ir savimi. Summa summarum – siekiau atgailos ir atgaivos.*³⁷⁵

Šio pacituoto sakinio ritmas ir rimas tarsi nejučia nukreipia adresato dėmesį nuo „atgailos“ semantikos prie literatūrinės raiškos efekto.

Čia ryški pasakotojo valdymo funkcija, daug dėmesio skiriama pakartotinei pirmosios knygos apžvalgai, komentuojant jos reitingus, publikuotas recenzijas ir atsiliepimus. Plėtojamas išorinis dialogas su skaitytojais, recenzентаis, kritikais. Į kritines pastabas reaguojama su ironija, suintensyvinant kaltės ir atgailos motyvus, kurie šiame pasakojime ir toliau vartojami tokia dviprasmiškame „kalto be kaltės“ kontekste: „Neprarastajai

³⁷⁴ Šepetys, 2005, p. 102.

³⁷⁵ Šepetys, 2011, p. 23.

kartai“ vos išvydus dienos šviesą, <...> privalėjau pasiteisinti³⁷⁶; „Iš seno tarybinio įpročio duetas pliekia mane <...>. Prisipažįstu: kaltas esmi.“³⁷⁷; „Mea maxima culpa“ (mano didžioji nuodėmė), atsakiau. O pats atsidusau: būtų gerai, jei tai būtų vienintelė nuodėmė.³⁷⁸).

Intradiegetinis pasakojimo erdvėlaikis apibrėžiamas 1990–1992 metais, pasakojamųjų įvykių branduolį sudaro tuometinės Aukščiausiosios Tarybos veikla. Šįkart deputatai įkūnija tą kolektyvinį tapatumą, kurio neatsiejama dalimi tampa ir veikiantis subjektas (*mes visi, t. y. deputatai*). Nors reikšmingi tautai darbai pristatomi vartojant daugiskaitos pirmąjį asmenį (*įteisinome, susigrąžinome, priėmėme, atsisakėme*), vis dėlto pagrindinis veikiantis subjektas ir jo konstruojamas individualus vidinis santykis su pasakojamaisiais įvykiais bei išorinis – su adresatu išlieka pagrindine pasakojimo ašimi:

*Žadu balsuoti už V. Landsbergį. Mano įsitikinimu, to reikalauja Atgimimo logika.*³⁷⁹ – [antrinė veiksmo priežastis];

*Be to, esu ant Algirdo šiek tiek įsižeidęs. Jis pernelyg lengvai atsisakė mano sekretoriškos partnerystės (jeigu ne daugiau).*³⁸⁰ – [pirminė veiksmo priežastis];

*Kaip matote, asmeniškumų čia neslepiu, nenoriu būti memuarinis gudruolis.*³⁸¹ – [apeliacija į adresato pasitikėjimą].

Gausybės posėdžių stenogramų fone iškyla savireprezentacijos ženklai, žymintys dažnai ambicijomis ir garbėtroška grindžiamą veikiančio subjekto politinės karjeros kelią („Nejučiomis stumteliu savo krūtinę į priekį.“³⁸²; „Trenkęs vienomis valdžios durimis, greitai įėjau pro kitas.“³⁸³;

³⁷⁶ Šepetys, 2011, p. 26.

³⁷⁷ Ibid., p. 27.

³⁷⁸ Ibid., p. 29.

³⁷⁹ Ibid., p. 46.

³⁸⁰ Ibid., p. 46.

³⁸¹ Ibid., p. 46.

³⁸² Ibid., p. 59.

„<...> sutikti žmonės maloniai sveikinasi, dėkoja už nepriklausomybę.“³⁸⁴). Vis dėlto paradoksalu tai, jog greta sparnuotų, emocionalių manifestų apie pasiaukojantį darbą atkuriant Lietuvos nepriklausomybę („<...> tomis akimirkomis panėšėjome į atlantus.“³⁸⁵) pasakojime šmėkščioja ir sovietinei nomenklatūrai būdingos galvosenos bei kalbėsenos klišės („Būtų antiistoriška pasiduoti rusofobijos inercijai ir nematyti veiksmingos paramos, kurios sulaukėme iš Rusijos <...>.“³⁸⁶; „<...> per daugelį metų esu patyręs, jog gero kadro ant lėkštelės niekas neatneš.“³⁸⁷; „<...> Adolfas Berūkštis, pasinaudodamas senais ryšiais, „sukombinavo“ kelialapius į Krymą, į prestižinę Foroso sanatoriją.“³⁸⁸).

Komunikacinis pasakotojo santykis su adresatu, kaip ir pirmojoje Šepečio knygoje, čia formuojamas per solidarumo, tarpusavio supratimo ir pabrėžtinai transliuojamo atvirumo aspektus („pabandykime įsijausti“; „prašau, galiu atskleisti“; „pripažįstu“; nesiginu; „Kalbėjau tiesą. Neišsisukinėjau kaip įprasta tarybiniam piliečiams.“³⁸⁹). Apskritai Šepečio pasakojime individualus pasakotojo-veikiančio subjekto santykis su praeitimi ir veiksmų ar pasirinkimų vertinimas retušuojamas pasitelkiant „politikos kaip *ne tikrovės*“ saugiklį, tarsi eliminuojantį asmeninės atsakomybės faktorių:

*<...> dalyvavau jos [politikos – V. P.] vaidinimuose: avanscenose ir užkulisiuose, kaip solistas ir choristas.*³⁹⁰;

*Patys susikurdavome minispektaklius, ganėtinai realistiškus ir aštraus siužeto.*³⁹¹;

Tad lieka vienintelė išeitis – dalyvauti savotiškame vaidinime, kuriame nematomas režisierius suveda iš pirmo žvilgsnio svetimus aktorius ir

³⁸³ Šepetys, 2011, p. 69.

³⁸⁴ Ibid., p. 122.

³⁸⁵ Ibid., p. 57.

³⁸⁶ Ibid., p. 123.

³⁸⁷ Ibid., p. 164.

³⁸⁸ Ibid., p. 197.

³⁸⁹ Ibid., p. 236.

³⁹⁰ Šepetys, 2005, p. 11.

³⁹¹ Šepetys, 2011, p. 148.

*verčia juos kartoti iškaltus tekstus. O atidžiau pažiūrėję, nuvalę nuo personažų meistriškai arba nevalyvai uždėtą politinį grimą, rastume tarp daugumos jų didelį panašumą, sielų bendrumą, nes jie – tik žmonės.*³⁹²

Tuo tarpu intarpai apie santuoką, šeimyninį gyvenimą, vaikus ir anūkus nukreipia adresato žvilgsnį nuo ideologinės į žmogiškąją, asmeninę veikiančiojo subjekto veiklos sferą:

*Užauginome su žmona vaikus, pastatėme namą, pasodinome medžių – ko daugiau reikia.*³⁹³;

*Pasaulis atlaidesnis žmogiškoms silpnybėms <...>.*³⁹⁴

Apibendrinant galima teigti, jog tikslingas pasiteisinimo diskursas, tiesiogiai nukreiptas į adresato reakciją, reikalauja ypatingo dėmesio ne tik memuarinio pasakojimo turiniui, bet ir jo raiškai, kadangi šie du pasakojimo lygmenys (semantinis ir naracinis) paprastai tokio pobūdžio memuaruose nesutampa ir dėl šios priežasties adresatui siunčiami skirtingi pranešimai – tiesioginiai ir užkoduotas. Šiuo atveju Šepečio atsiminimus galima laikyti šį teiginį patvirtinančiu pavyzdžiu, kuomet (gal net ne visada sąmoningai) pasinaudojama laiko distancija ir sukuriama manipuliacinio pasakojimo strategija, formuojanti tam tikrą kolektyvinį praeities vertinimą dabarties pozicijoje.

³⁹² Šepetys, 2011, p. 202.

³⁹³ Šepetys, 2005, p. 63.

³⁹⁴ Šepetys, 2011, p. 176.

IŠVADOS

1. Memuarus vertinant ne tik kaip istorinį, informacinį šaltinį, bet ir kaip lygiavertį literatūros žanrą, atsiveria kitokios metodologinių tyrimų priemonių galimybės. Greta istorikų, kultūrologų, sociologų plačiai taikomos memuarinio pasakojimo turinio analizės tampa galima ir literatūrologinė memuarinio pasakojimo formos, arba diskurso analizė.

Pagal diskursyvinę raišką lietuvių memuariniuose tekstuose galima išskirti tris atskiras grupes pasakojimų, iš esmės atitinkančių belgų naratologės Mieke Bal ir rusų literatūrologo Ilono Fraimano pasiūlytus tipus (deskriptyvų, naratyvų ir argumentacinį, arba tikslingą).

Deskriptyvus pasakojimas paprastai dominuoja objektyvaus liudijimo įspūdį kuriančiuose istoriniuose-kultūriniuose memuaruose. Čia pasakojimo ašimi tampa ne tiek pasakotojas, kiek pasakojimo objektas, rekonstruojant praeities laiką laikomasi įvykius ir jų istorinį, kultūrinį bei socialinį kontekstą vertinančios, apibendrinančios (perteklinės) pasakotojo pozicijos iš dabarties perspektyvos.

Memuariniams pasakojimams, kuriuose ryškus nostalginis veikiančio subjekto santykis su praeitimi, būdingas naratyvumas. Čia žvilgsnis labiau nukreipiamas į patį pasakotoją ir veikiantį subjektą bei jo tapatumo formavimąsi tam tikromis aplinkybėmis, į pirmąjį pasakojimo planą iškeliamos individualios patirties refleksijos. Nostalginiai naratyvaus tipo Vaičiūnaitės, Girdzijauskaitės, Lomsargytės-Pukienės ir Mareckaitės pasakojimai atveria subjektyvaus, emocinio, jusliško ir dažniausiai vertinančio kalbėjimo apie praeities laiką plotmę. Jiems būdingas atidus dėmesys kasdienės aplinkos ir buities detalėms, socialinių santykių raiškai, individualaus tapatumo transformacijoms.

Galima teigti, jog deskriptyvūs Račkausko, Biržiškos, Biliūnienės, Martinaičio atsiminimai artėja prie „didžiojo pasakojimo“, talpinančio plačią

konkreto laiko, visuomenės, socialinių, politinių, kultūrinių reiškinių panoramą ir išsaugančio kolektyvinėje atmintyje universalius, reikšmingus dabarčiai ir nukreiptus į ateitį istorinės praeities ženklus. Tuo tarpu naratyvus nostalginis diskursas, kuriame žvilgsnis nukreiptas į tam tikrų sąlygų veikiamą pasakotojo ir (arba) veikiančiojo subjekto *aš*, labiau atitiktų „mažąjo pasakojimo“ modelį. Pirmuoju atveju žiūros trajektorija juda nuo individualios patirties refleksijų link santykinai objektyvios kolektyvinės atminties rekonstravimo (iš vidaus į išorę), antruoju – nuo istorinio-kultūrinio fono link asociatyvių, su emocijomis ir subjektyviu vertinimu susijusių prisiminimų (iš išorės į vidų).

Čia derėtų išskirti Martinaičio ir Biliūnienės memuarinius tekstus. Martinaičio pasakojimas greta istorinio-kultūrinio deskriptyvumo pasižymi ir refleksyviu savojo *aš* kaip *kito* praeityje stebėjimu, būdingu nostalginių, ryškesniu naratyvumu išsiskiriančių memuarų tipui. Biliūnienės atsiminimai, nors iš esmės priklauso istorinių-kultūrinių memuarų tipui, vis dėlto labiausiai priartėja prie naratyvaus tipo „mažųjų pasakojimų“ dėl jausmingo, sentimentalus, retoriško kalbėjimo, nukreipto į subjektyvią kasdienės aplinkos ir buities detalių, asmeninių ir socialinių santykių, individualaus tapatumo transformacijų raišką. Šie pavyzdžiai parodo, kad memuarinių tekstų grupavimas pagal tipus yra gana sąlygiškas.

Trečioji memuarinių tekstų grupė (kaltinimo ir pasiteisinimo diskursai) atitiktų tikslingo, arba argumentacinio (nukreipto į tiesioginę skaitytojo reakciją) pasakojimo tipą, susijusį su autoriaus reputacijos ar naujo tapatumo kūrimu ir įtvirtinimu, siekiant pateisinti praeityje padarytus veiksmus, pasirinkimus ar sprendimus, arba siekimu atstatyti tam tikrą istorinį teisingumą, paliudijant ir išsaugant kolektyvinėje atmintyje traumines (karo, tremties, holokausto) praeities patirtis.

Palyginus Grigolaičio ir Ambrazaitytės memuarinius pasakojimus, galima daryti išvadą, jog skirtingos naracinės formos pasirinkimas juose iš

esmės priklauso nuo laiko distancijos ir fokusuotės. Nuo laiko atotrūkio tarp pasakojimo ir pasakojamų įvykių priklauso autentiško „gyvo“ liudijimo (Grigolaičio atveju) ar stilizuoto pasakojimo (Ambrazaitytės atveju) pasirinkimas, tuo tarpu, aprašomų epizodų atranka ir jų pateikimas adresatui išlieka glaudžiai susijęs su pasakotojo (veikiančio subjekto) žiūros ir suvokimo trajektorija.

Taip pat svarbu tai, jog pasiteisinimo diskursas (šiuo atveju Šepečio atsiminimai) reikalauja ypatingo dėmesio ne tik memuarinio pasakojimo turiniui, bet ir jo raiškai. Šie du pasakojimo lygmenys (semantinis ir naracinis) tokio pobūdžio memuaruose paprastai nesutampa ir dėl šios priežasties adresatui siunčiami skirtingi pranešimai – tiesioginis ir užkoduotas. Taip sąmoningai arba nesąmoningai sukuriama manipuliacinio pasakojimo strategija, tikslingai formuojanti tam tikrą (nebūtinai teisingą) kolektyvinį praeities vertinimą dabarties pozicijoje.

2. Pasakojimo intencionalumas, fokusuotė ir intersubjektiniai santykiai – pagrindinės memuarinio diskurso strategiją lemiančios pasakojimo kategorijos.

Nagrinėjant skirtingus memuarinius pasakojimus, susiduriama ne tik su įvairiomis atminties formų variacijomis, bet ir su specifinėmis atminties funkcijomis, išryškėjančiomis kartu su memuarinio pasakojimo intencionalumu. Tai gali būti istorinė pareiga, skola, liudijimas, autoterapija, moralinis ar estetiškas praeities įprasminimas. Kaip vieną iš svarbiausių, *istorinės pareigos* funkciją prisiminimai dažniausiai atlieka istoriniame-kultūriniame diskurse. Čia paprastai iškyla reikšmingi istorijai, kultūrai įvykiai, lūžiai, transformacijos ir jų sąlygojamos tapatybės krizės. Svarstomas individo santykis su bendruomene, kultūra, laiku ir su pačiu savimi tame laike. Diskursas konstruojamas kaip pranešimas arba žinia ateities kartoms, stengiamasi atkurti konkretaus laiko socialinį, kultūrinį foną, pasaulėvoką, identiteto paieškas, tradicijas ir jų kismą. Tam tikra *moralinė skola* jaučiama

pasiteisinimo, taip pat ir nostalginiuose diskursuose. Tai tarsi poreikis paaiškinti individo elgesį, pasirinkimus ir motyvus specifinėmis aplinkybėmis, apibrėžti jo vaidmenį konkrečiose situacijose ir apsvarstyti, kaip tam tikras gyvenimo ar elgesio modelio pasirinkimas praeityje galėjo įtakoti dabartį. Atmintis kaip *liudijimas* bene svarbiausia vadinamuose kaltinimo diskursuose, t. y. tremties, lagerių, holokausto aukų prisiminimuose. Čia noras paliudyti praeities įvykius glaudžiai susijęs ir su istorinės pareigos jausmu, ir su tam tikros moralinės teisybės atstatymu dabartyje. Taip pat tokios ypač skaudžios patirties perkėlimas į diskursą atlieka ir *autoterapijos* funkciją.

Deskriptyviuose istoriniuose-kultūriniuose ir tikslinguose kaltinimo bei pasiteisinimo memuariniuose diskursuose paprastai tolygiai išlaikoma fiksuota nulinė fokusuotė. Pasakotojui čia būdingas matymo, žinojimo ir suvokimo perteklius, itin išryškintos komunikacinė, liudijimo ir ideologinė funkcijos. Tokio tipo memuaruose pasakotojas, paprastai visiškai skirtingų intencijų vedamas, dažniausiai sąmoningai atsiskiria nuo veikiančio subjekto viso pasakojimo metu išlaikydamas atitolintą žvilgsnį į rekonstruojamus praeities įvykius iš vertinančios pozicijos dabarties taške (stebėtojo vaidmuo). Išorinis santykis tarp pasakotojo ir adresato čia tiesioginis, intensyvus, nukreipiantis (komunikacija tarp pasakotojo ir adresato ypač išreikšta tikslinguose pasakojimuose).

Į pasakojantį subjektą orientuotuose naratyviuose nostalginiuose memuariniuose diskursuose dažniau kalbama iš pasakojime veikiančio ir patiriančio subjekto perspektyvos (nuo nulinės fokusuotės pereinama prie vidinės fokusuotės). Pasakotojas čia gali susitapatinti su veikiančiu subjektu, visiškai priartėdamas prie praeities laiko ir nutoldamas nuo išeities taško dabartyje (dalyvio vaidmuo) arba gali išsaugoti dvigubą žiūrą, išlikdamas jungiančiu saitų tarp pasakojamų įvykių ir jų suvokimo iš dabarties perspektyvos. Šio tipo memuaruose silpnesnės komunikacinė ir liudijimo funkcijos, o ryškiausia išlieka pagrindinė – naratyvinė – pasakotojo funkcija.

3. Dviejų opozicinių atminties formų (*natūralios, autobiografinės, kūrybinės* ir *dirbtinės, istorinės, informatyvios*) santykis memuariniame pasakojime yra kintantis. Čia atmintis atgyja kaip patirties racionalaus turinio ir emocinio intensyvumo samplaika, todėl jos formos persipina, sluoksniuojasi ir varijuoja priklausomai nuo autoriaus kuriamos diskurso strategijos. Iš principo galima teigti, jog natūralios, autobiografinės, kūrybinės atminties forma dominuoja naratyvaus tipo nostalginiuose memuaruose ir paprastai turi didesnę emocinį krūvį bei atitinkamai aukštesnę subjektyvumo laipsnį. Tuo tarpu dirbtinė, istorinė, informatyvi atmintis labiau būdinga deskriptyviems ir tikslingiems pasakojimams ir, sąlygojama objektyvaus racionalumo ir pragmatiškumo, arba siekia istoriškai rekonstruoti bei įprasinti universalią bendražmogišką praeities patirtį arba, tikslingai formuojant kolektyvinę atmintį, įtvirtinti tam tikrą praeities suvokimą.

4. Subjektyvumo laipsnis memuariniuose pasakojimuose priklauso nuo autoriaus intencijų ir jo pasirinktos diskurso strategijos.

Nors subjektyvumas naratyvaus tipo nostalginiuose atsiminimuose dėl emocijų raiškos ir mažos distancijos tarp pasakotojo ir pasakojamų įvykių išreikštas gerokai intensyviau negu palyginti objektyvesniuose istoriniuose-kultūriniuose memuaruose, vis dėlto didžiausias subjektyvumo laipsnis (nepaisant pastangų išlaikyti naratologiškai atitolintą kalbėjimą) būdingas tikslingiems kaltinimo ir pasiteisinimo diskursams. Pastarojo tipo atsiminimuose adresatui, kurio vaidmuo čia ypatingai svarbus, siunčiama iš pirmo žvilgsnio objektyvaus liudijimo žinutė, kuri iš esmės prieštarauja individualioms, tikslingai nukreiptoms autoriaus intencijoms. Kitaip nei deskriptyviuose, kuo platesnį ir tikslesnį istorinį-kultūrinį praeities vaizdą rekonstruoti siekiančiuose, arba naratyviuose, į pasakotojo vidinių būsenų kaitos procesus nukreiptuose atsiminimuose, tikslinguose kaltinimo arba pasiteisinimo memuariniuose pasakojimuose išryškėja itin reikšmingas (nesvarbu, sąmoningas ar ne) manipuliavimo adresato ir kolektyvine atmintimi aspektas.

LITERATŪRA

XX amžiaus literatūros teorijos: Vadovėlis aukštųjų mokyklų filologijos specialybės studentams (sudarymas ir pratarmė Aušros Jurgutienės), Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006.

XX amžiaus literatūros teorijos: Chrestomatija aukštųjų mokyklų studentams, I dalis (sudarymas ir pratarmė Aušros Jurgutienės), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

Almonaitis, Gediminas, *Grąžinkite man gyvenimą*, Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.

Ambrazaitytė Nijolė, *Virš mūsų poliarinė pašvaistė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

Andriušis, Pulgis, *Septinton neįleidus*, Kaunas: Spindulys, 1992.

Anskaitis, Antanas, *Penki pūdai žurnalistikos: Atsiminimai su nukrypimais*, Vilnius: Charibdė, 2010.

Audėnas, Juozas, *Paskutinis posėdis*, Vilnius: Mintis, 1990.

Avižienytė, Jūra, *Learning to curse in Russian: mimicry in Siberian exile in: Baltic Postcolonialism: On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*, Amsterdam: Rodopi, 2006.

Avižienytė, Jūra, *Performing Identity: Lithuanian Memoirs of Siberian Deportation and Exile in: History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, Amsterdam: J. Benjamins, 2010.

„Atmintis be atminties. Apie atsiminimų knygas kalbasi literatūrologai Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, rašytojas Vytautas Rubavičius (2)“, Šiuolaikinės literatūros antologija Tekstai, žr. <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/341-atmintis-be-atminties-apie-atsiminim->

[knygas-kalbasi-literatologai-virginijus-gasilinas-jrat-sprindyt-regimantas-tamoaitis-raytojas-vytautas-rubavius-2](#)

Bachtinas, Michailas, *Autorius ir herojus: Estetikos darbai*, Vilnius: Aidai, 2002.

Bal, Mieke, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1997.

Baliutytė-Riliškienė, Elena, „Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje“, *Literatūra*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008, Nr. 50 (1).

Baltrušienė, Antanina, *Kelionė į niekur ir atgal*, Kaunas: Naujasis lankas, 2009.

Baltušis, Juozas, *Su kuo valgyta druska*, Vilnius: Vaga, 1973–1976.

Bartas, Rolanas, *Teksto malonumas*, Vilnius: Vaga, 1991.

Bartkienė, Kristina, *XX amžiaus antrosios pusės lietuvių išeivijos rašytojų memuarai: Žanro raida*, Vilnius: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

Bilevičiūtė, Irena, „Raudonas ciklamenas“, *Mokslo Lietuva*, 2013, Nr. 11–12.

Biliūnienė-Matjošaitienė Julija, Lukšienė Meilė, *Laiko prasmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Birkerts, Sven, *The Art of Time in Memoir: Then, Again*, Saint Paul, Minnesota: Graywolf Press, 2014.

Biržiška, Mykolas, *Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882-1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, Kaunas, 1938.

Boym, Svetlana, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001.

Botkina, Natalija, *Epistolinio pasakojimo struktūros ypatumai: Marinos Cvetajevos laiškai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011.

- Brazauskas, Algirdas, *Ir tuomet dirbome Lietuvai*, Vilnius: Knygiai, 2007.
- Brazauskas, Nerijus, „Pietų Lietuvos partizanų srities rezistentų negrožinė literatūra kaip trauminė atmintis“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, Nr. 14.
- Buss M. Helen, *Repossessing the World: Reading Memoirs by Contemporary Women*, Canada: Wilfrid Laurier University Press, 2002.
- Clifford, James, *Kultūros problema: XX amžiaus etnografija, literatūra ir menas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.
- Daujotytė, Viktorija, *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma litera, 2001.
- Daujotytė, Viktorija, *Boružė, ropojanti plentu*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013.
- Davainė, Elvyra, *Airija: tolima artima sala*, Vilnius: Baltos lankos, 2010.
- Davoliūtė, Violeta, „Deportee memoirs and Lithuanian history: The double testimony of Dalia Grinkevičiūtė“, *Journal of Baltic Studies*, 36, 1, 2005, p. 51–68.
- Dručkutė, Genovaitė, „Jozefo Franko „Atsiminimai““, *Medicinos teorija ir praktika*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Nr. 1 (29), 2002.
- Dručkutė, Genovaitė, „Autobiografijos teorija ir praktika (Philippe’as Lejeune’as ir Jozefas Frankas)“, *Literatūra*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Nr. 46 (5), 2004.
- Ferensienė, Goda, *Vakar ir šiandien*, Vilnius: Charibdė, 2004.
- Ferensienė, Goda, *Grižtu į vakardieną*, Vilnius: Charibdė, 2009.
- Ferensienė, Goda, *Aš jų pasigiesiu*, Vilnius: Alma littera, 2012.
- Genette, Gerard, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1983.

- Giddens, Anthony, *Modernybė ir asmens tapatumas*, Vilnius: Pradai, 2000.
- Girdzijauskaitė, Audronė, *Atminties salos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008.
- Glinskis Rimantas, *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
- Greimas A. J., Courtes J., *Semiotique: Dictionnaire raisonne de la theorie du langage*, Paris: Hachette, 1979.
- Grigolaitis, Jonas, *Nacių pragare: Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945*, UAB „Vaibra“, VšĮ „Vibrosek“ , 2012.
- Imbrasas, Anicetas, *10 metų...atsitiktinai*, Panevėžys: Tėvynė, 1991.
- Iser, Wolfgang, *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas*, Vilnius: Aidai, 2002.
- Iser, Wolfgang, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1978.
- Jankutė, Eugenija Nijola, *Apie vieną seną namą*, Šiauliai: Saulės užėja, 2005.
- Januitis, Jonas, *Užvakar ir šiandien*, Vilnius: Rosma, 1998.
- Jokūbonis, Gediminas, *Kai žaidė angelai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.
- Katinienė, Bronė, *Ilga kelionė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010.
- Kavolis, Vytautas, *Sąmoningumo trajektorijos: Lietuvos kultūros modernėjimo aspektai*, Vilnius: Vyturys, 1997.
- Kavolis, Vytautas, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Kazanavičius, Vilius, *Neišsiųsti laišakai*, Vilnius: Mūsų gairės, 2005.

Keršytė, Nijolė, *Intersubjektiniai santykiai literatūriniame diskurse*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2002.

Klumbys, Valdemaras, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.

Kubilius, Vytautas, *Žanrų kaita ir sintezė*, Vilnius: Vaga, 1986.

Kubilius, Vytautas, *Literatūra istorijos lūžyje*, Vilnius: Diemedis, 1997.

Landsbergis, Vytautas, *Lūžis prie Baltijos*, Vilnius: Vaga, 1997.

Larson, Thomas, *The Memoir and the Memoirist – Reading and Writing Personal Narrative*, Ohio University Press, 2007.

Lavrinec, Jekaterina, *Naratyvinis subjektiškumo modelis*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008.

Lietuvos egodokumentinio paveldo duomenų bazė (žiūrėta 2014-10-22: <http://www.legodoc.lt/bibliography/?period=independence>).

Litvinaičienė, Inga, *Autobiografinio žanro pokyčiai Annie Ernaux kūryboje*, Vilnius: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007.

Lomsargytė-Pukienė, Silvija, *Dita: Paralelės*, Kaunas: Jotema, 2004.

Mareckaitė, Gražina, *Šiapus ir anapus Vilniaus vartų*, Vilnius: Naujos sistemos, 2009.

Martinaitis Marcelijus, *Mes gyvenome*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

Martinaitis, Marcelijus, Daujotytė, Viktorija, *Sugrįžęs iš gyvenimo*, Vilnius: Alma litera, 2013.

Mašiotaitė-Urbšienė, Marija, *Prie žibalinės lempos. Atdaras langas*, Vilnius: Džiugas, 1996.

- Mikelionis, Juozas, *Benamiai*, Vilnius: Techlab, 1992.
- Muller, Jan-Werner, *Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power, and the Power over Memory* in: *Memory and Power in Postwar Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, 2002.
- Musteikis, Audrius, „Merkelis Račkauskas vaikaičių akimis“, *Lietuvos žinios*, 2008-12-16, žr. <http://lzinios.lt/lzinios/Zmones/merkelis-rackauskas-vaikaičiu-akimis/126225> © Lietuvos žinios.
- Nisbet, Robert A., *Sociologijos tradicija*, Vilnius: Pradai, 2000.
- Nora, Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Me'moire“, *Representations* 26, 1989.
- Nora, Pierre, *Pasaulinė atminties viešpatija* in: *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*, Vilnius: Kultūros barai, 2007.
- Notrimaitė, Gitana, *Atminties imperatyvai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.
- Orintaitė, Petronėlė, *Ką laumės lėmė. Liepalotų medynuose*, Vilnius: Vaga, 1993.
- Pacevičius, Arvydas, *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI-XX amžiuje: Straipsnių rinkinys*, sudarytojas Arvydas Pacevičius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Panavas, Petras, *Įkvėpimo auka: Vieno gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Baltos lankos, 2010.
- Putinaitė, Nerija, „Kas „sava“ ir kas „svetima“? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai“, *Naujasis židinys–Aidai*, 2007, Nr. 10.
- Račkauskas, Merkelis, *Užrašai: Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

- Ranaitė-Čarnienė, Žana, *Neįtikėtina tiesa*, Vilnius: Švyturys, 1994.
- Ratekin, Tom, *Final Acts: Traversing the Fantasy in the Modern Memoir*, SUNY Press, 2010.
- Ricoeur, Paul, *Interpretacijos teorija: Diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
- Rubavičius, Vytautas, „Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia“, *Colloquia*, Nr. 18.
- Rüsen, Jörn, *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius: Margi raštai, 2007.
- Salamavičius, Almantas, „Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija“ in: *Europos kultūros profiliai: Atmintis, tapatumas, religija*, Vilnius: Kultūros barai, 2007.
- Samajauskas, Algis, *Ažuolai nebijo vėtrų: Atsiminimai apie Motiejų Šumauską*, Vilnius: Gairės, 2005.
- Simonaitytė, Ieva, *O buvo taip*, Vilnius: Vaga, 1977.
- Sluckaitė-Jurašienė, Aušra Marija, *Egziliantės užrašai*, Vilnius: Kultūros barai, 2008.
- Smith, Sidonie, Watson, Julia, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, The University of Minnesota Press, 2001.
- Sniečkaus fenomenas: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius: Gairės, 2003.
- Sruoga, Balys, *Dievų miškas*, Vilnius: Baltos lankos, 2013.
- Sruogaitė, Dalia, *Atminties archeologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.
- Stankus, Zigmantas, *Kaip tampama albinosais*, Klaipėda: Rytas, 1993.

Streikus, Arūnas, „Stiprėjanti srovė: Sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai“, *Naujasis židinys*, 2006, Nr. 1.

Šepetys, Lionginas, *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

Šepetys, Lionginas, *Ar galėjau?*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.

Šlepikas, Alvydas, *Mano vardas – Marytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2012.

Šleževičius, Adolfas, *Tarp Scilės ir Charibdės*, Vilnius: Gairės, 1998.

Tarasonienė, Jadvyga, *Esate ištremta pagrįstai*, Vilnius: Mintis, 2004.

Vaičiūnaitė, Judita, *Mabre viešbutis*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2009.

Vaiseta, Tomas, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys–Aidai, 2014.

Vaitiekūnas, Dainius, *Pasakojimas B. Radzevičiaus „Priešaušrio vieškeliuose“*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Vaitiekūnas, Dainius, „Gerard’o Genette’o naratologija“, *Žmogus ir žodis*, Vilnius: Lietuvos pedagoginis universitetas, 2002, Nr. 2.

Vanagaitė, Gitana, *Asmens patirties sklaida autobiografijoje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1998.

Vilkaitis, Arvydas, *Tremtinio dalia*, Kaunas: Spindulys, 1990.

Žemgulis, Vytautas, „Istorinis pasakojimas kaip naratologinės analizės objektas“, *Problemos*, 2004, Nr. 66, žr. <http://archive.minfolit.lt/arch/15001/15357.pdf>

Žemgulis, Vytautas, „Istorinis ir fikcinis naratyvas: panašumai ir skirtumai“, *Istorija: Mokslo darbai*, 2007, Nr. 66, žr. http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=59&Itemid=53

Wallach Jensen Jennifer, *Closer to the Truth Than Any Fact*, University of Georgia Press, 2010.

Winter, Jay, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven: Yale University Press, 2006.

Богатырева, Дарья Александровна, *Формы выражения авторского присутствия в мемуарной прозе М. Цветаевой*, Москва, 2009.

Фрайман, И. Д., *Русские мемуары в историко-типологическом освещении: К постановке проблемы*, Москва, 2004.

Камалетдинова, Наталья Александровна, *Поэтика мемуарной прозы Андрея Белого*, Астрахань, 2004.

Колядич, Т.М., *Воспоминания писателей: Проблемы поэтики жанра*, Москва: Мегатрон, 1998.

Романова, Татьяна Владимировна, *Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе*, Санкт-Петербург, 2004.

Симонова, Т.Г., *Мемуарная проза русских писателей XX века: поэтика и типология жанра*, Гродно: ГрГУ, 2002.

Успенский, Борис, *Поэтика композиции*, Москва: Искусство, 1970, 189–195.